

СН 1616/
У 49

ISSN 0235.0688.

**Тыва чогаалчыларнын
сеткүүлү**

№ 1 (35) III

2003 ч., январь — март

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның түрүжү-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың Чазаа, Парлалга болгаш информация комитеди, ТР-ниң Культура, кино яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028

М 4702580600 без объявл.
24-13-2003

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы, 2003 г.

© Республика типографиязы, 2003 г.

Чогаал мөөрейинден

Эрткен чылын "Улуг-Хем" сеткүүлдүн чарлааны кыска хемчээлдиг чечен чугаа мөөрейинге 15 авторлар киришкен. *Василий Монгуштун "Карантин", Маадыр-оол Ховалыгнын "Ыг нүүрү", Алдын-оол Ондарнын "Чолдак-Ойну мунганым"* деп чечен чугаалары бедик үнелелди ап, шаңналга четкен.

Мөөрейге келген чогаалдарнын эң дээрелерин номчукчуларга бараалгаттыбыс.

Редколлегия.

Василий Монгуш

Карантин

(Чечен чугаа)

Бо чорааш, эмчиге чыдар дириг кара хөңнүм чок. Бичии-бачыы аарый бергенимде бут кырынга эрттирип алыр чораан мен. Ынчалза-даа бо удаада мени чыдарынче албадапкан – аарыыр эът, өлүр тын кончуг болгаш кызап кээрге, чытпас мен дээр харыың кайда боор. Тос дугаар палатада дөрт орун салып каан. Үжүнде аарыг улус бар, хосталы бергенинге мени чыттырып каан. Думчуктан суг сыылаар, чөдүл үзүк чок, эът изиг, баш дээрге, шуут бузук ышкаш, кижин олурар-даа харык чок – ол-ла дораан чыдыпкан мен. Удумзурап бар чыдырымда эмчи келгеш, шинчип эгелээн. Чоруй барган соонда удаваанда сестра келгеш, ужаже ийи улай бере каапкан. Тумбочка кырынга эмнер эккеп салып кааш, боларнын шуптузун ижер силер дээн. Даартазында эртен кады чыткан улузумнун бирээзи кылаштап келгеш, хоорайда грипп кезээлээн, ынчангаш эмчиже ужуражып келген улустарны кирибес деп бижээш, карантин чарлап каап-тыр деп чугаалаан. Эмчилер-биле кым маргыжар боор, чурумну сагыыр апаар деп бүдүү бодап чыттым. Чаңгыс хомуданчыг чүве – кадай кээрге бээр кирибес ол багай-дыр. Ам канчаар, чарлалды номчааш, чанып чоруй-ла баар ыйнаан.

Эмчиге үш хонгаш, шору апарган мен. Кожаларым сыкыртыр, чиңнедир дээш чоруй барган турда, эжик ажыттырган соонда ак халаттыг уругнуң бажы баккылап келген:

— Ондар Экер-оол деп кижиге кымыл? — деп айтырган.

— Мен-не мен — дидим.

— Ынчаарга силерниң кадайыңар чем эккелди. Бодун эрттир-бес боорга, мени чедирип берип көрөм деп дилээрге, эккелдим бо — дээш, целофан хапты меңээ эккеп тутсупкан.

Банка долу манчы, дүлген эът, колбаса, яблоктар, печенье дээш чок-ла чүве чок. Эмчиниң бора-бүдүн чеминге тотпайн чыткан кижиге амырай-ла берген мен. Күжүр кадайым ындыг сагыш човаңгыр кижиге болдур ийин деп бүдүү иштимде эргеледип, чассыдып олурган мен. Чаагай чемни кожаларым-биле үлежип чиген бис. Беш хонуп турумда мындаагы уруг халып келгеш, база целофан хапта чем эккелген. Котлеттер, пироги, пироги, боова болгаш боорзак, кончуг семис хойнуң эгилерин суп каан болган.

— Кадайы бо хире чемгерер кижиге эмниң-даа херээ бар чүве бе? Семирип эгелей берген хире сен — деп, кожаларым баштактанган.

— Кижиниң езулуг ынак кадайы ындыг сагыш човаңгыр болур ужурулуг-ла болгай. Мээң кадайым Чимис Давааевна аас кырында меңээ кончуг ынак мен деп-ле олурар кижиге, а чогуум херек кырында мынчага дээр чаңгыс-даа катап келбеди. Баргаш, таптыг сайгаржыр апаар улус боор бис ийин — деп, мээң-биле кожа чыткан эр химиленген.

Неделя эрткенде мени үндүр бижипкен. База катап кадык болгаш сергек, омак болгаш хөглүг чанып келген мен. Кадайым мени чылыг-чымчак уткуп алган. Эмчиге мени канчаар эмнеп турганын кадайымга хөөрөп, сээң чоруткан амданныг эыш-чемин меңээ эмден артык дузалады деп чоргаарланып хөөрээн мен.

Кадайым менче чиктигинген аянын кадалдыр көргөш:

— Мен сеңээ чем аппарып бербээн мен — деп бо.

— Кайынам. Хаптары бо — дээш, карманымга чораан хаптарны ужулгаш, көргүстүм.

— Карантинниг черже мен канчап кирер кижиге мен.

— Силерниң кадайыңар чорутту дээш, сестра уруг эккеп берип турду — дидим.

— Сестра кадайлыг болган амыраан-дыр сен. Даарта ол кадайыңче чоруп чор! — деп мындыг.

Кадайымга канчаар-даа тайылбырлааш, бүзүредип чадап каан мен.

— Эмзиң кончуг апарган-дыр сен, ол сестра урууң сени хондур хүнзедир куспактап алгаш чыткан боор — дээш, хидиңейндир каттыргылаар-даа.

Эмчиге кады чыткан кожамның бажыңынче эдержип алгаш базып каан бис. Подъезд аксынга чорувуста кижим боду бо уткуштур үнүп келген. Арын шырайының арай шириини кончуг.

— Кадык кандыг-дыр? Онза солун чүү болуп тур? — деп айтырдым.

— Кадай-биле бакташкаш, нервим харын дыка үрелип тур. Эмчиге неделя иштинде чыдырымда чаңгыс-даа катап кээп көрбээн. Силерниң кадайыңар карантин турда безин каш катап чем кирип бержик. Мээң кижим мени мегелеп, ийи катап чем киирген мен деп олурар дивес силер бе! Ындыг арын-нүүр чок кадай-биле канчап моон соңгаар кады чурттаар боор — дээш, улуг тынып каан.

Мээң бо чугаалажып турар таныжымның адын база Ондар Экер-оол дээр ышкажык деп бодап бажымга чык дээн. Кымга эккелген чемни чип турганым билдине берген. Ужурну тайылбырлаар дээш, үжээлзэн эдержип алгаш, Экер-оол сугнун квартиразынче базып кирипкен бис...

Мажуука

Мен бичии турумда авам биле ачам чарылгаш, ийи аңгы чурттап чоруй барган. Мени кырган ада-ием азырап каан. Школаны доозуп турумда кырганнарым кайызы-даа пенсияже үне берген.

— Ужар кушка чалгын херек, уруг-дарыгга эртем херек. Кырган ада-иең баштары караңайнып олурда, эртем билигден чедип ал, Откан-оол. Оон башка соң даарта баргаш, улус багын көрө бээр сен — деп, кырган-ачам чугаалаан.

Ынча дээш, бичии чыып алгаш чыткан пенсиязын тудускаш, мени экзамен дужаа дээш чорудупкан. Шылгалдаларны шыда-

жып эрткеш, институтче кирип алган мен. Чаңгыс стипендияга чурттаары берге деп чүве дораан билдине берген. Үстүкү курста таныжым оолдар таңныылдап ажылдаар чер дугуржуп берген. Херим иштинде чаа тудуп турар бажыңнарны кежээден эртенге чедир таңныылдааш, тудугжулар чедип кээрге, оларның бригадиринге хүлээдип бергеш, өөренип чоруй баар бо-ла. Прораб мени элээн сургаан: мында хөй тудуг материалдары бар, көрүп тур сен ыйнаан – тууйбу, цемент, дой, элезин, манзалар, эжиктер, соңга рамалары, шилдер... Ону оорладыр болзуңза, карманыңдан төлээр сен азы кара-бажыңга олурап апаар сен деп сагындырып каан.

Ындыг сөстөр дыңнаан кижини адар даңны атсы карак шиммейн кылаштап хонар турдум. Тудугжулар аразында Миша дээр акый мени дыка кээргээр, оода вагон иштинде суугуга оттан салып алгаш, чыннып ап тур даан деп сүмө каткан. Иштин долдур таакпылап каапкан вагон, ында чарык суугу, багай стол, "бертик-межел" сандайлар бар. Ынчалза-даа изидир одаптар токпак-ыаш чок. Чээргенни бичии салып ап болур. Бир кежээ дыңнап турарымга машина келгеш, херим аксынга доктаай берген. Чеде бээримге, Миша акый болган. Мээң-биле менди солушкаш, дораан арлы берген. Каш хонук эрткенде эртен даң бажында Миша акый база-ла бо чүөк машиналыг халдып келген. Бо удаада ол меңээ ак өшкү кежинден даараан чагы эккеп берген.

— Доңуп болбас, Откан. Аарый бээр болза, багай болгай. Кижиниң кадыындан эрткен чүве бар эвес.

Мени дээш улуг сагыш салып турарыңга өөрүп четтиргенимни чугаалааш, кажан бо чагы херек чок кылдыр чылый бээрге, каяа аппарып бээрин айтырган мен. Ол меңээ адресин чугаалап берген, ол-ла дораан блокнодумга бижип алган мен.

Дараазында соок дүн меңээ коргунчуг эвес болган. Суугумну база чаа одап алгаш, чагым эштипкеш, стол кырынга чыргап чыткан мен... Оттуп кээримге даштын чырып келген болган. Доп-дораан дашкаар үнө халып келген мен. Бир дугаарында херим аксы ажык турганын эскерип кагдым. Херим кыдыыңга чыскаай чыып каан манзалар чок! Кортканымдан арным изиш дээн. Мурнунда сүмелээнин езугаар, ол-ла дораан бригадирже телефоинааш, чүү болганын чугаалаан мен. Ол үр-даа болбаанда машиналыг халдып келген.

— Ынанганың бажын ыт чиген, ыңгыржааның бажын өрт чиген деп чүве болган-дыр. Сени доруун оол-дур деп улуска мактап турган мен. Часкан-дыр мен, езулуг уйгу хавы-дыр сен! Оорлаткан манзаның өрттэн доктааткаш, төледир бис. Ажылдан бөгүн дораан үндүрткениң ол — деп мындыг.

Ыыт чок дыңнап тур мен.

Бригадир машинасынче олутуп чыда, айтырган:

— Ам кайнаар баар сен?

— Бо чагыны ээзинге чедирип бээр мен — дээш адресин чугаалаан мен.

— Ынчаарга орук аайы-биле чедирип кааптайн, олутувут — деп бо.

Удаваанда чугаалаан адресимге чедип келгеш, бригадир-биле херим иштинге кады кире бердивис. Багда калдар ыыт өрү шурап, ээрип турган. Веранда ажыттырган соонда Миша бо үнүп келген.

— Чылыг хеп бергениңер дээш улуу-биле четтирдим, акый. Ам ону дедир эгидер дээш келдим. Мени ажылдан үндүрүптү — дээш чагыны ээзинге сундум.

Бригадир ол аразында херим иштинде чыскаай салып каан манзаларже кадалдыр кайгап алган ыыт чок турган...

Ноябрь, 2002.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

Ын кучуру

(Чечен чугаа)

"Мен маңаа артып каайн, оолдар. Ыдымны эртен дилээйн" — дээн мээң сөстөрүм чарт кылдыр дыңналганы-ла ылап хевирлиг, өөрүм бодалымны чүүлдүгзүнүп, мунуп чораан малдарының колун-чиримин дыңзыдып, артырган таалыңнарны эде-хере деңней бердилер. Үе эрттирбези-биле от чырыынга хондур одаар ыяш чыып турумда, дуюгларда дагалар дошка кызырадыр дагжаан соонда, оларның боттары-даа, аъттары-даа күскү дүнче көзүлбейн чиде бердилер.

Кара доңат үези – дүн соок-даа болза, одаар ыяжым четчир деп ылавылап санааш, ам-на сагыжым оожургай берген, даян-гыыш дег кургаг тал-биле көс эде идип, ылым-чылым олур мен. Карактарым кызыл көстерден, хем чыварының аайы-биле ол-бо талаже эстээн чалбыыштан адырылбайн барды. От чалыны дужааштыр чада тудуп алган адыштарымны, та чеже хонуктарда чылыг сугга чунмаан арнымны шонуптарга, таалалга алысканым тудум, баштан чаңгыс-ла бодал үнмейн тур. Канчап бо бүгү болу берди? Ыдым кайыл?

Бо эртен Сай-Хонашта улуг Одаавыстан дыңзыг чугаа-соодувус, хөглүг каткы-иткивис, дош адаанда шолураан сай-даштыг хемивис дег, талыгырдан чаңгыланыр хире аъттанып турдувус. Бар оькту төндүр аттывис. Үш эжим аъттыг. Мээң таалың, чүьгүм оларда болгаш, чадаг дииннеп чорааным бо. Арт ажып, бадып келгижеге чедир оруувус-даа каалама болган. Хемге кээривиске суг бырагдаан боорга, аңчының сагыжынга дуюкаа кандыг дүвүрел келбес боор! Шыдалы баксыраан малдар сугга, дошка ужуп-туруп боор, чаак кылын болза, ындыы талаже үнери бергедей бээр. Хемивис чылан дег дыйлайып баткан, ооң аксынга чедир он шаа хире аай-дедир кежер болгаш, эң аар үүле ыттарга онаажыр: шапкын, соок сугже дүктүг кештиг-даа болза, оларга кирери белен бе, ооң кадында ындыкы чаак кылама болганда, ыттар дырбактанып, үнүп чадап туруп бээрлер.

Өөрүмнүн ыттары улуг, шыырак болгаш, кижиглерге торулбайн, эштип үнүп турлар. Чаңгыс-ла мээң төрүмелинден безерек көк ыдым шапкын сугга алзып, кылын чаакты чамдыкта үнүп чадааш, катап дедир эштип баргаш, өске черден кирип тур. Бир катап дошка, чөнээн кижиги дег, Ыдым дырбактанып, үнүп чадап турда, маң-биле баргаш, ийи холундан үндүр тыртып эккелдим-даа. Дырылаан соок сугну чылбыйган дүктеринден силгиттиниң, кургаг сиген кырынга аңдаштанып ал-ла база-ла бырагдаан хемче коргуш чогу-биле эштип кирип бар чор. Эх, мээң Ыдым, өөрүмнүн ыттары дег, беш-алды харлыг аныяк турган болза, бодунун дурт-сынының безерээнге-даа чалынмайн чорду ийин! Эзеңги ажыр шаап турар, бырагдаан Хан-Дээрниң суун, өдүрөк дег, эштип кижип турган үелери база тургулаан.

Имиртинней бергенде Хемни база кештивис. Мен өөрөнгөн аайым-биле бир аъттың хокпазында бардым. Ыттарывис өрүкүдү кежерде эптиг чер дилеп маңнашкан соонда, соңуг-мурнуг

аъттар аразында көстүп кээп турлар. “– Мээң Ыдым кайы чоор, оолдар? – Мурнунда барган боор” – дээн үн дыңналды.

База катап Хем кештивис. Ыдым чок. Калчан малдың хокпазындан кашпал иштин кооладыр Ыдымны кыйгырдым. Сураг. Мурнувуста доора хемде аалга дүрген чедип аар дээн, эзеңги тепкен өөрүмнү-даа иштимде буруудаттым: “Болар далашпаан болза, Ыдымны манап-даа албас мен бе. Ылап-даа болза, ыт кымныыл? Мээңи бе, оларның бе?” Дүгүн аңдарып каан холхавы дег, чажындан тура мээңи болганда, өөрүмнү буруудадыр барымдаам турбас ужурулуг деп билиндим.

Дазылдарны отче киир салып алдым. Ооң адаанда чидигкызыл көстер кызыл-анай дииң эьдин амырап хүлээп алган дег сагындырды.

Хүндүс-ле чаштынып чыткан каразыг бодалым ам ажыыбиле көстүп үнүп келди: мээң кырган Ыдым дошче үнүп чадай бээр болза, ооң адаанче киир шаптырып боор-дүр эвеспе деп чүвени даап бодай каапкан ийик мен. Ол бодап көгереңнээн көк аразындан көстүп келгеш, бодунуң сарбагар эңме-тикчок хол, буттары-биле мени ораай шаап алгаш, салдынмайн барды. Мээң Ыдым хем кешпейн, ындыы эрикке артар ужуру-даа чок болгай. Бичиизинде, дөрт айлыында эң баштай суг көргөш, дидими-биле ынаар шурай бергеш, кайы хире таалал-биле эштип турганы сагыштан черле ыравас. Ол хевээр-ле дииңчи үезинде иштиктиң-даа, Тайга Артының-даа кандыг хемнерин ол эштип кешпейн турган дээрлп! Бир эвес Ыдым ындыы эрикке арткан болза, ол ээре-даа бергей, сугдан корткан болза, сыйыңайны-даа бергей. Ол назынынга чалынмайн, сугже шурааш, шыдалы баксыраанындан кылын чаакты үнүп чадааш, дош адаанче киир шаптырыпкан! Мээң өөрүмге ыыттаваан, черниң черинде чааскаан арткан ужурум-даа ол – эртен Ыдымны диригге тып аар дээш эвес, ооң өлүг мөчүзүн тыпкаш, төлөптии-биле орнукшудуп каар дээним ол. Мээң назыным Ыдымдан үш катап улуг, а ол – он үш харлыг. Кижп болза, сезен хар чоокшулай берген хире. Кырган Ыдым чайны өттүр бажың даштынга удуп чыдар боорга, сөөлгү катап – он үш дугаар дииңнедип, киш сүрдүрүп көөрдүр дээн бодап бажымга та канчап кирип келген. Ол тайгатаксылга дораан сергей берди: менден шоолуг ырадыр маңнавас-даа болза, пөште дииңнерни думчуунуң чыды-биле ап, чаа маңнаан кишти кылаштап чорааш, ыяшче үндүр сывырды-даа.

Ыдымның он үшкү — сөөлгү дииңнээшкени чедиишкинниг доо-зулган. А ооң төнчүзү хенертен кударалга эккелгени баарны саргыдыпкан, ынчалза-даа аңчы ыттың чырык өртемчейден тайга-хемге тынындан чарылганы хомудал чок база болгу дег. Хана баарыңа төрүттүнгөш, хая баарыңа өлүр тыва кижиге дег аан.

Даянгыбыжым-биле от көззөш, өрү көөрүмгө, бүдүүнүн дүнезинде сылдыстар четче болду. Аңчыларның чазыг чок шагы — Үгер сылдыс дөвүн куду тур. А Дээр Оруу шуут үттүг-таар... Оларның та чежезинде кижилер дег медреселдиг амытаннар бар чүве. А сылдыстарда ыттар бар бе? Аңчы уксааның эвес-даа болза, оода хаважык-даа болза аан...

Талыгырда шорлар чуртту Кузбасстан келген аңчы Ыдым кыраан назынынга дээр чаш уруг дег кижиге чассыыр амытан болгай: майгыңа, күдүрээге — каяа-даа удуурга кижиниң будунун адаанга чыдып аар, кижиден чыдып каар ужур-даа чок — хире-хире болгаш мени бараадап маңнап чоруур. Ырак оран баарын ол эндээр эвес! Мээң биле кады Хемчикче кирген хемнерниң, Тайга Артының хемнериниң баштарыңа, ол хамаан чок, Тожу черге безин кара, доруг киштерге чедип, чидиг ээргизин чаңгыландырган идегелдиг эжим болгай. Ындыг эргелиг эжимни кыраан-на дээш, дош адаанче кирипкеш: “Бурган өршээ!” деп чалбарааш, доора хемде аалдың чылыг суугузун бодап, изиг шайын сактып, аът хокпазыңа шошкудуп чоруй баар мен бе? Чок, кижиниң нүүрү бар болза, кижиниң эргелиг ыдының нүүрү чок, чер доң-даа болза, ос-хорум адаанче камныы-биле черниң черинге шыгжаар апаар. Чүгле ынчан мен ам аңчы өөрүмнүң-даа, аалда уруг-дарыгның-даа арыннарынче дидими-биле көрүп боор аргалыг артар мен.

Көске хүрертир бышкан дииң эъдиниң көп-белдирден кудузун амданнанып чипкеш, хөрээнге, бажыңа дегбейн артырып алдым. Ыдымның чер-ле чиир чеми ол чүве. Ооң өлүг мөчүзүнүн чаныңа дииң артыын салып каарым чадавас.

Одаг ындында чырыткыланган сайже көрүптеримге, Ыдым бо кудуруун чайып келгензиг көзүлдү. Дазылдар отче салып, эзеп каап, ооргалап чыдарын кызыдып, Үгерже карак уштап, удаан-даа дег, удуваан-даа дег болдум. Карактан-на ыравас дүрзү ... Ыдымның ийи-чаңгыс диштерлиг кызыл-аас аксы аазаттына берген, дош ойбунунда чышпына доңа берген болуп

тур. Хем ыңдында сында бөрүлөр шооладылар. Оларда-даа хора чок, ыдым – сугда, мен – одаг чанында.

Одаам оожум сымыранган, Үгер өске талада доңгая бергенде, хөнү шивилер тода көстүп турар кылдыр чыраан болду. Херлип-көзүңгөш, хем эрии-биле Ыдым мөчүзүн дилеп чоруптум. Ээтпектерни, ойбуннарны, ушкан чудуктар, дазылдар адаан топтап көргүлээн – чүү-даа көзүлбеди. Хөңнүм карара берген, ишти-баарымдан карак чажы сысты берген, кезигде орукка кээримге, дагалыг истер кырында бичежек ыт изи чыдыр! Хенертен карактарым чырыш дээн – мээң Ыдым угаанныг ыт болгай! Чамдыкта мээң бодаваан чүвемни билип, тып кааптар. Ооң угааны ыңдыг хоомай деп турар мээң-даа чөгөнчиимни! Ындыы эрикте кыйыг-биле аъттарлыг өөрүмнүн соо-биле ол доора хемче дүне-ле маңнап чоруй барганы ол-дур. Өөрүшкүден хейде-ле каткым кээп, бууккан сагыжым ажыдыр кускуннадым: “Ыдым дириг! Ыдым дириг! Э-хэ-эй!” чаңгы бот-бодунга чүдүрлүп, каккылажып, кашпал сыңмас кылдыр ырап туру.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Чээннерим

(Чечен чугаа)

Чээннерим уруглар көвей болгаш, чер-ле болганга таваржырдыр мен. Олар кулугурларның барбас, чорбас черлери чок-тур.

Бир катап Тожуга чорааш, шагда көрбээним чээним уругга ужуражы бердим. Мендилешкен дораан чугааладым:

— Сени бо чоокта көрбээн мен. Мында чурттап чоруур ышкажып сен, чээн.

Чээним бичии-даа боданмайн:

— Ийе, мында беш чыл башкылап тур мен. Борта келгеш агара берген мен, даай.

Кайгай-ла бердим:

— Тожу ышкаш тайга черниң агаарынга кижги харын карара бербес чүве бе?

— Чок, ыңдыг эвес чүве-дир ийин, даай – деп, чээним уруг харыылады. – Бо черниң улузунуң фамилиялары даңгаар колдар,

актар, барааннар болур улус-тур. Ак оолга ашакка барып алган кижидир мен ийин. Ынчангаш агара берген.

Мен анаа-ла каттырып каан мен.

Ооң соонда Чадаанага чорааш, база бир чээним уругга таваржы бердим.

— Сен бо черде чурттап чоруур кижиде ышкакжыл сен, чээн — деп, чугааладым.

Чээним харыылады:

— Ийе, бо черде ажылдап чор мен.

— Экидир, чээн, кижиде ажылдап чорбайн канчаар.

— Ынчанмас аргам чок, даай — деп, чээним уламчылады. —

Бо черге келгеш карара берген болгай мен.

База аңгадай бердим:

— Чиктииңерни але, Тожуда чээним агара берген, Чадаанада сен чээним карара берген.

Чээним база дүш чок мынча диди:

— Кара-сал оолда барып алган кижидир мен ийин, ынчангаш карара берген.

Үнүм чидип калды.

Ооң соонда Бай-Тайгага чорааш бир чээним уругга ужура-жырымга:

— Бо черде келгеш, хертее бердим, даай — деп чугаалады.

— Кижиде чоргаар, хертеши болбайн канчаар — деп харыыладым.

— Ындыг эвес чүведир ийин, даай — деп чугаалааш, чээним мынча диди. — Бо черге келгеш, хертектер кени апардым.

Шын-на-дыр харын деп иштимде бодандым.

Ооң соонда бир-ле катап Улуг-Хемниң Чаатыга сургакчылап чеде бергеш, база бир чээним уругга дужа бергеш:

— Сен бо черде чурттап чор сен бе, чээн? — деп айтырдым.

Чээним харыылай-дыр:

— Ийе, даай, шагда-ла мында мен. Бо черге келгеш, доңгая бердим.

Шынап-ла кайгап калдым:

— Кижиде канчап доңгая бээр чүвөл, чээн?

Чээним дүште чок харыылай-дыр:

— Алызында сээң шын-дыр ийин харын, даай. Ынчалза-даа мен Чааты доңгактарының оглу-биле өгленип алган кижидир мен. Ынчангаш доңгая берген.

Ам черле шыдашпадым, чээнимге шорлуп эгеледим:

— Силер черле канчап бардыңар, чээннерим. Барык кыргыз-тарының баштак кара оолдары төнгөн эвес, чүге-ле агарып, карарып, хертейип, доңгайып туруп бердиңер?

Ынча дээримге, чээним дүжүнге-даа какпады:

— Хамыкты хайындырып, хартыганы ужудуп эгелээн кижиге бодуң болдур сен ийин, даай.

— Чүге мен болур кижиге мен? – деп, арай хорадаксап айтырдым.

Чээним уруг ийи быктын даянгаш, серт-даа диведи:

— Сен аныяанда Барыын-Хемчикке кызыл бодуң чоруткаш, саргая берген чанып келгениңни уттуканың ол бе, даай?

Хамык бодап шак ынчан бажымга чык дээн болбас ийикпе. Шынап-ла, аныяамда Барыын-Хемчик чоруткаш, оон сарыглар кыс эдертип эккелген болгай мен. Ынчангаш сарыг апарган.

Оон эгелээш-ле чээннеримге эзе-херек чок сөс этпес апарган мен. Кижиге-ле кижиге бооп, чонунга бараан болуп чоруур болза, агарып-даа, карарып-даа, хертейип-даа, доңгайып-даа чоруур-ла ыйнаан.

Октябрь ТУҢ-ООЛ

Үстүч ораңге чагаа

(Чечен чугаа)

Эргим номчукчу! Бо сарыг даштыг эрги кыдырааш черге чыткан болза, силер ону эскербейн эрте бээр турганыңар чадас. Ынчангаш ону эдилеп чораан кижиниң ынакшылын, сеткил-сагыжын, өөрүшкү-мунгаралын бижээн одуруглар кымга-даа билдинмейн артып каап болур турган. Ол кыдырааш ам мээң холумда. Ээзи кымып, кажан, кайыын тывылганын маңаа тайыл-быр кылыры артык боор. Үзүк-чазык-даа болза, үе-үелеп бижип чораан демдеглелдер мени аажок хөлзедип, бодандырыпкан. Мында онзагай чүве чок. Ынчалза-даа ону өскелерге чедирип чугаалаксаар күзел меңээ ынчан төрүттүнгөн турган чүве.

“Үстүү оранче чагаа” – демдеглелдерниң ниити ады ындыг болган. Ол ат кандыг утканы илередип турарын даап билгеш, база авторнуң бистиң аравыста ам чогуң барымдаалааш, хевээр арттырган мен. Демдеглелдерни чогаал хевирлиг кылдыр шүүп, кожуп, эдип-чазап турган-даа болзумза, ында улуг өскерилге чогуң айтың...

“Мен ам кырый бердим.

Кастыктарымда соок күстүң хыраазы арбыны-биле дүжүпкен, назы-хар дээр шаг-үениң кээргел чок шүүчези шагда-ла дээпкен арын-шырайлыг ашак кижини көргөш, кым-даа болза ынча дээри чөп. Ынчалза-даа бот дугайты шүгдүнүп бодап орарымга, ал-бодумда ындыг кончуг кыраан-чөнээн шинчи чок ышкаш. Ол база чиктиг. Биеэги-ле айыраң-каас, чылыг, чырык частың элдептиг изиг дүлгээзини мени ам-даа көдүрүп-бөөлдеп, хан-дамырымда ойнавышаан хевээр дег.

Ынчан сен-даа, мен-даа онну өөренип доозуп турдувус.

Багай интернадывыс чанында чодурааларның чаңгыс дүн иштинде хенертен ак-чайт апарганын элдепсинип көргеним час ол. Оларның аразында куу-куу бора-талдар хамаанчок, бистиң тенек буттарывыс саза базып шыдавааны энир күскү оът-сиген безин меңээ ынчан онзагай кылдыр көзүлген болгай. Өөрлүг-даа чорумда, чааскаан-даа орумда, чүлдү-чүрээмден дывылап шураан тааланчыг чалгыглар арны-бажымны бо-ла изиңнедир, кижиге чагыртпас чалгын-чакпаның кырында ужудуп чоруур дег чиктиг.

Ынчан мен, балдырбээжик оолак, ол дээрезинде мээң орта билбезим ынакшыл дээр ойдунмас-кыйдынмас күзенчиг, девиден-чиг хуулгаазын чажытты бодумга чаа-ла ажыдып, аңаа бүрүнү-биле алзыпкан турганымны тодазы-биле миннийн.

Сээң мөңгүн коңгулуур дег ажык, хөглүг каткы-соодуң кайда дыңналы-дыр, буттарым ынаар ала-чайгаар углаптар. Ажыы-биле удур көрүп диттикпес-даа болзумза, карактарым чүгле сенде. Өөрүң аразында чаңгыс сен-не куу куш дег ээлгир чараш, чаңгыс сен-не эзим-арганың хенертен чырыш, чылыш кынныр аяңы дег чырык-чымчак өңнүг сен. Көзүлбес сорунза херелдер сенден оожум аттыгып үнүп, мени хөмө ап, бүгү бодумну даггап келген ышкаш болур.

Бир-ле катап, ынчаар бүдүү кайгап көрүп турумда, билдинмес иттиригге чагыртып, менче хенертен эргиле хонуп келгениңни черле утпас мен. Дестирип четтикпейн барган карактарым сээңиңге уткужа берген. Сөглөп чадаан сеткил-сагыжымны, ынаамны ол үеде мээң карактарымдан номчупкан чадавас сен. А мен кыза хона берген, элдепсинген, кайгаан арын-шырайыңдан сеңээ хамаарылга чок эвезимни эскерип билген шагым ол.

Ооң соонда хүндүс-даа, дүне-даа сээң овур-хевириң менден шуут ыравастаан.

Даг эдээнде эвес – тайга-танды кырлады базып орар дег, тааланчыг киискек өөрүшкү-маңнай мени өрү-шаар дүндүүштеп, хан-дамырымче, күзел-бодалымче арыг, чылыг агымнарны дам-дам немеп-ле чоруур ышкаш байдалга алзып, Ынакшыл дээр тоолзуг кежиктиң эриинден амзап эгелээнимни чечен-мергенибиле сөглөп шыдавазымны!

Мен чаңгыс чүректиг чаңгыс кижиги эвес, ийи кижиги дег апарганымны, идегээн, бүзүрээн сеткилдиң тевиинден хөөп-көвүдөй берген ышкаш чораанымны маңаа база катап миннийн.

Ээн-хос чер арттырбайн, мээң чүлдү-чүрээмни ээлеп чурттай бергениң ол болган...

Хараганныг Кара-Талга

Халды берген хөөкүйнү.

Каттыраңнаан уруг сени

Кайгап чоруур хөөкүйнү...

Оон ыңайын ам уткан-дыр мен. Найыралды, эжишкилер болурун дилээн, аазаан мындыг хевирлиг кээргенчиг кенен шүлүктү борастааш, диттип чадай-чадай сеңээ тутсупкан мен.

Ийи кезектиң аразында көс бар болза, олар кыва бээрин кым-даа билир.

Ийи кижиниң аажы-чаңының бот-боттарынга хайыралыг камныындан, тынган тыныштың, көргөн көрүштүң аайлыг-баштыг уткалыындан аразында хамаарылгазы билдинип, Найыралдың, Ынакшылдың оду-көзү ынчаар чоорту өөскүп үнүп кээрин ынчан көргөн мен.

Ужуражыр, чугаалажыр апардывыс. Ийе, харын, класстарывыс аңгы-даа болза, таныжар турганывыс шын. Ынчалза-даа ам бо бүгүдө бис ийиге бир өске чажыт болгаш чоок утка-хөөн барын кайывыс-даа эскерер байтык, дегжи каапкан салаалар безин хөйүнү сөглөп болурун билген бис.

Үе чаңгыс черге турар эвес: экзаменнер дужааттыңан, школа соовуста калган. Ооң-биле кады чарлыышкынның коңгазы чайганы бээриниң кырында келгенин муңгарал-биле бодаар турдувус.

Ол чазын мени шеригже кыйгырты берген.

Сен үдеп кагдың. Сээң хүн дегбээн хөлчүктөр ышкаш апарган муңгаргай карактарың ужунда чаъс-чайыктың медээчизи дег чажыртынмас хөлегениң шыгып, көвүдөп органың эскерип турдум. Оларда салдап эжинген, аамайзып дүүрээн арын-шырайымны көрүпкеш, үпчү бодум эстип-хайлып, бо дириг өртемчейде сенден эргим, сенден үнелиг чүве чогуң бодапкан мен. Ону билген ышкаш менче чыырлып келчик сен. Сээң чечексиш, хүнзүш дээр хоюг хүрең чаактарыңны элий-селий ошкап, чыттап, эргелелдин уян сөстөрүн билир шаам-биле сымыранып турганымны утпаан мен. “Ынак мен! Манаар мен!” деп, кыйгырып, автобус соондан чүгүрүп органың-даа карактарымда хевээр чуруттунуп чоруур...

Оон бээр хөй-ле чылдар шуужуп эрти. Ол чылдарның изиг халыынынга-даа деңге хаартып, соок хөлегезинге-даа кады дидиреп, сен-мен дишпейн, бот-боттарывысты карактажып чурттап келдивис. Ынакшыл, бүзүрел, идегел-биле долдунган оран-саваның чүлдү-чүрээ, кывыскызы сен чордуң. Кижизиг, иезиг аажы-чаңыңа мен пат чаңчыгып, ооң езулуг өртек-үнезин билбейн-даа чорааным чадавас. Кезээде чылыг, чырык, чазык дээр-деңгер дег көрүжүңгө үргүлчү бүргедип, ыңдыг болур ужурлуг кылдыр бодап, бодумнуң эр чаяанымга шамнап, соордаа угаап чорааным чадавас. Өршээ, сен чогуңда ам бо бүгүнү чоктап бодап келгеш, чидиригниң улуун, сөглээр аай чок үнелиин кижии орайтады миннир-дир. Сеткил-сагыжымның арыг шынчызын сеңээ берип шыдаан мен бе деп, ам бодумну үжеп-чиндип, айтыртынып-даа чор мен. Чогуңну медресеп билир мен. Ынчалза-даа, сактырымга, сен дириг, бар дег сен. Мыя мында, чанымда бир-ле черден мени хайгаарап көрүп чоруур дег сен. Биезги чазын сээң эргиле хонуп келген уттүндүрбас көрүжүң артымда ышкаш кынныр. Ынчангаш дегийт-ле хая көрнүп, эрткен-дүшкен херээжен чондан сээң арын-шырайыңны, аажы-чаңыңны, овурухевиринни дилээн чоруур мен. Сен меңээ бурган дег чаңгыс болдуң. Мен дириг чорумда, бо сарыг өртемчейде барыңны кижилер билбезе-даа, бо Чер — ие, Дээр — ада билирлер.

Алызында барып олар ийи бисти чайлаш чокка душтуруп каар.
Мага-бодувус эвес-даа болза, сүлде-сүзүүвүс агаар, суг бооп
уткужа бээр... Ужурашкыже, мээң дың чаңгыс сылдызым..."

Бо-ла-дыр, эргим номчукчу

Амыдыралдың чаялгалыг кежиин Ынакшыл болганда, ону
кажан-даа, каяа-даа камнап, үнелеп чорууруңарны база уткужуп
келир чаңгыс сылдызыңар оя-кыя бербезин дээш Бурганга
тейледим.

База чок болган бо ийи хөөкүйнүң сөөлгү көжүндө Бурган
оранынга хуулуп-биригип коштунчу бээр сүлде-сүзүүңге туугай
бодалдан чула тудар буянныг болгаш кударанчыг үүле меңээ
дүшкенин хүндүткел-биле хүлээп көргенимни чугаалаксаан ийик
мен.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

Ашактар

(Чечен чугаа)

Ашактар хүрүмнүг чүве чугаалажып олурганнар.

Бирээзи бирээзин канчаар ажаарын, анаа-ла дуу садыг-
аймаада бараан-сараан өртээниң дугайын чугаалашкан чүве
ышкаш, тап-билээ, амыр-тайбың чугаалажып олурганнар.

Элдептиг ол чугааны ашактарның улуу, 70-80 хар аразы хире,
бир шагда узун-шыырак дурт-сыны назын аагынга ыргарып бады
келген, карааның шили ээремчик дузаа ышкаш кылдыр тигленип
калган узун кара ашак эгелээн.

Ол даштыгаа балды сыптап орган чыкпак ашактың чанынга
кылаштап келген, даянгыжын ынаар-ла "коңгурт" кылдыр
шугулдап шывадапкаш, эки-менди-даа чок, херт-бурт барган:

— Кырганнар бажыңыңдан кажып келдим, оол.

Балды сыптап орган чыкпак ашак элдепсинип, бажын көдүрүп
келген:

— Кай, ол черин багай чүве-дир бе?

— Чок. Чогум багай эвес чер-дир.. Аъжы-чеми хире-шаанче
бар, арыг-силиг. Чүгле бо арага-дары ишпес, таакпы тыртпас

кижиге чамдыкта халалыы кончуг-дур. Ылаңгыя пээнсе алганда суг чурттаар аргажок апаар-дыр.

Чыкпак ашак сыптап олурган балдызын ынаар салып кааш, таакпызын кыпсып алган:

—Ижер улус ижип-ле тургай, олар сеңээ кандыг хамаан чүвөл — деп,чугааны уламчылаан.

— Харын дедаан, дуңмакым. Дужунда-ла ижип турар чүве болза, кандыг чүве дээр. Хоржок тур, кижиге шорлур. Арага сат, таакпы сат дээр. Ында бир угаан-сегээни чедер чүве бе, четпес чүве бе, кижиге эккеп каан. Шииттирип чораан кижиге дээр чүве-дир. Эъди-кежиге дээрге, ана кижиге көөр аргажок, кара-шокар. Бертен анаа-ла хир-хинчек чок орган улусче, бисче шорлуп: “Силерни анаа-ла маңаа күрүне азыралыңга амдаждыдып, шартайтыр чемгерип турган херээ чок. Балды-биле хээндектей шаап-шаап, хаваннар азыраар херек” дээш, дивээни-ле чок болду, дуңмакым.

Чыкпак ашак шыдашпайн каттырыпкаш, эпчоксуна берген.

— Дадайым ай, акыжыым. А силер?!

— Бисте чүү боор, кырган-дижең улуста. Дыңнап олурар-ла-дыр бис.

— А ол дарга-бошкаларыңар, эмчи-домчуларыңар?

— Аа-хупуразын! Боттарының ажыл-агыйын кылдырып ап турар чүвөлөр ыйнаан. Бук-даа дивестер-ле-дир.

Күскү хүн өрүлөп, чылыы кончуг апарган. Ашактар кезек када ыыт чок олурганнар. Оон узун, кадаң ашак чугааланып үнүп келген:

— Бээр айт дем, оол, эйт. Мен маңаа мөчүп каарымга, бо кырганнар бажыңының хөөрүңгө хөөп кааптар аа?..

Чыкпак ашак олче элдепсинип көргөш, чырыын чырташ кылган:

—Ынчап тениве. Улуг кижиге чуртунга чыдар чоор. Оон башка ол куду-сүнезиниң чуртуң эргип, уруг-дарыг коргуда берзе канчаар сен.

Кадаң ашак боданып олурган. Ол кут-сүнезин деп чүвези та бар, та чок чүвези. Оон демги чыкпак ашакка чарбыттыңан-даа чүве ышкаш, шаштырыглыг айтырыг салган:

— А ол дуу-ла Хемчик бажыңга мени кым чедирер чүвөл, ынчаш?

— А ол эмнелге чери. Кассада акшаң бар-ла ыйнаан. Баар, кээр орук-шүүделин төлөп каарыңга ол-ла-дыр. Оон ыңай чүл? бажыңга салыр бир шээр чүве, кедер идик-хевин, чеди хонуун, дөргөн тос хонуун дээш санап-ла алгай. Харын-даа хааржаандан бээр чазаткаш, херимин база хайындыртып алганы-даа дээрэ эвес чүве бе, ашак. Чоп орус ашактар хааржаан шагда-ла чазадып алган, үнген-кирген эш-өөрүнге көргүскен, кандыг-дыр деп айтырып олурар чүве дижики. Олары чүү дээр деп, тулган чүве-дир-ле дээр ыйнаан...

Узун ашак чөгенип холун чаңгаан:

— Аа хупура! Мээң хааржаамны кым шыгжап берип чыдар чүвөл. “Хүрүмнүг ашак” дээш, өртедиплеткей.

Ийи ашак бар-ла шаанче каттырышканнар. Оон бирээзи чыкпак ашакты айбылаан.

— Каям, оол, саазын, карандаштан эккелем.

Ашактар дуу-ла Хемчик бажынга чедир машина хөлезинин, маанайга салыр хой өртээн, хааржак, херим өртээн, идик-хеп өртээн үр-ле санааннар. Узун-ашак андазын дег буттарында оон-моон көктөл каан шаараш майыктааштарыңче чөгенип көргөш, идик өртээн база киир санадып алган.

Улуг-ла ажыл-үүле бүдүрген чүве ышкаш, ийи ашак аянынгытаптыы кончуг байырлажып чарылганнар. Бирээзи өскөн-төрээн черинге кезээ мөңгөде чыргаар бетинде сөөлгү чоруунга белеткенир дээш чорупкан, өскези бо сарыг өртемчейге төнмөс-батпас ажыл-үүлөзүн бүдүрер дээш үзеңейнип кирипкен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

Лаай - оол

(Чечен чугаа)

Лаай-оол хондур-дүндүр удуваан. Бажынче кирбес бодал-ла чок. Ол бодалдарның кол нуурузу өөрүшкүлүг болбайн канчаар. Бодунуң изин истээр, салгалын уламчылаар төлдүг болган кижин өөрүвеске, кым өөрүүр чүвөл. Чажындан кады ойнап өскөн эжи, эргелиг ынакшылы Эник-кызын ол Шагаан-

Арыг эмнелгезинге чедире бээрге, саадавайн оозу “чииген” алган. Лаай-оол кадайын “божуур” эмчиге чыттырып кааш, хоорайның садыгларын кезип, Эник-кызының сөөлгү үеде суксаары кончуг апарган боорга, суксун аймаан, фруктулар садып алгаш, оозун эмнелгеже кирип чедип келген. “Божуур” эмчиде ажылдап турар Лаай-оолдун чаңгыс чер чурттуу эмчи сестразы уруг ону көре сал-ла: “Лаай, акый, байыр чедирип тур мен. Дыка эъткир-сөөккүр оолдуг болдуңар, дөрт кил деңзилиг” – деп бо. Ону дыңнааш, Лаай-оол чаңгыс черде өргенели берген турган. Оолдуг болган. Ооң Эник-кызы аңаа оол божуп берген. Эник-кыс аан, Лаай-оол кара чажындан кады ойнап өскөн эжи, ооң ынакшылы “Улустун чугаазының хораныында сеңээ Лаай-ооловичиден божуп бээр мен. Ооң соонда олар төрөл-дөргүл деп-даа турзуннар” дээри ышкаш, ылап-ла оолду чаяап берген. Ону бодапкаш, Лаай-оолдун сагыжы чиигеш дээн. Бодун бо-ла дүвүредип келир бодаалдары арлып чоруй барганзыг болган. Ол бодаалдар арлып чоруй барбайн канчаар. Ооң дугайында Эник-кыстың ачазы чүгле олар ийиге ижин-кара чокка шуптузун чугаалап берген болгай. Лаай-оол биле Эник-кыс – чаңгысклассчылар. Ортумак школаны дооскуже чаңгыс партага олуруп, аажок найыралдыг өскөннер. Ол найырал чылдар эрткен түдүм, чечек ышкаш, частып, ынакшыпче шилчээн. Школаны эш-өөрү, чаңгыс суурунун чүгле аныяктары эвес, барык шупту чону Лаай-оол биле Эник-кыстың ынакшылын билир дизе хөөрем эвес. Олар улгадып келгеш, Лаай-оол шериг албаны эртирип каапкаш, суурунга чолаачылап ажылдай бергенде, Эник-кыс дээди эртемниг башкы болу бээрге, өгленчип аар бодааннар. Ону чогудар дээрге, чүгле чаңгыс чүве шаптыктааш турар болган. Лаай-оолдун кырган-авазы биле Эник-кыстың кырган-ачазы кады өскөн халышкылар! Мырыңай чоок төрөл улус-тур ийин. Оларның ынакшылын билир улус огулуг сүмө катпас, “ат болган улус-тур силер але, алышкыларның ажы-төлү өгленип-баштажыр чүве бе?” – дижип улус айтырганзыг чугаалаарлар. Олар өгленчип чадап шаг-па болганнар. Хөлүн эртир чоок төрөл бис деп билип турганнар. Аразында быжыг найыралдан, боттарынга ынакшыжы бергенинге чедир төрөл болганын эскербейн барганнар. Ону чугаалаар кижиле Лаай-оолдун улузунда чок. Ада-иези Лаай-оол

чаш турда-ла "бурганнай" бергеннер. Кырган-авазы ортумак школа доозуп турда "кызыл-дустай" берген. Эник-кыстың иези уруу чашта-ла өкпезин соокка алзып, дегдиргеш "чок" болган. Ооң чанында ачазы-ла караңайнып чорууру бо. Ындыг салым-чолдуг болгаш, Лаай-оол, Эник-кыс интернаттың оглу, уруу бооп өскеннер. Ооң хараазы-биле Эник-кыс ачазы-биле барык чоок харылзашпайн өскен.

Бичии суурга чугаа чыдар эвес. Лаай-оол биле Эник-кыстың кады чурттап чадап чоруурунун дугайында чугаа Эник-кыстың адазының кулаанга база четкен. Ол – көвей чугаа чок, улус-биле барык аргышпас ада. Бир катап уруу-биле бажыңыңа олурда, Лаай-оол кирип кээрге, хөөреп үнген: "Уругларым, мен угумдан бо чер чурттуг эвес кижжи мен. Адам мынаар Хемчик уну чурттуг кижжи. Лаай-оолдун кырган-авазы улустун чаңгыс уруу-дур. Мээң адам хөй ажы-төлдүг улус. Ада-иези дедир аал-чурттунче көжүп чоруурда, чаш төлүн кады-кожа чурттап чораан чаңгыс кыстыг кожалары, эштеринге мээң ачамны азырандыга берипкеш барган чүве-дир, уругларым. Сураан дыңнаарымга, силер олуржуп ап чадажып чоруур-дур силер. Төрел-дөргүл чорукту сагыыры чөп, ынчалза-даа алыс ханы дөзүн көөр болза, силерде төрел чүве чок. Ону шын бодап, өгленип-баштанчып алыңар, уругларым" – дээн. Аныяктарның кайызының-даа сагыжында шыгжаттыңан аар чүгү, чер кырын дүмбейлендир шуглап алган турган булуттар хатка алзып, хеп-хенертен сойлуп чорутканы ышкаш, ынакшыл долган сеткилдериңден оожургап, улуг тыңаннар. Эник-кыстың ачазыңдан-даа эпчоксунмайн, өөрээнинден олар куспактажып-каннар. Чигежек сынныг Эник-кыстың чооннап орган белинге дээрге, Лаай-оолга оон эргим чүве чок болган.

Лаай-оол хондур удуваан. Оолдуг болганы, оглун Эник-кызын эмчиден үндүрүп алгаш, доп-дораан бадыланчып, өг-бүлениң баштайгы кылыр шупту чүүлдерин чогуруп алыры өөрүшкү болбайн канчаар. Ам Лаай-оолду дүвүредип турар чүве ады-ла болгай. Ооң ады Лаай-оол эвес болгай. Ада-иезиниң бичиизинде оглун чассыдып адаары ышкаш, школачы чылдары "Лаай-оолдап" эрткен. Лаай-оол ону бодап чыткан. Оглун кым "ович" дээрил. "Лайкаевич" дээрге черле эпчок. Лайка дээрге ыт ады ышкажыл. Ол ат канчап Лаай-оолдун ады болу бергенил?

Ынчан Лаай-оолдуң авазының эди аарый бээрге, суурдан шапкынчы чоруткаш, мал-малдап чыткан кырган-авазын эккелдирген. Суур эмчизи орус сөөктүг Таисия эмчи Лаай-оолдуң хинин кезип божуткан. "Кым деп адап аар бис" – деп кырган-авазының айтырыыңга "Леня" деп адап ал, бабушка" – дээш барган. Ол атты утпас дээш кырган-ава инек саап оргаш безин "Ленялаар" турган.

Каш хонганда кени дыңзый бээрге, кырган-ава аапындан аъттыг шаап келген. "Ажыл-агыйлыг, ажы-төлдүг улус чай чоктур силер, мен Торгалыг чедип, көдээ советке оглумнуң төрүт-түнген дугайында херечилелин кылдыртып кэзайн" – дээш дүвү далаш чорупкан. Аныяандан черле эрес чаңныг кырган-ава чаңгыс көдээ советтиг ийи суур аразыңга ша-даа четпээн.

Оглунуң адын кым деп адаарының дугайында айтырыгга кырган-ава боданмаан "Лайка" деп дүжүргөн. Документ бижип олурган секретарь "Лайка" дээш суму даргазынче көрүнгөн. Дарга боданмаан-даа "ажы-төлдүң, ажы-төлүнүң ажы-төлүн канчаар адаары хамааты кижиниң бодунуң эргези-дир, Лайка хамаан-чок бисте Комбайннар, Тракторлар безин бар болгай" – дээн.

Ажы-төлүнүң оглунуң херечилел документизин кылдырып алганыңга өөрзөн кырган-ава аалга келгеш, уругларыңга "Леня" дээр дээш, "Лайка" депкенин билген. Ол үеде күжүр кырган-ава Лайка дээрге ыт ады деп канчап билир. Бак чаяанныг эртен херечилел кылдырып чоруур деп турда радиога "Космосче Лайка ужуп үнгөн" – деп, хүнзедир Лайкалап келген чүве-дир. Дыл билбес кырган-авазының баш-мээзинге ынчаар "Леня" деп адын "Лайка" деп ат солаан чүве бооп-тур. Лаай-оол ол төөгүнү бодааш, иштинде каттырган-даа. Лайканың соонда космос делгеминче Юрий Гагарин ушкан болгай. Суурда Юрийлер эңмежок, харын Гагарин аттыг безин эр бар болгай.

Лаай-оол даң адып орда дүвүрелдиг бодалын доозуп түңнээн: — "Ат-сып бижээн документилерни черле эдер болган-дыр. Мээң оглум Лаай-оолович болбайн канчаар. Лаай-оол мээң кара чаштан эргелиг, ынак эжим Эник-кыстың чаңчыккан эргим ады ыш-кажыл".

Шүлүктөр

Ульяна Куулар

Ынакшынын оду-биле

Кара-кара чодурааның кады ышкаш
Карактарың көрүжүнүң уржуу ол бе?
Чалыы чүрээм ойталавайн хүлээп алган
Чараш чуртуң оглу болган салымың бе?

Ырак-чоокка кара чааскаан чорзумза-даа,
Ырым-биле, шүлүүм-биле кады чор сен.
Ынаам сен деп, эргимим деп сымыранып,
Ынакшылдың оду-биле чылдып кээр сен.

Хөрек-чүрээм, амы-тыным тудуш дег-дир,
Хензиг-даа бол ырай бээр сен, шыдавас мен.
Тынар агаар, базар базым чедишпес-тир.
Төнгөн ышкаш, бастынмайн баар ужуру чүл.
1977

Холудал

Сактып келгеш муңгаралга алзыптар мен,
Сагымымда хайлыг балыг ыстап келир.
Салым-чолум шииткели ол-ла боор оң,
Саргып чоруур чаш-ла чүрээм кээргенчиг-дир.

Сактыышкында таңмаланган ол бир хүннү
Ис чок кылдыр балап каапса, уттүпсумза!

Ие – Черим куспаан орта, чүгле аңаа
Саарзыкталган сеткилимден чарлыр боор мен.
1978

Эргимимге

Ак-көк дээрде чоргаар ойнаан
Аныяк чаш эзирим сен.
Аазын эмген авам ышкаш
Аажок ынак эргимим сен.

Чаъстаан соонда чайынналган
Чараш, өңгүр челээжим сен.
Чаагым куду чаржып баткан
Чаштар ышкаш мөңгүнүм сен.

Ыры-сөске аайлап бижээн,
Ыяңгылыг аялгам сен.
Дүшке кирер, уттундурбас,
Дүлгээзинниг маадырым сен.

Чуртталгамда деңнели чок
Чажыртынган өөрүшкүм сен.
Чарлыр четкен, муңгашталган
Чүрекейим чүъгү-дүр сен.
1978

Ачамга

Дамдын Санчаевич Кууларга

Мээң ачам өскелер дег бөдүүн кижиге,
Ынчалза-даа мээң ачам кымдан эки.
Ырлыг-шоолуг, баштак-хөглүг, сергек-омак
Мээң ачам – олут билбес шалып ишчи.

Арга кирип, кушкаштарның ырын дыңнааш,
Ачамның сээң сыгыдыңны сактып кээр мен.
Чаның орта таалап дыңнап органым дег,
Чайгы шыкка чаягаар-ла таалай бээр мен.

Узун, ырак орук чоруур апарзыңза,
Уругларың бажын санай чыттап каар сен.
Улуг уйгу үезинде чанып келгеш,
Удааннарны база катап чассыдар сен.

Ачамның сээң шак ол чылыг эргеледиң
Ам-даа сактып, үргүлчү-ле чоктаар-дыр мен.
Чажымдан-на сээң чассыг уруун дижип
Чаптаанының херечизи ол-ла боор оң.
1979

Дүш

Дүне када сырбаш кыннып оттуп кээр мен,
Дүжүм сактып, хомудааштың ыглаптар мен.
Ишкирнигип, оожургап чадап чыда,
Ийи караам оожум шимгеш удуй бээр мен.

Катап база дүжей бердим, көстүп келдиң
Каш орук белдиринде турар болдуң.
Дыдырарган кара бажың хатка эстеп,
Дыка оожум дүлгээзинниг хүлүмзүрдүң.

Херлип-көстүп холум сунгаш сенче бастым,
Хенертен-не чиде бердиң, кайгай бердим.
Ийи чыткан оруктарның кайызынче
Идегелим, мени каггаш ырай бердиң?

Эргим авай

Борбак Чигир-ооловна Кууларга

Чымчак сөзүң дыңнаанымда оожургаар мен.
Чылыг, эргим көрүжүңден сергээр-дир мен.
Чымыш билбес холдарыңның суйбаанындан
Чажымда дег чассыксаам кээр, эргим авай.

Изиг шайың ишкенимде иштим таалаар.
Эткен дөжээң кырын орта уйгум ханар.
Эргеледип чыттаарыңга сеткил дойлуп,
Ишкирнигип ыглаксаам кээр, эргим авай.

Үрде көрбейн, бичиимде дег сакты бээр мен.
Үргүлчү-ле дүштеримге кирер-дир сен.
Чанымга кээп, тааланчыг чугааланып,
Чагыг сөзүң сөглөп берем, эргим авай.

Эрес-оол Хаяң

Күскү бодаалдар

Күскү кежээ дамырактың агымы дег,
Хүрүмнелген сактыышкыннар холуражыр.
Күскү кежээ шолбан чаа-ла үнгелекте,
Күжүр боттуң чаактарын салгын суйбаар.
Хүлүмзүрзэн душтук кыстың карактары
Сеткилиңни шона кааптар, ужугар сен.

Чалыы шаамда эрте берген ужуралдар
Сагыжымдан ис чок чидип, ыравастан —
Эрткен үем чээрби векте сиңип калган.
Эштер-өөрүм көвей кезии ында арткан.
Күзелдерим шыдавыже бодарадып,
Күштүг иштен аас-кежиин тыпкан-даа мен.

Күскү кежээ бодаалдарым, сактыышкыннар
Хүнүн бодап чорбааным дээш, өөртүп чоруур.

* * *

Беш ай меңзээ авайымдан назын сөңнзэн.
Ырлап чоруур ужурум-даа ында дээр мен.
Беш ай кээрге, чодураалар чечектелип,
Ырлаар куштар шыдаар шаанче бадырыптар.
Аяс эртен түрүп келгеш, элде түр мен.
Айлаң-кушкаш чанымга кээп сыгыртыпкан.

Ооң үнүн таалап дыңнааш, шак-ла ынчан
Оттуг чүрээм кыйгызынга алзыпкан мен.
Арыг, арга ыраажызын дыңнап чорааш,
Аяныг ыр меңии боор деп бүзүрзэн мен.

Алаш, Хемчик белдиринге болчаг кылгаш,
Амыраамга часкы кежээ ырлап бердим.

Эргимимниң шырай-арны херелденген,
Эриннери эрнимде дээп, ошкай каапкан.

* * *

Холдарыңны аяар, чымчак адыштаптым.
Хоюг карааң сеткилимни чырыдыпкан.
Мага-бодуң күзээшкинин билип каан мен.
Матпаадыр мээң адыштарым суйбай каапкан.
Байлааң менче сунупканың эскерген мен,
Мээң чүрээм ынчан шимирт, кайгай бердим.
Мээң чүрээм ыстаашкыны соксай берген.
Сеткил-сагыш даглар бажын кырлай ушкан.
Сенче көрдүм. Карактарың шоонда оттар
Кадыгланган сеткил дожун эргизипкен.
Салааларың ээлдек хоюг суйбаашкыны,
Чаактарыңда сыртылааштар долбанналыы –
Чуртталгамның узун оруун үдеп чорлар.
Судалымның кагыын сеңээ бүзүрзэн мен.

* * *

Назын дөгзэн дээрзинге бүзүрексээр,
Ашак кижии апарган дээш муңганыксаар,
Үем ам-даа келбзэн-дир деп бодангылаар,
Үзүктелип тура дүшпес кижии-дир мен.
Ам-даа чалыы шаамда дег хүлүмзүрүүр,
Аныаксыыр, баштактаныр чаңым хевээр.

Ынакшылдың ырларын мен биез хевээр
Ындынналып ырлап чор мен, сеткил сергек.
Сеткил сергек, часкы даңның хаязы-ла,
Чечектелген чараш черим чаагым суйбаар,
Ырак сыннар баштарындан бараан хараар,
Ынак болгаш ыңдыг ыйнаан, чоргаар болур.

Назын бышкан, бодалдарым боттандырып,
Ажыл-ижим түңней аарак чурттап чор мен.

**Айдың дүннүн
ыржымында**

Дүнеки дээр делгеминде
Түмен сылдыс чивеңнешкен,
Мөңгүн Айның херел чырыы
Мөөрүктелген сында саарлып,
Судак-сугнуң агымында
Шурулар бооп чайнап ойнаан.

Ылчың салгын оюн эреп,
Ырак сындан эстеп келди.
Аккыр хадың хөглүү кончуг,
Амыраанга часаан кыс дег,
Сырын-биле сымыранчып,
Сыргаларын аяр чайды.

Айдың дүне чылгы манаан
Ажыл-иштиң шалыпчызы
Сырын-биле адааннаштыр
Сыгыт салган эрес эрниң
Ыстаан чүрээ оожургазын,
Ынакшылым дамчыт, салгын!

* * *

Ыстаан хөрээм дакпыжадып, саргытпайн көр.
Дошкун чуңма кашпал кырлап дескени дег,
Доңгун чаңнап, бүзүрелим өжүрбейн көр.
Курбусту-Хаан даңгыназы челээш кырлап,
Кудай дээрден өөрүшкүнү курайлап бээйт.

Алдагдалды, кедизи чок күзелдерни
Алдыы оран шулбузунга хойладап каг.
Салымымга кечик-чолдан сөңнеп көрем,
Чалыы соруум чүглеп чоруур чалгын болам,
Ынакшылым, чүрээмге дыш бербес-тир сен,
Ыстаан хөрээм дакпыжадып, саргытпайн көр.

Чараш, бөдүүн, сеткил-хөңнүң арыг оол сээң
 Сагыжымда онза мөзүң мөңгө арткан.
 Эрте чаштан ойнап өскөн эжим сени
 Эртинем дег камнап, сүзүүм кылып чор мен.
 Часкы талдар анай-хаагы частып турар
 Чаңгыс, эш чок аңгыр болган салым-чолум
 Сарынналган ыызын бойдус үлежип чор.
 Дүнелерде сени сактып чорумда-ла,
 Дүккүр бажым шаарарып, эвээжеди.
 Бүтпейн барган күзеливис эрик черде
 Бүрү, сиген күзүрүмү болуп хуулду.

Зоя Намзырай

Сактыышкын

Бирде-бирде бүлүрерти бодап келгеш,
 Бүткүр бодум сактыышкынга алзы бээр мен.
 Баштайгы чаш базымнарым будум салган
 Мажалыктың баарында барган дег мен.

Борбак арга ортузунда хектиң үнүн
 Бодум чүрээм хылы кылдыр бодай бээр мен.
 Анай-хаактың чиирбейин хунаай берген
 Арай пөрүк сеткилимни ажыдайн:

Анай чаштан сайзанактап өзүп келген
 Айлаң, Көккен эштеримниң аразында
 Кыдат бүүзе бажың орну – сайзанаавыс
 Кызыл-шокар чинчилерим дизип ор мен.

Чуртталганың чараш каазын танып аар дээш,
 Шүлүң чаштан чайнаан шалың, челээш кырлап.
 Эрте чаштан эртем сураан эштерим ам
 Эргим чоннун башкылары болу берген.

Аал-чурттан аныяамда ырап келгеш,
 Ак сүт ышкаш сеткилдерни көрүп келдим.

Эдеришкен эжим-өөрүм аразынга
Элик оглу эзирик дег эргим чор мен.

Өпейлиимден өзүп келген өөм-аалым
Өңгүр кызыл Мажалыгым оя чурттаан
Хүрөң-кызыл хая-дажын шырайланган
Хүндүлээчел аал-чонум амыр чорзун!

Ынакшылааң хилинчектиин...

Соңгу-чүктен шолбан-сылдыс чайынналып,
Шораан бедик сыннар кырын чырыдып кээр.
Өртемчейниң чиңгир өңүн сээң-биле
Өзен-каъттыг тейжигештен харап чордум.

Кара сугда көрүнчүктөлгөн кулузуннун
Кайгамчыктыг хоор-сарыг кылаңнаажын
Саарлып баткан эртенги хүн херели дег,
Сарыг унун чарашсынып суйбап чордум.

Кударалым хайныктырып дүймедипкен
Куу куштуң чарлыышкынныг ырызы дег,
Карак четпес даглар ажыр чаңгыланып,
Хая көрбейн, карак ажыт чоруй бардың...

Бүргөп-бүргөп, долу чаъзы аяскан дег,
Муңгаралым кызаңнааштап частыр чүзүл?
Сыын-мыйгаа аргамчының шивейлии дег,
Шыылаан орууң кайыын чедип шыдаар деп мен.

Ынча ырак кижин четпес чурттар кежир
Ынакшылым хылызын чүү тоглап чидер,
Кажан-чежен ону чыып ап шыдаар деп мен,
Харалаан ай, кады чораан эжим кайыл?

Ынакшылдың оттуг чалгыы киискип-киискип,
Ырлыг чүрээм изиин алгаш чоруй барды.
Өзээм өттүр дидиреди доңуп чор мен.
Өскүс-чавыс ынакшылдың хилинчектиин...
2002, август 29.

Тоожулар, чечен чугаалар

Николай Куулар

Коргуушкун (Чечен чугаа)

Бо сарыг хүннү бадыр сагыжым-даа сагыш эвес хүнзедим. Хамык чүвениң аайлашпазын канчаар, эгелеп алган ажыл-херээңниң алыс ужу барып-барып өске улустан хамааржыр апаарга, аажок-ла берге-дир, чүү дээр боор ону. Эрге-дужаал эдилээн, сээң дириг амыдыралыңның дынын холунда ыяк чыыра тудуп алгаш, ол-бо шелип, чырыктарың чарылгыже чыыра тыртып, ойда соп, төрөпчилеп чоруур улустуң дорамчылалдыг хамаарылгазы дег бак чүү барыл? Сактырга-ла, мага-бодунуң эң аарышкылыг кезектерин стол кырында чыдар папкаларга саазыннар-биле катай көктеп, демир херексели-биле ханзырадыр үттеп турганзыг. Бузу бурулаан эътти паштан илбектээн чүве дег, шагжаң хөрээнде дывылаан чүрээңни-даа ээгилер аразындан ушта соп, дугаарлааш, бир-ле саазыннарга чыпшыр кыстырып турар ышкаш – чииртим чурумалдар угаан-мээмге шокараңнап көстүп, дембээрелимниң эгези бооп турду. Ажыы-биле чугаа-лаарга, бо улуг бажыңга кээринден, ооң ээлери-биле чугаа-лажырындан, оларның кижиге дорту-биле "ийе" азы "чок" дивес, сени кижини санынга киирбес хамаарылгазындан коргар, кажан ийик, кандыг-бир түңнел үндүрүп аарымга бүзүрөвес апарган мен. Ынчалза-даа бөгүн бээр кээп чордум, соң-даарта база кээрим албан боор оң.

Келген херээм-даа чогуп бүтпээн, биеэги ышкаш, билдинмес хуусааже чылдырып каан. Чөгенмес-даа кончуумну, шаг-шаанда даг кырынче дашты үндүр чууктааш, оозу дедир чуглуп бадарга, катап-ла үндүр чууктап – төнчү чогу-биле ол бүгүнү дагын кылып

турган кижиге деген апарбас мен бе? Бо ак бажыңче чүгө-ле кээп туруп бердим? Бир-ле эгелеп каан херекти ара кааптарга, сагышка оон-даа артык анчыг болган чоор бе? Ол бир дарганың, дүжүметтиң делгем столунуң кырында эвес-даа болза, оода-ла ажыда тыртар чериниң иштинде мээң айтырыымны – эккеп берген саазыннарымны аайлай салып, дугаарлааш, бир-ле хөм (хөңнүң улуу ол бе, багай мээң айтырыымны хөмгө кайын шыгжаар деп!) азы саазын папкага суп каан чыдыр-ла боор, оон канчап билир, кажан-бир шагда ол "херек" чылып шимчеп, кабинеттен үнгөш, мээң ажылдаар черимче шилчип кээри чадавас дээн идегелим-дир ийин. Кижиге бүзүрөп-биле амыдыраар дижир. Ол чугааның база бир талазы бо ирги бе? Шынап-ла, чөгөнмезимни аарай! Сөгүрүп чадап турумда, чөпшүл арнымче кыжырганзыг "дүкпүр-реге" безин, бээр кээп-ле турар, кончуумну-даа, сүргейимни-даа...

Ол-ла кыпаштааш автовокзалга келгөш, хоорай адаанда ырак эвесте бир суур чедер улуг сарыг автобуска олурупкаш, чоруп-чоруп, эң ужуңда доктаар черге дүштүм. Бо кежээ даай-авам сугга чедер бодалым бар, бо чоокта ужурашкан эвес, "Кандыг түр сен, даай-авай?" деп амыр-кадыын-даа айтырзымза, мээң сагыжымга эки-ле-дир. Хоочу-хораалыг, улгады берген кижиге ховар кээр чээнин база сактып-ла чор ыйнаан. Оон өске назыны улуг чоок төрөлдөдүм-даа чок, бистиң төрөл бөлүктүң эрги төөгүзүн айтырар дээн, шаандан бээр бодап чорза-даа, боттандырып шыдавааным сагыжым база бар. Авам хөөкүй чок апарган соонда, даай-авамга баарымга, сагыжым ажый бээрин чажыргаш чоор мен – төрөл боорда, хөңнүм билир төрөлим ол-ла болгай.

Даай-авам суг автобустуң мени чедиргөш, дүжүрүп кааны суурнуң адаа дужунда чадаг базар болза, элээн ырак черде кыштаглыг улус. Кыштаанга чазаар, күзээр, чайын-на харын бичии ырадыр көжүп алыр, саар ийи инээнден аңгы мал-маганын оглу, кени тайгалаткаш кээр. Ам күс болгай, кыштагже-ле рюкзакым чүктөпкөн базып олур мен. Ажыл-херээм чогуруп чадап турумда, шак талыйган, караңгылап кел чыдыр. Алаакче кирип алгаш, хөм унун таварты бадыптым. Үр-даа болбаанда, караңгызы дам барган, орук сомазы мүн-не билдингир. Дүннүң үннери-ле хөй: чанымда хөм дагжаар, ында-мында инек-даа мөөрээр, будук-даа дызыраар, бир черде ыт-даа ыңайндыр ээрер.

Хенертен сагыжымга чашкы үем, ооң бир кезээ кире дүштү. Ынчан караңгыда дыка-ла коргар турган мен. Дүне черле аал өдээнден үнер звес мен – чамдык үе-чергем оолдар ышкаш, аът мунуп алгаш, аалдар аразынга шаап турар харыым кайда боор. Аалывыс суур үстүнге, үш-ле километр хире ырак черде күзээнге чыдырда суг, школага өөренип каапкаш, чана маңнаарындан аажок-ла бергедээр турган мен. Авам оомну билгеш, ачамга чагып каан хире, күжүр чөпшүл ачам, чай чок боду-ла, кичээлдерим төнер өйнү бодап, суурнуң кежиг аксынга халдып кээрге, маң-биле барып ушкажыптар ийик мен. Че, оон аал-даа кыштаглаар, а мен-даа кежээлерде угбам сугдан үнмейн хоруп оруптар мен...

Ол үелерни сактып кээримге, хайлыг, биеэги коргуушкунум катап эглип кел чыдыр. Ынчангы-ла кара-кара, азыг-дижи шаарарган, чыттанып, кеденгирлээн, орук кыдыында кем чок шет, терекчигеш, төжек болуп хуулгулаан оптуг-кажар, озалдыг дүрзүлөр эрткен өйнүң туманындан ушта шымнып, чүткүп үнүп, оруум дозуп эгелей бердилер. Канчаар-даа оожургап, туттунар дээримге, черле хоржок. Бодаарга-ла, чаш бодум хевээр, суурувустуң үстүнде кызып-хараганнарлыг, терек, тап, дыт, чодураа холуй үнген шырыштарлыг аргада, хензиг-ле дааштан сырбаңайнып, ол-бо шыпыраңнап, чүрээм аксымда келген, куйга-бажым адыңайнып, үш-баш чок маңнаптарындан база коргуп, артында-ла ыгыйыпкан, дүрген-дүрген базып органзыг мен. "Ойт, бо канчап бардың, орталан моң, ашак кижиге, коргар үең эрткен чүве звес бе" деп бодумну сургаарымга-даа, сирилээрим дам бар чыдыр, базымнарым чайгаар дүргедеп, кулактарым дыы-жызы кедерей берди ышкаш.

Бодап-биле безин бодап четпезим ырак үелерде чурттап турган өгбем кижиге, араатан аңнар, өске-даа дайзыннар долган шыргай аргага, база-ла мен ышкаш, коргуп-сүртеп, бодундан күштүг бир-ле амытанның кижиге болу бээринден кичээнип, дыңнааланып, ажытталып базып чораан боор оң. Бурунгу кижиниң ол коргуушкуну салгалдар дамчып, угаан-медерелимге оттуп келгени бо бооп чадавас. "Кандыг кончуг кортук өгбелерлиг болган кижиге амытан сен" деп чөгенип-даа чор мен. Чамдык упустуң чоп тоор, херексээр, коргар-иргер, тейлеп-чүдүүр, оон туржук ыдыктай көөр, хүндүткээр чүзү-даа чок болур ийик. Ындыгларның амыдыралы бир чеже чиик ышкаш ийин. Ынчалза-

даа, ам канчаар, бодунуң-даа, өгбелерниң-даа чүктедип бергени үүле-салымын угаанныг кижиги эдилээр апаар. Кижиги деп амытан бодунуң бүдүжүн, чаяттыңан аажызын, херек апаарга, беленибиле өскерттип, чаартып ап шыдаптар турган болза! Чугаалааргала ындыг амыр, херек кырында болдунмас чүүл, бүтпес үүледир оң!...

Оруктуң изеттинген олчаан бо чоокта машина-терге аргыжып көрбээни илдең уун часпайн чорааш, ам-на даай-авам сугнуң кыштаанга чоокшулап келдим. Көстүк деп ыды бар чүве, ол-ла боор, ээре берди, сыыңайнып каап турар, оон-на үнү-дүр харын. Хенертен мени албыктыр аспактапкан коргуушкун, бир-ле көзүлбес амытанның читкемден сегирип алган күштүг холдары боскумче чылып кел чоруй, салыпканы дег, оода-чадаарда, мага-бодумдан адырлып, кадый берген шыңганның суларап, тыныжым ажып келди. Ынчалза-даа угаан-медерелимниң ханы дүвүнче, үе-дүптүң кижиги бакылап шыдавас чажыт хозунче дедир союп кире берген коргуушкун мени моон соңгаар кажан-даа кагбазын бо кежээ эң тода ожаап билип каан мен. Оон түржүк, ол хугбай коргуушкун бажыңыңа ачазын манап орап беш харлыг чассыг оглумнуң сагыш-сеткилин база дүвүредип эгелей берген болгай, мен ону эскерип чоруур апарган ийик мен. Хөлөгелер оранынче ажыт кире бээримге-даа, бо өртемчейге мээң-биле эң чоок, тудуш харылзаалыг чораан бүгү чүвеге артып каар, эң идегелдиг салгалымның "Албас мен" деп тургаш-даа, албадаашкын адаандан алыр өнчүзү бооп чыдып каар коргуушкун хире-дир.

Даай-авамның эжиин ажып кирер бетинде, өгнүң барааны карарып көстүр черге туруп алгаш, оожургадыр улуг-улуг тын-гылап, таактым кывыскаш, боданып каап, элээн тур мен. Көстүк бо кээрге, эзерин соксадыр дээш, кый дээримге, "Боттун кижизиги-дир" деп танааны ол боор, сыыңайнып будумга өгенип, чассый берди. Дүннүң тамызындан үнүп келгеш, чырык өртемчейниң эргинин артаар деп барган кижиги, ам далажып чоор мен. "Шак бо аргада чүгле коргуушкун эвес, а ону базар, чавыраар күш чүге турбазыл аан?" деп бодал сагыжымны чазамыктай тыптып келди. Элдептии кончуг-даа бол, аңаа бүзү-рексээрим аттыг.

Хүндүс, улуг-биче даргалар элээн бажыңга, "Мээң айтырымымны чогуруп бербейн баар ирги бе?" деп сестип турганымны

ам бодап кээримге, кижиге албас, ыт чивес херек апарды. Чүү дээш-ле, эрге-дужаалдыг дирткен улуска чашпаалап, оларның мурнунга сирилеп турган бараскан боор мен. Езулуг өндүр улуг, мөңгө коргуушкун оран кырында шагдан бээр бар турда-ла аан. Бо делегейге кижиге болуп көстүп кээримге-ле, меңээ "Чурттаар хуусааң бо" деп айтып каан хензигийне үемни кевин-херек чок, хоозун куруг, алыр-албас чүвөлөрдөн аймап-сүртеп, эшкедел-бачымналга алзып эрттирген херээм чүл? Ынчаар бодаптарымга, экизи кончуг апарды, даай-авам келгенимни эндевейн, чүрээ одуг олур боор дээш, дүрген-не кара өдекче кирип базыптым. Көстүк соомдан кудуруун чайып эдерипти, мурнумда өг эжиин шыгырт кылынды – даай-авамның эргим арнын ам дораан көрүп каар мен! Иелээн шай чылдып ижип, чүглө бо кезээ эвес, а даарта база, чаа чий сарыг шайны хоо долдур куткаш, мага хандыр хөөрежирип бис, даай-авай, амыргын-на бе!

Саая МАЙНАК

Чолдуң човулаңы

Тоожу

(Уланчызы, эгези № 4-5 "Улуг-Хемде", 2002 ч.)

Дөрткү эге

Болгашкан дег үжүрөжүмгө

Чингир көк торгу дег кылаң, ак-көк чычыы ышкаш хоюг, аяс дээр. Ие-черниң ээлерин эргеледип чассыткан ышкаш, чырык, чаагай эртен. Чайгы хүн изиңнеди шонмушаан, бедип келген. Оттуг дээрбээ улгады берген ышкаш, авыралдыг хүн херелдерин сарыг өртемчейже саарып турган. Соңгу чүктен билдирер-билдирбес салгын челбип сырыннаан. Арыг агаар. Тынарга хостуг. Ноп-ногаан ыяштарның, чечектерниң, оът-сигенниң чаагай чыды айдызаан.

Ыңай-бээр чоруур дээш, сумкаларын, янзы-бүрү өңнүг барбаларын көдүрүп, чүктеп, сөөртүп, идип алган чорумалдар

вокзалче чер-черден сөктүп кээп-ле турган. Оларның хөй кезии чуга, эрээн-шокар хептиг аныяк-өскөн. Куш кайнаар-даа ужар, кижии кайнаар-даа чоруур деп чугааны бадыткап турары бо-ла боор оң.

Александр Алдын-оол сыгыр даң бажында бурунгу буурул Саян сыннарының артындан самолет-биле кылыйтып келгеш, төрүттүнгөн ава-черинче, ада-иезинче дүргөн-не чанар дээш, вокзалче халдып келген. Аас-кежик бооп, артып калган чаңгыс билетти садып алгаш, үнүп кээрге, автобусче чорумалдар шуужуп кирип эгелээн болган. Автобуска кирип кээрге, олулар ужурлуг сандайында арын-шырайын көргөни ышкаш, хып дээн аныяк уруг тура халааш, соңга чанында олутту чайлап берген. Алдын-оол бажын согаңнадып экилешкеш, олуруп алган. Долгандыр көөрге, таныыры кижии чок болган. Орук уунче дорт көрүп алган, ыйт чок, шимчеш дивейин олурган. Автобус мурнуу-барыын чүкче углай караңнады халдып-ла орган. Оңул-чиңгил оруктарга автобус опаш кылдыр силгиирге, чанында уругга солагай талазы дээп, өгежи бээрге, буруузун билинген ышкаш, чымчак көрүп, хоора олуруп ап чораан. Таныыры-ла хөлчок ышкаш кожазы өйлөп-өйлөп Алдын-оолче чугаа эрээнзиг, хөөрежиксээнзиг, ээгип көрүп каап чораан. Олуттарда чыпшыр олулар оолдар, уругларның аразында хавактарын үскүлештирип алган сымыранчып чугаалажып-даа, куспактажып олурарлар-даа, удуп-даа чоруурлар бар.

Алдын-оол чалгаарап олурар кожазы-биле чугаалажыр хамаанчок, олче көрүнмейн-даа, автобус долу кызыл-чайт арын-нарже кичээнгей-даа салбайн, сактыышкыннарга, бодалдарга дүлдүне берген, ылым-чылым олурган. "Төрээн черимге, суурумга, аалымга баргаш, эш-өөрүм-биле ужуражы бээр мен. Оларны сактып, ужуражыксап чораан мен. Сарынналган сагыжым чырып, сүлдем бедиир боор. Олар өглүг-баштыг, ажы-төлдүг. Байыр чедирип, бодум шаам-биле йөрээп каар мен. Солаңгы... Чазык-чаагай арын-шырайың долбанналдыр кызып, карактарың оду хып, чугаа-соодуң, каткы-иткиң төктүп, мени куспактаар дээнзиг чоокшулап кээр-дир сен. Ээ, богда, эрээлиг сактыышкын мени эрлик оранынче алгаш баары ол бе? Сеткил-чүрээмден кандыг кончуг ыравастаан уруг боор сен? Кызыл

тыным – амыдырал-чуртталгам адырылбас кылдыр тутчу бергени ол бе? Чок, чо-оок, Солаңгы. Сен дээрге өглүг-баштыг, ажы-төлдүг херээжен шээйил сен. Менче эглип кээр эвес сен. Сээң-биле кады чурттаар аас-кежиим хөмүрерип өшкөн. Ол хөрлээ-ленип кыппас-даа... Сээң-биле согур душ бооп ужуражып, кызыл арныңны көрө бээр мен. Аас-кежиктиг чурттаарыңны күзеп каар мен..." деп бодалдарга бажы ыжып орда, автобус хем эриинде сырый үнгөн талдар чанында аяңда шайлаарак чанынга доктаапкан. Улус олче шуужуп кире берген. Алдын-оол чемненип алгаш, озолааш бөкпөк талдар баарынга таакпылап, агаарлап турда, ооң чанынга кожа олурар уруг дидими кончуг кылаштап келгеш, Алдын-оолдуң арнынче көрүп тура айтырган:

— Мени танывас-тыр силер бе? – дээш, хүлүмзүрүп турган.

Алдын-оол чүү деп харыылаар аайын тыппайн, дорт көрүп тура, уругнуң долбанналчак кызыл чаагын, шилгедек саң дорт дурт-сынын эскерип каан.

— Арын-шырайыңны таныыр ышкаш-тыр мен – дээш, эпчок-суна-эпчоксуна удур айтырган: — Мээң суурум чурттуг сен бе, дуңмам?

— Ийе, чаңгыс чер чурттуг бис, акый. Амгы үеде суурда эмчилеп турар Солаңгының чаңгыс классчызы деп билир мен – дээш, Алдын-оолче харыы манаанзыг көрүп турган.

Алдын-оолдуң чүрээ чым сырт кыннып, арны изиш дээн. "Солаңгы деп чүзүл? Ооң мээ ынак турганын билир-дир аа. Ыян-чыын, чованчыын. Па, он класска өөренип турумда, сес чыл школазын доозуп турган уруг шээйил. Пуу-хайт, чөгенчиимни" деп боданы каапкан.

— Адың кымыл? – деп, Алдын-оол билбээчеңнеп айтырган.

— Айлаңмаа. Силерни утпаан мен, Алдын-оол-дур силер – дээш, уруг Алдын-оолдан карактарын дескире берген.

— Сактып чадап тур мен. Ачаңны кым дээр ийик? – деп, улам сиңниге берген.

— Совхозтуң улуг бухгалтери чораан Кара-оол Хүрең-оол-ович – дээш, Айлаңмаа куду көрүп, аяр үн-биле муңгаргай уламчылаан: — Ачам хөөкүй "кызыл дустап" чоруй барган... Дуңмаларымны авам азырап орар – деп, үнү сириңейнип чугаалааш, хая көрнү берген.

Алдын-оол уругну кээргеп, “хей-ле ачазын айтыра бердим, черле мелегей кижидир мен ийин” деп бодал-биле дуңмазы хире назылыг Айлаңмааның сеткип-сагыжын чырыдар сорулга-биле оожум чугаалаан:

— Буруулуг болдум. Билбейн айтырыптым. Мени өршээп көрөм. Салымдан чайлаар арга бар эвес. Аваң шыдаар-дыр ийин — деп, хей-аът кирип, чугаалап чыдырда, чолаачы медээлепкен, улус шуужуп кирип эгелээн.

— Авам бергелерге ыглаңавас, туруштуг болгаш буянныг кижиде. Мен база ажылдап эгелээр мен, ажырбас — дээш, Айлаңмаа автобусче кылаштапкан.

— Ындыг харын, дуңмам. Кижиде тура-соруктуг ажылдап-ла чорза, чорук чогуу, чолу чаагай болур — деп чугаалавышаан, Алдын-оол Айлаңмааны эдерипкен.

Олар душ-дужунда ханы боданып, төрөөн школазын сагынган ышкаш, чер-чуртунуң уунче көрүп алган олурганнар. Автобус узун орукту чыыра тыртып, халдып-ла орган.

Алдын-оол Айлаңмааны карак ужу-биле көрүп каап чораан. Айлаңмаа карактарын имиретир көрүп алган ханы боданып орган ышкаш болган. Ол шынап-ла бодалынга дүлдүне берген, карактарын чивеш кылбайн, талыйты көрүп алган орган: “Авам-ачам Солаңгының ада-иези-биле эп-найыралдыг аралажып чораан. Олар совхозтуң хоюн кадарып турганнар. Бистиң хей эвес шээр малывысты олар хумагалыг азырап чорааннар. Солаңгы интернатка чурттап турган. Бистиң бажыңывыска бо-ла келир. Ооң-биле кады кинолап, школага болуп турган темалыг, танцы-сам кежээлеринге кады барып, хөөрежип шаг болган мен. Чугаа кадында-ла Алдын-оолду адап, кады ойнап өскенин хөөрөп, аңаа ынакшый бергенин менден чажырбайн, чугаалаар турган чүве ийин. Эрткен чайын дыштанылга үезинде ужуражы бээримге, өске оол-биле өгленип алган, оолдуг чоржук. Алдын-оолга баштайгы, арыг ынакшылы та канчап өже берген чүве. Мээң таныжып турганым Коля деп авыяастыг оол мен өөренип чоруй баарымга, ада-иези хей мал-маганныг чаңгыс классчым, ишти ирик Ирага көгүттүрүп алгаш, ооң-биле өгленип алган. Ол кадайы-биле алгыжып-кыржып, үндүр, кирип сывыртадып, мал аразында элеңейнип чоруур дээр чораан. Ол мээң чуртталгамда кара

хөлеге бооп артып калган. Амыдыраар назынында өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чурттаар аас-кежик келир дээрзинге бүзүрөп чоруур мен” деп боданып олурда, Алдын-оол айтырган:

— Кайда өөренип азы ажылдап турар сен, дуңмам?

Айлаңмаа серт дээш, көрнүп кээрге, Алдын-оол олче чазык-чаагай көрүп орган. Айлаңмаа ооң оттуг карактарының чылыг көрүжүндөн чалданы-даа берген болза, улус дыңнавазын дээн ышкаш, аяр харыылаан:

— Улан-Удэ хоорайга культура институтун дооскаш, суурумга библиотека эргелекчилеп ажылдаар дээш, чанып бар чыдыр мен – дээш, “чугаа үспес-тир” дээш, дидими-биле айтырган: — Силер кайда чурттап, ажылдап турар силер?

— Шеригден халашкан соонда совхозка бир чыл ажыг ажылдаан мен. Красноярск хоорайга арга-арыг даамылы белет-кээр техникумну дооскаш, ажылдаар дээш, чуртумче четтикпейн бар чыдыр мен – деп, Алдын-оол аксын чежипкен.

— Байыр чедирип ор мен! – дээш, Айлаңмаа холун сунган.

Алдын-оол ооң чинге салааларлыг, адыш иштинге өй, чаптанчыг холун аяр тударга, чылыы, чымчаа кончуг болган. Айлаңмааның хоюг холун чоорту дыңзыды тутпушаан:

— Дээди эртемниг болганың дээш, байыр чедирип, чедиш-кинерни күзеп ор мен – дээш, Айлаңмаа-биле зът-кежи дегжи бээр кылдыр чоок олуруп алганын эскерип кааш, эпчоксуна бергеш, ооң шонуп орар изиг мага-бодундан хоорулдур чылып, холун салыпкан.

— Кайывыс-даа төрүттүнген суурувуска ажылдаар улус-түр бис – дээш, Айлаңмааның ыдыды чиде берген.

— Мен суурга эвес, Доңгул-Тайгадан сыстып үнгеш, даштар кырлап, мөңгүннелдир бырлаңайнып, кыңгырадыр ырлап агып чыдар Балыктыг-Хемге төрүттүнөн мен. Шаанда аңаа алдын артели ажылдап турган болгаш, ону Эртинелиг-Хем деп база адап турганын кырган-ачам хөөрээр чүве. Авам-ачам база аңаа төрүттүнгеннер. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң дун оглунуң оглунуң оглу мен – деп, суглук чокка хөөрепкенин Алдын-оол эскербейн барган.

— Мен суурга чырык хүн көргөн мен. Мөңгүн бөрттүг Доңгул-Тайгага, кара шаар балыктыг Эртинелиг-Хемге чаңгыс классчыларым-биле походтап чораан мен. Шыргай, караңгы

эзимнерни ээлеп турлагжаан байлак, кедергей чараш чер чоржук – деп, Айлаңмаа ажык сеткилин илередип, чугааны хөрлээ-ледипкен.

— Суг кырынче үндүр шурап, чапкаларын чайып ойнап турган балыктарның когу үстүр четкен. Өөр-өөр шуужуп турган чинге аң – элик-хүлбүс-даа, тайганың сыын-мыйгаа-даа ховартаан. Хүнүн бодаан төтчеглекчилер кырып каапкан деп честем чагаазынга бижип турду – дээш, Алдын-оолдуң арын-шырайы муңгаргай апарган.

— Силер ажылдап эгелээриңерге, олар база катап өзүп көвүдээр. Төрээн черин хумагалап камгалаар буянныг ажыл кылыр-дыр силер. Чоргааранчыг-дыр – деп, Айлаңмаа Алдын-оолдуң тура-соруун көдүрер бодал-биле чугаалаан.

— Айлаңмаа, менден-даа ачы-буянныг ажыл кылыр аас-кежиктиг-дир сен – дээш, ооң арнынче көргөн.

— Аас-кежиктиг?... — дээш, Айлаңмаа ыыттавайн барган.

— Ажылдаары аас-кежик дээрим ол-дүр ийин – дээш, Алдын-оол ылым-чылым барган.

“Аас-кежиктиг” деп сөстүң утказын догааштырып органнар. “Айлаңмаа-биле соругдажып алыр аас-кежик турган болза...” деп бодапкаш, Алдын-оол Айлаңмааже көөрге, ол бурунгаар көрүп орган. “Алдын-оол-биле амыдыралым аайлажы берзе, аас-кежиктиг болурум чадавас...” деп бодалы-биле хүлүмзүрүп орган...

Автобус суурга чедип келгеш, доктаалга турупкан. Алдын-оол Айлаңмааның аар барбазын бажыңыңа чедирип берген.

— Четтирдим – дээш, Айлаңмаа хүлүмзүрүп көрүп турган.

— Ажырбас. Байырлыг! – дээш, Алдын-оол барбазын чүктөп алган.

— Байырлыг! – дээш, Айлаңмаа холун сунуп чыдырда, дуңмалары үглөп келген.

Алдын-оол элээн кылаштап ора, хая көөрге, Айлаңмаа олче көрүп алган туар болган. “Чуртталгамда чаа, чырыткылыг хүн дээп келбээн бе...” деп бодал-биле чалгынналы берген болгаш, бажыңыңа чедип келгенин эскербейн барган. Эзир дээр ыды оранып, кудурук чайып, хербектенип турда, авазы “Оглумну, Алдынымны” деп чугааланып, холдарын чада тудуп алган, арын-шырайы чырый берген бажыңдан бо үнүп келген.

Хүрүмтүг хүннээшкн

Дал дүүш. Тайга-таңдылар баштарында, бедик даглар сирт-теринде оът-сиген саргарып эгелээн-даа болза, чылыы хөлчок. Дүүштеки чем үези арай-ла четкелек.

Кожуун эмнелгезиниң аптеказы. Солаңгы Байыровна чурттап турар суурунун участок эмнелгезинге ап алган эмнерин ийи улуг саазын хааржактарны чык долдур суп алгаш, аптека даштынга чанар машиназын манап турган. Аптекаже холунда сумка тудуп алган аныяк херээжен кижн кылаштап орган. Чаны-биле эртип турар машиналарны, мотоцикилдерни тура дүжүп, кайгаарын Солаңгы эскерип турган. Солаңгы көрүп турарга, кады өөренип чораан, амгы үеде кожуун эмнелгезиниң терапия салбырында сестра бооп ажылдап турар эжи Света болган. Кайызының-даа арын-шырайын хүлүмзүрүг, өөрүшкү дола берген. Эжишкилер чоокта көрүшпээн, чугаалашпаан болгаш, экилешкеш, куспакта-жыпкан. Чүрөктериниң дүрген-дүрген согарын дыңнажып, арыннарынче көржүп шаг болганнар.

— Кажан келдин? Ажыл аайы-биле чедип келдин бе, эжим? — деп, Света Солаңгыны будундан бажынга чедир көрүп айтырган.

— Бо эртен келдим. Аптекадан эмнелгеге херектиг эмнерни алырын ап, садарын садып алдым. Чанар машина манап тур мен — дээш, Светаже дорт көрүп айтырган. — Кайы хире ажылдап, чурттап тур сен? Эзир-оол кайда ажылдап тур, Салчаковна?

— Шору ажылдап тур мен. Амыдыралым бора будун. Чоруум чогуksавас, чолум хирелиг хевирлиг кижн-дир мен. Эзир-оол ам-даа ажыл тыппаан.. Кызылга чолаачылар курузунга өөредип каарымга, ара каапкан. Суглай-оол дээр сээдеңи-даа, сербээзи-даа билдинмес, чиктии сүргей кижн-биле баглажы берген, ооң машиназындан дүшпестеп калган. Арны саргарып, арып турары хөлчок. Дүүн мээ муң акша-даа берди. “Кайын акша тып алдың” деп айтыарымга, “ажылдап алдым” дээш, чоруй барган. Бо дүне хонмады. Та кайда тенип чоруур кижн — дээш, Света ыңай-бээр дескинди көрүп, Эзир-оолду көрзүнүп, дилеп турар ышкаш болган.

— Мен сөөлгү үеде муңгарап, амыдыраар аайын тыппайн чор мен. Маадыр дээр кижиге сеги арагалап тургаш, ажылындан үндүртүп алган. Даайым сугга баргаш келийн дээш, бээр кожуун төвүнчө чорупканда каш-даа хонук чиде бээр. Мээ ыыттавайн, кайнаар-даа барганы билдинмейн, дургуннап чоруптар кара сагыштыг, думчуун бодаар чаңчыл база тыпкан. Элээн акша-даа, чиг эът-даа эккээр, даайым берди дээр. Бүзүревес мен. Та оорлап, та улус үптөп чоруп турар чүве. Чидип-чидип келгенде, карактары кызыл, холу сирилээр, арны ыжык боор. Та кандыг арага ижип, чүү деп таакпы тырттып турар чүве. Айтырарга, “өөрүм-биле бичии ижиптим” деп хөрөктөнип харыылааш, дора өлүр чеде берген ышкаш, аъш-чем кырынга-ла баар, тотпазы аштаан черлик ыт-ла, тө-чая чемненип алгаш, хаарыктааш чыдыптар. Кончүп чагыырга, багга өөрөнмээн эник ышкаш, хедерленип, хыйыртап, хыйланып чоруй, кижиге чүдүрүүн дөгөп, эттээр деп баар. Корткаш, ара соксап кааш, карарты өлү бээр мен. Чай эгезинде мени шашкылап, тепкилеп эттеп каарга, авам, угбам, честем “моон соңгаар бо бажыңче ис баспа, чедип келзинче, билдиришишкин бижип, акт тургустургаш, шииттирип каар бис” дээш, үндүр сывырыпкан. Он хире хонганда, “арагадан эмнедип алган” деп шынзылга тудуп алган мээ тейлеп, оглумайлап чедип келген. “Езулуг кижиге болур-дур” деп бүзүрээш, кирип алган мен. Арага ишпейн барганда, улус шоодар, бодун мактаар, бажы-биле кылаштаар чыгыгы туразы улуг апаар чорду. Ийи ай ажыг арыг-силиг чоруп, ажылдаар деп турду. Мотоциклин мунуп алгаш, бээр чорупкан соонда исчок барган, эзирик чораан деп сураан дыңнадым. Шуут хөңнүм калды. Маадырдан чарлып алган болзумза... — дээш, Солаңгы сүмө эрээн хевирлиг Светаже көрүп турган.

Эжишкилер бот-боттарынче көржүп алган, кезек када ыыт чок турганнар. Света карактары улгады берген, девидеп айтырган:

— Маадыр биле Эзир-оол наркоманнарга каттыжып, тенек аарый бергеннери ол бе?

— Чадавас. Юра дээр наркоман оларның бажын хемдип чиир чеде бергени ол-дур.

— Ам канчаар бис?

— Когун үзе эмнедип аар болза, чырык чер кырынга чурттап арттарлар, оон башка... — дээш, Солаңгы дылын ызырып алган.

— Наркология диспансеринге эмнедир болган-дыр. Кады чурттап турар эр эжин, ашаан көрүп тура өлүрүп аар эвес — деп, Света чаагай сеткилин илереткен.

Солаңгы Маадырга дириг кара хөңнү чок апарган ышкаш, суглуг караа-биле эжинче көрүп турган. “Кижини диригге чиир деп баар ашактың мээ херээ бар бе?” деп айтырыг ооң сеткил-чүрээн шивегейлеп турда, чоруур машиназы чанынга кээп доктаапкан. Чолаачы долу эмниг хааржактарны чүдүрүп эгелээн.

— Демнежир бис бе? — деп, Света эжинден дуза, деткимче дилээн.

— Чээ, эжим. Мен чанып чоруптайн. Эзир-оолду угаанынга киир сургап чагы. Байырлыг, эжим! — дээш, машинаже кылаш-тапкан.

— Орууң ак бооп, чорууң чогузун! Маадырга таваржы бер-зимзе, албадап чандырар мен — дээш, холун чайып, үдеп каан.

Машина ыравайн бар чыдырда, хеп-хенертен чер дүвүнден чара теп үнүп келген ышкаш, казыргы хииңейнип, бедивишаан, Солаңгының машиназының соонче ээргииштелип чорупкан. Света атпаш дээш, арнын холдары-биле дуй тудупкан. “Иий, авай, айыыл, бачыт болуру ол бе... Бак-ла чүве ыңай турзун” — деп сымыраныпкаш, аптекаже дүвү-далаш кире халаан.

Солаңгы кожуун төвүнүн кыдыкы бажыңнарының чанынга бар чорда, соонда коргунчуг дааш-шимээн дыңналган. Кайызы-даа сырбаш дээн. Соңгаларны хаап четтикпейн барганнар. Күштүг казыргы сай, даш-биле машинаны каңгырадыр улдавышаан, суур уунче бөөлденип чоруй барган. “Авай, авай... Казыргыга таварт-тырга, багай чүве дээн. Өршээ, хайыракан” — дээш, Солаңгы ажык соңга өттүр казыргы соонче дүпкүрүпкеш, чолаачыже көргөн. “Кортпа, дунмам, ажырбас. Бурган бисти өршээр” — дээш, машинаның чоруун дүргедедипкен.

Машина казаглыг орукту довураан доюлдур, доозунналдыр халдып орган. Чолаачы Солаңгыже көрүп кээрге, “далашпа, оожум-оожум” дээш, Солаңгы казыргы соонче көрүп орган. “Чуртталганың өйлеп-өйлеп улуп келир шугул шуурганы бөгүн база мени силгип чедип келгени ол бе? Кымчылааш-даа кызыл тынымга чедип шыдаар деп бе? Хат аайы-биле ходуңайнып, черни бир кылдыр шошкуп-шошкуп, далбагар хараганга ылдырттынып хаар, ханы оңгар азы чарык иштинге тырый шаптырып аар хадыыр-сарыг эвес мен. Хай-бачыт сөөртүп, оштаан хире

каргыштыг казыргы бажыңымны база тавараан боор. Бүдүн арткан-на боор. Хөөкүй авам, күжүр оглум та кайы хире корту ыйнаан... Чымчак аксынга, чылыг сөстөринге, чырык күзелинге бүзүрээш, чаа амыдырал эгелеп, чурт тутканым Маадырның кара сагыжы, иштиниң шокары ажыттынып, чымчак сеткил-чүрээмни кадыг кара даш кылдыр таптай сөглөп, чылыг мага-бодумну соолаңнадыр хемдип эгелээн. Бажыңымга кире бээримге, эзирик мөөреп чытса хөңнү. Сагыжымның дүвүрөп чорууру чиктиг-дир. Мени Алдын-оолга хүннеп, карбагар сөөк салааларын чудуруктанып алгаш, карактары шуру кызыл апарган шурап келзе канчаар мен? Чыда өлүр чылан эвес мен. Бужар аксын дуй шаап, тура тутчур мен..." деп, бүдүү иштинде чугааланып чорда, кожуун төвү-биле суур аразы чээрби-ле километр болгаш, суурга чедип келгеннер.

Солаңгы эккелген эм-таңны эмчи эргелекчизи Хертек Любовь Николаевнага хүлээдип берген. Ховар, эң-не херектиг эмнер эккелген дээш, эргелекчи Солаңгыны мактап, сеткилин өөрткөн. Ол-ла машиназы-биле бажыңыга чедип келген. Мотоциклди кладовкада чөлөндир тургузуп каан турган. Солаңгының чүрээ соолаш дээн. Тос өкпези туруп келген. Бажыңга кирип келген. Кухня иштинде көк ыш туманналган. Кузумзуг оо-хоран чытка кузуптар часкан. Зал эжиин баккылап көөрге, Маадыр арны көгере берген, довурактыг идик-хеви-биле диванда чыткан. Чүрээ туттунуп алган, диштерин кыжырадып, карактарын ала-раңнадып Солаңгыже көрүп келген.

— Каяа чордун, херээжен? – дээш, карактары чидий берген, ковайып туруп орган.

— Каяа чоруур чүвөл! Ажылдап чордум. Кожуун төвүнден эмнер эккеп чордум – дээш, хомудап хорадаан сеткили-биле Маадырже алгырган. — Сен харын каяа тояап, дожап чордун? Чүнүң ужун албыстады арагалап алганың ол?

— Сээ хамаан бе? Эр кижги бажың ээлеп олар деп бе? Хош! Ижерин-даа, ишпезин-даа бодум билир мен. Эмнеп чордум деп мегелеп, авыяастап турба. Мээң чогуумну ажыглап, Алдын-оол дээр аза-биле хойгажып хонгаш, далдыр удуп-удуп, чаа элейтип келдиң бе, эшпи? – дээш, оң холун чудуруктанып алган, Солаңгыже тендирип кел чыткан.

— Актыг черге сээ доза шаптырып, диригге чиртпес мен. Ам сээң-биле чула тутчуп кааптар мен. Үнүп чор, арага хавы, диштиг тулуп! — дээш, каш хонук чулунмаан ириңниг карактарынче, мат кара арнынче чидиг көрүп турган.

— Чүүже! Ааспырак аксыңны чара соп, диштериң тура шаап, боой тудуп каар мен — дээш, Солаңгыже шурап ора, шала кырының чинге, чуга чадыыңга буду ораажып тендирий бээрге, Солаңгы ооң ооргазынче бар-ла күжү-биле идиптерге, согунналган уу-биле бичии стол кырында телевизорнуң экраныңга хаваа-биле барып үскен. Каңгыр-коңгур чыйырт дээн. Маадыр шөйлүп барып дүшкен. “Уе-уе” деп, хая көрнүп кээрге, хаваа, холдары кызыл хан болган.

— Сени канчаар эвес мен! Чыттыр шапкаш, сөөктериңни чыйырады сый теп каар мен — дээш, ковайып орган.

— Чоп кончуг кежээледин! Таптыг-дыр бе! Телевизорну сени арагаладып турар бай даайыңга төлеттирер мен. Ам участок шагдаазыңга билдирип каар мен — дээш, эжикти шак кылдыр хаапкаш, үне берген.

Солаңгы “авам, оглум честем сугда боор” деп иштинде чугааланмышаан, угбазының бажыңынче хая көре-көре маңнап бар чыткан.

Хөй номнар колдуктап алган Алдын-оол библиотекадан үнүп келгеш, Солаңгының чурттап турар кудумчузун өрү кылаштап орган. Бир-ле чүве болурун эндевээн ышкаш, чүрээ тиккиңейнип, эрткен-дүшкен улусту кичээнгейлиг көрүп чораан. Карааның уунда ак шокар платьелиг аныяк херээжен кудумчу кежилдир хая көрнүп маңнап бар чыткан. Алдын-оол тура дүшкен. Бажының куйгазы адыш дээн. Херим эжиин хенертен ажыттыңан соонда арны-бажы, идик-хеви, холдары кызыл ханга борашкан кижин үне халып келгеш, чииртим алгырган:

— Тур, тур дидир мен! Бээр кел, Солаңгы! Сүрүп чеде бергеш, канчаар эвес мен! Хейтээн херээжен боор, көрүп турзун шува! — деп, алгырып турда, Солаңгы маңнавышаан, угбазының бажыңынче кире халаанын Алдын-оол көрүп турган.

Маадыр хая көрнүп келгеш, чоогунга турган Алдын-оолче оң холунда байлыыза бижек тудуп алган кылаштап ора, турамыи кончуг хөрөктенген:

— Мээң бажыңым чанында чүге сыртая берген, мени кайгап тур сен, ышак? Эттээр дээш, келген болзуңза, шаш че! Кортук

болгаш, көжээ ышкаш, сортая берген түр сен бе? – дээш, карактарын өлөрти хыйыртап тургаш, алгырып эгелээн. — А-а-аа, Алдын-оол дээр сек ышкажыл сен. Ха-ха-ха! Мээң караамга көзүлбес, черликшээн, аңшаан кара аза бо ышкажыл сен! Солаңгыга ужуражыр дээш келдин бе? Мени чок деп бодадың бе? Амыр-дыр сен! Ол мээң кадайым-дыр. Ашак-кадай улус аас былаажыптывыс. Сээ хамаан бе? А чүрээң өттүр шанчыптайн бе? – дээш, байлыыза бижээн так кылдыр аспактап алган шурап орган.

Алдын-оол былдай дүшкеш, оң холунуң билээнден туткаш, са тудуптарга, бижээ салдына берген. Алдын-оол Маадырны чер кырынга доңгайты баскаш, ийи холун артынга хүлүй тудуп алган. Маадыр “уе-уе” деп, тура чүткүп чыдырда, чүвүрүнүн пөстөн кылган баа-биле так кылдыр хүлүп каан. Ооң кузумзуг, арагазыг чүдек чыдынга кузуптар часкан. Маадырже дүпкүрүпкеш, бижээн кладовкага чөлээш, сывының дөзүнден сый тепкеш, чанынга октапкаш, штaketник чанынга салып каан номнарын ап алгаш, көрүп турган. Маадыр буттары-биле черни тепсеп-тепсеп, пат боорда туруп келгеш, ужуп кал чазып, тендирип тура:

— Черлик аза! Мени чүгө хүлүп кагдың? Сени шашпадым, бижек арынмадым. Мээң холдарымны чеш! – деп, алгырып турган.

Оон, моон улус сөктүп келген. Олар хыы ханган ышкаш чугаалаже берген:

— Арагачы Маадыр деп чүве ышкажыл.

— Ол боор, бажы-биле кылаштап эгелээн кулугурну Алдын-оол кезеткен-дир.

— Хүлүү-биле сергезин.

— Анаа чораан кижиге бижек тудуп алгаш, халдай берген хулиганны милицияга суктурар, херек оттурары чугула-дыр.

Алдын-оол ческинип көрүп тура, Маадырже дүпкүрүпкеш, бажыңынче кылаштап чорупкан. Орукка Солаңгының честези Эртине таваржып келген. Ооң арны шириин, хорадааны хөлчок ышкаш болган.

— Экии, Алдын-оол Багай-оолович! – деп, чоокшулап келгеш, экилешкен.

Алдын-оол холун тудуп мендилешкен.

— Чанып бар чыдыр силер бе? – Эртине чугаа эреп айтырган.

— Силерниң бажанар Маадыр менче бижектиг шурап кээрге, чыттыр баскаш, холдарын хүлүп кагдым. Мээ кыжанып туруп калды.

— Эр-хей, ырмазын сыккан-дыр сен. Бистиң бажыңывыста Солаңгы дезип чедип келди, кортканы муңгаранчыг, сирилээр, ыглаар. Хөөкүй, уруум ышкаш, чуржумну. Участок шагдаазын эдертип алгаш, баарым бо – дээш, дүргени хөлчок кылаштапкан.

Шагдаа кожуун төвүнге хуралдааш келбээн болган. Бажыңга чеде бээрге, Маадыр-даа, мотоцикл-даа чок болган. Эжик ажык турган. Өрээлдер үен-даяң. Телевизорнуң экранының шили зал иштинде чашканнаны берген чыткан. Кухняның шалазында дамдылаан хан кызыл шывык. Эртине бажың иштин аайлап турда, Солаңгы, авазы, Алдын-кыс соңнуг-мурнуг кире халчып келгеннер.

— Честей, мээң сумкамны көрдүң бе?

— Чок, сумка көрбедим.

— Девидээш, артыкы өрээлде орнум кырынче октапкан-дыр мен аа – дээш, ынаар бурт-сарт эрте халаан. Сумказын үжевишаан, өрээлден үнүп келген.

— Чес көпеек-даа чок кылдыр оорлап алгаш, дезип чоруй барган. Аа, халак... Кончуг арагачыны, оорну... Акша чок канчап амьдыраар улус боор бис. Бүдүн айның шалыңы чүве. Бай даайынче чагаа бижээш, телевизорну төлөттирер, акшаны эгиттирер мен – дээш, карактарының чажы бүлдеңейни берген.

— Ажырбас, уруум. Мээң пенсиям бар. Угбаң, честең база дузалажып бээр – деп, авазы чугаазын дооспаанда эжик соктаан.

Кирип келзе-ле кудумчу кежилдир кожазы Хүлер-оол болган.

— Демин Маадыр бажыңга холу хүлүглүг кирип келгеш, “чежип бер” деп эзрежип туруп бээрге, чежиптеримге, мотоциклин мунупкаш, кожуун төвү баар орукче бурт дээн. Чүгле доозуну буруңайнып артып калган – дээш, бажын чайып каан.

— Бээр кел чыткаш, ужуражы бээримге, арга-арыг даамалы Алдын-оол хүлүп каан мен дээр чорду – дээш, Эртине Солаңгыже көргөн.

— Мен көрүп турдум, Алдын-оол хүлүп кагды – деп, Хүлер-оол Эртинени деткээн.

— Алдын-оол хүлүп каан... Олче халдап турганы ол-дур – дээш, Солаңгы залче аяр кире берген.

Ноян таңмази

(Тоожулал)

Эге сөс

Мээң даайым – Наникпан чугаакыр кижги. Ада-ием ооң аалы-биле кожа-хелбээ чурттап, аразында суг акпас чораан. Ооң чылдаааны ийикпе, азы ол мээң авамның кады төрээн чаңгыс акызы болганында бе, ону төрээн иезиниң ада, иези черге чаш “ток” кылдыр дүжүп төрүттүнери билек, пөске ораап алгаш, аалынче азыраары-биле аппарган дижир. Чүге дизе ооң төрээн ада-иезиниң ажы-төпү ызыртынмас, төрүттүнгөш-ле чок апаар турган дээр. Кырган-ачазы, кырган-авазы ону эрге-чассыг өстүрүп кааннар. Кара чажындан хой кудуруу соруп, бе хымызы ижиپ, ужа-төш чип өскенинден бе, ол кара кайгамчык, ак чагга кончуг ынак чораан.

Бистиң Баян-Кол суурнун улуг-биче чону ону “Чаг-Чиир” деп шолла ат-биле ойзу адаар турган, хөөрөм чок, ол бир кочал хаванның ак чаан диле-диле кескилээш, пашка хайындыргаш, эскештиң дөгerezин чипкеш, кырындан соок шай ийикпе, азы соок суг ижип алгаш, кегиргилеп каап, тоор чок хөөрөп оргулаар кижги.

Азы ооң кадайы Өкеек даай-ававыс, ачамның кады төрээн чаңгыс үгбазы болганынга ийикпе, ийи кожа бажыңнарның ажы-төлдери бистер чаңгыс өг-бүлениң оолдары-уруглары дег, аравыста кончуг найыралдыг өскөн бис.

Даайым чайгы-кышкы кезээлдерде, төнмес-батпас кайгамчыктыг солун тоолчургу чечен төгүүлериң чугаалап эгелей бээрге, тынар-тынмас таалай берген дыңнап оргулаар мен...

Ол узун мөге сынныг, бедик кырлаң думчуктуг, улуг саргып карактарлыг, хүрең-саргып арнында чаак салының элбээ кончуг, оозун кылайтыр чулуп алган чоруур, бажының дүгүн база кылайтыр чулүдүп кааптар, карактарының кырында кирбиктериниң калбак тереңи кончуг, чоргаар шырайлыг, чазык, бөдүүн, ажык сеткилдиг кижги чүве.

Ол 1980 чылдарның ортаа үезинде уруунун бажыңыга удуп чыткаш, ол-ла хевээр мөңгө уйгузун удуй берген... Даайым өлзе-даа, мээң сагыжымда ооң төөгүл чорааны солун маадырлары уттундурар аргажок, сеткил-чүректи ам-даа хөлзедип чоруур ийин...

Эргим номчукчу, узун тайылбыр кылбайн, сеңээ даайымның кыска тоожузун “даайымның тоожулалы” деп ат-биле бараалгаттым.

Мооң-биле ооң тоожулалдары төне бербээнин сагындырып каайн...

Автордан.

Байкара төрөл-аймак шаг-шаанда кончуг бедик көк-көк даглар аразынга чурттап чораан деп улуг өгбелер чугаалажыр дижир чүве. Орта улуг чаа-дайын кыптыгып калбара берген. Кижилерниң ханы далай дег агып, өрт-халап, уе-човуур дагларга чаңгыланып эгелээн.

Өске чурттан халдап келген эжелекчи каржы-хажагай аг-шеригден дезип, менди арткан каш санныг байкара аймак, каш-каш хемнер, арттар ажып, ховулар кежип, чиге чөөн-чүкче шиглиг шимчеп үнүпкен. Олар ол-ла чорааш, баарында ак-көк улуг хем аккан, олче дуу талыгырда, көк-көк бараанныг даглардан бажын алган, улуг звес хемчигеш далаш агып кирип чыдар, а ону долгандыр чавыс-даа, бедик-даа даглар бүргээн айгадаң черге келгеш, турумчуп чурттай бергеннер. Ол чер аң-куш, балык-байлаң-биле элбээ-байлаа кончуг боорга ийикпе, боттарының төрөл аймааның адынга чүүлдештир ийикпе, хемни-даа, черни-даа Баян-Кол дижир апарган. Ол черниң бир онзагай арны — үер, чаъс үезинде хемчигештиң өңү кыза бээр. Ооң ужунда ол черни – Кызыл-Суглуг Баян-Кол дижир апарган. Ынчангаш ол черниң чурттакчылары Байкаралар өскөн-төрээн чуртун уттуп, чаа тыпкан черин чуртсунуп чурттай бергеннер. А оларның аразында экер-эрес эрлер чоргулаан.

Чайның айы төнүп, черниң өңү хүрең шырайлыг апарып, күстүң хевин кедипкенде: доруг аъттыг, тыва шыва тонунуң ийи чартыкы эдектерин ол-бо талазынче чада тыртып, белинде куржанган дордум пөс курунда кызыда азынган, чазык шырайлыг аныяк эр моолдуң кызыгаары болур эдээнде элезинниг хову чаттылып чоруткан тайга кырынга үне халдып келген. Ол аъдындан черже кашпагайы кончуг дүже халааш, тайга эдээнден бажын алганзыг, талыгырже төнчү чок шөйлүп чоруй барган хову же кайгап боданып тура, бажында кеткени чавага пөс бөргүн ушта соккаш, чанында чыткан улуг бөзүргей кара даш кырынга салып каан. Бажындан оорга же салып бадырыпкан чоон узун кежегези салгын аайы-биле ходуңайнып эстеңнээн, курунда азынган хынныг бижээ солагай талазында халаңнаан, а ооргазында ээтпек чазы, узун хапта суккан согуннары – ооң узун орукче үнген дайынчы байдалын сөглөп турган. Ол тонунуң хойнундан севергин даарап каан таакпы хавы, демир оттук, күгүр, чолдак сыптыг ыяш сөөскөн даңза ушта соп келген. Даңказын таакпы-биле иштээш, оттукту күгүр-биле кожа тырткаш, көк даш-биле шалый кагарга, от көгереш-көгереш кыннырга, даңза бажында тиккен таакпы ышталып эгелзэн. Ол даңказын соруп, көк-көк ыштарны аксындан үндүрүп турган.

Хүн бодунуң күскү чидиг херелдерин черже чашканнап, кезек-кезек бөлүк хой булуттар аразында дээрде астына берген турган. Чорумалдың аьды узун орукка дыштанып алыйн адыр дээнзиг, ооң чанында ийи кулаан бир-ле чүве дыңнаалаан дег хачыландыр сүвүрертипкен, тайга кырында сиртте чоргаар чаңнаан салгынга дерин соодуп, серииттенип боданганзыг, шөлээн турган. Ооң ооргазында хөндүрге, кудурга, колуннар-биле быжыглай дыңзыдыр тырткан төрөпчилиг чалгыяк кызыл чуңгу эзерниң дергизинде улуг эвес артыг бар. Оң чартыында, артыг кырында узун чиңге сыдымны шевергин дүргеш, ында баглап каан. Аъттың аъттаныр чартыында черде кызыл сөөскөн сыптыг, чиңге илдиргелиг, чартык кулаштан узун, өрүглүг баглыг кымчы чыткан. Чорумал ооргазында чазын черде дүжүрүп, чанынга салып алгаштың, таакпызын тыртып ора, чугааланган:

— Эх, Шошкаал, Шошкаал! Ам база Моол чуртунче тояап чорууруң ол бе?... Ында чүнү каапкан кижиги боор сен, четкер? Аал-ораныңда удавас божуур чыгаан, чараш чаагай кадайыңны өөнге олурту каапкаш, кайнаар-ла чүгүрүк дорууң-биле ужук-турарың ол? Ой, ой, эктиңде ол кара бажың оскундун халак, күжүр кайгалым!...

Ооң сагыжынга хөлбелчиңнээн чодураа дег кара карактарлыг, хүрең чараш шырайлыг кадайы кире хонуп келген. Ону ол узун орукче үдеп тура : "Орук-чарыкка менди-чаагай чор, эжим!" — деп чагып чугаалаан. Чечектиң йөрээл сөстери, ооң кулаанга ынчангы дег дыңналган. Ол Моол чуртунче чаңгыс удаа эвес аян-чорук кылып чоргулааш келген, чаңгыс эвес удаа оон олча омактыг келгилээн. Улуг-Хемниң кышкы дош-бектээ чылыг частың тыныжынга үстүп-частып, эрип бада бергенде, ол иштики Моолдан аскыр өөрү хүр чылгы ойладып-сывыртап келгеш, хемче чыгап кириптер. А хемниң ыңдыы чартыындан, оларны ооң болчаг кылып уткуп алыр эш-өөрү "олчаны" уткуп, эштип кечип келгеннерин чаңгыс черге чыып, Шошкаалдың айыткалы-биле бот-боттарының аразында хире шаа-биле малдарны үлежип алыр турганнар. Бо удаа база-ла бир иттириг ону ынаар күш-биле албадаанзыг, чалап турган. Ол улуг бодалче шымны берип, аңаа алзып, хөрек-чүрээ хөлзеп олурунда, канчап-ла ийик салгын-сырын "сыг-сыг" кынган угдан ырак эвесе-ле хире, одаг ыжы думчуунга чытталып келген.

Шошкаал улуг уйгудан отту чаштап келген дег, хенертен олурган черинден туп-тура халааш, ыңай-бээр шыпыраңайндыр кайгаттына, таакпы-даңказын хойлапкаш, аң сөөгүнден эптеп туруп кылган ээтпек чазын ооргазынга чүктөпкештин, кымчызын бир холунга туда сал-ла, чанынга турган аъдын мунупкаш, ыш келген угже чорупкан.

Ол кырлаңны кырлады бар чорааш, ооң дыштанып олурган черинден улуг ырак эвесте, кезек улуг-биче, узун-кыска ыяш-тарлыг ыйгыл черде, селбегер улуг шиви чанында одагда күдүжеңнээн кижини көрүп каан. Ол ооң аъдының шимээнин дыңнап кааны ол ыйнаан, орган черинден тура халааш, шивиде чөлеп каан турган ча-согунун холунга туда сал-ла, дайзынны адар дээнзиг, ам белен киришти шиш баштыг молдурук согунун олче углааш, хыылады тырта берген.

Айыыл олче диргелип келгенин көрүп кааш, Шошкаал ол угже ийи холун "болгаан!" деп медээ берип, хейде сарбаңнады чайгылаан. Ынчалзажок ол ча-согунун кезенген одагда эрже удур бар чораан. Одагда эр көстүп келген чорумал тайбың сагыштыг кижидир деп чүвени билип кааш, холда чепсээн черже октапкан.

2

... Ийи эр чалбыышталып кыпкан одаг кыдыында бот-боттарын ижин-кара чок ханы билчир эрги өңүктөр дег, хөөрежип олурганнар. Кайы-кайызы-даа бот-бодундан ылгалыр хире чүвези чок, эът-ханы мөге-шыырак, делгем эгиннерлиг, узунзумаар күдер сыннарлыг. Ындыгларны чон "турза узун, тутса мөге" дижир. Чүглө бирээзиниң хүрең шырайында балыг-бышкын черлери карарып экирип орат. Ылгалы ында. Ынчалза-даа эр ол бүгүнү тоор ушчок кадыг-берге шыдамыын көргүскензиг, эрестиг.

Ол дазылдан кылган кара хува аякта эъттиг кара мүннү шөлүредир ижип, эъдин дайнап каап, бодунуң ужуралдарын шөлээн хөөреп олурган. А ону холунда база-ла ыңдыг хува туткан Шошкаал, чаа таныжып алганы эжиниң арнынче кичээнгейлиг кайгавышаан, ооң чугаазын сагыш-сеткили дойлуп дыңнап орган.

— Мээң соомдан-даа, мурнумдан-даа адап-сурап келир акы-дуңмам чок. Иеден төрээн чаңгыс эр мен. Ада-иём, мен 6-7

хар чеде бергенимде, хенертен улуг аарыгга таварышкаш, ийилээ чок апарганнар. Аалдар аразынга, эки-бак төрөл уктуг кижилерниң эрбенниг сөстөрүн дыңнап өстүм...

Чоокта чаа чүве, иштики Моолда чурттап турар Хаас аймактың улуг ноянының аскыр-өөрү кодан чылгызы читкен деп чугаа аалдар аразынга тараан. А мен ол аразында, ол үеде хайтап, дээрим ол, ол аймактың чону-биле аралажып чоруп турган адаска мен. Бир кыс-биле-даа таныжып турдум ийин... Хүпуразында, оон чүү-даа бүтпээн, эй... Ол-даа канчаар...

Читкен чылгы уржуунда мени өскелеп карадааны ол ийикпе, ноянның чоок кижилери: "Ону сен оорлаан сен!" – дээш, меңээ улуг херек онаап буруудатканнар. Улуг хүрээниң чыыш болган черинге, тос эрээниң бүгү коргунчуг эриделиниң хайыра чок өлүмнүг аспаа-биле олар мени эрттирдилер. Бодум ядыы-түрөңги бол, ол ноянның чылгызын оорлаарынга киришпээним шын. Ийет, ийи чаңгыс мал-маган туткуштаптарым шын-на харын. А бо удаа хей черге, мээң дайзыннарым арыг ханым иштилер ийин. Эришаажы үезинде моорап каарымга, өлүр кижидир дээш ийикпе, дайзыннар көрүлдө болуп турган шөл чанында ырак эвесте кажаа кыдыынга чажыра октапкан болганнар. Дүне када миннип келдим. Аяар шошкаңгырлап чорааш, бир өггө калгып чеде бердим.

Ол өгнүң эр ээзи, улгады берген акый, меңээ ачы-дуза көргүзүп, аъшкарып-чемгергештин, аътка үңгерип алгаш, оон база-ла шору ырак черде, бир аалга чедириип каан болбазыкпе. Шак ол аалга каш хонук чаштынып, тын менди үңгеш, база-ла эки аалдар — өглер дамчып чорааш, ам тайгада ижээн адыг дег, хоргастанып чыдарым бо.

— Мында кайы-хире үр болуп тур сен, ынчаш?

— Мүн-не бир айның нүүрүн ажа тебе бердим ышкаш. Аа, адым безин сеңээ адап бербээн ышкажыл мен – дээш, олче хөглүг көрө, чугаазын уламчылаан — Мени Дондог оглу Жамбал дээр. Арын-башта, эт-кеште дайзын дээргилерниң шаңнааны балыг-бышкыннарымны, Гоби ховузунуң эм-дом оъду болур агы биле болгаш шак бо тайганың эм-дом оът-сигенин хайындырып ижип, чаап туруп сегип үндүм... Бо бүгүнү шагда-ла меңээ кырганнар айтып берген чүве. Ынчангаш ону кончуг эки шиңгээдип алган мен. Ам мени көрүп тур ышкажыл сен, эжим. Эттине бердим. Ам мурнумда мени манап турар – ужуралдыг узун

орукче, бөгүн-даарта аъттанып үнүп болур мен. Ада оглу адааным — дээр, алдын-доос — кудуруум дээр. Ам мен шува...

— Чаңгыс чорук каяа калбас, кады ужуралче хап олурзувусса. Эштигде хөглүг, эптигде күштүг азы эштигде дүндөн кортпас, эптигде дүжүметтен кортпас дижир, Жамбал. Дагыр эргек тала тыртар, буруңгаар эки аъттарывыс-биле чүстүг сиген сый бастырбайн ужуктура берзивиссе, кандыгыл?

— “Муң лаң орнунга чүс эштиг чор” — деп чонум чугаалажыр чүве. Мен бодаарымга, кады халдып орзувусса, бүгү чүве тулган эки болур хире.

— Сээң чөп! Салым-чолдуң оруу ындыг ужурлуг болгандыр-ла. Кады хаптаал че... Чүгле сен меңээ эжим болгаш чөлөнгиижим бол. Ол мээң ханныг шаажы-эрииге эрттирген бүгү хинчээмни Хаас нояндан негежип берип көр, Шошкаал. Шынап, сенден улуг дилээм чаңгыс бо ийин. Хыым ханзын, кара бажын халаш кылыыл, эжим!...

— Чугаа чаңгыс, чудурук ийи. Өлгүжеге дээр чаңгыс иениң төрөөн оолдары дег, ижин-кара чок эдержип, чурттаар болгандыр бис, Жамбал! Мен иеден кады төрөөн үш акылыг кижин мен. А сээң-биле беш алышкы болганывыс ол-дур. Доруун-дур эвеспе! Мээң өскөн төрөөн чурттум Баян-Колга ойнуң-чиктиң оюн оя чурттаар бис... Амдыызында мурнувуста өжөөн-кылыктың узун оруу шөйлүгөн. Бөгүн борта дыштанып хонгаш, даарта эртежик чоруптар бис бе, эжим?..

Тайга-сынга душ болуп таваржып душчуп келгеш, ханы чоок таныжып билчип, алышкылар-эжишкилер болуп эдержип чоруур кылдыр аксын сөзүн беришкен, ийи аныяк үе эрлер одагга хөөрежип хонганнар.

Куш даң бажында чер чырып чоруп орда, ийи доруг аъттыг, ийи чорумал барыын чүкче шөйлүп чоруткан улуг тайганың мурнунда, ховуже сундулуп баткан думчук кырлаңын куду, боттарының ужуралдыг салым-чолунче далаштыг бар чорааннар... Хову. Карак четпес талыгырже шөйлү берген кум-элезинниг хову. Шак ынаар ээнзиргей черже азып тенип кирген чүве турза, ол азып, аштап-суксап ийикпе, азы шыдаттынар аргажок изигден өлүр. Ол ховулап чүгле эң-не шыдамык болгаш дидим, эрес кижилер эртер. Бир эвес, чорумал, ооң мурнунга коргуп, аймай берип, чажың чанза, азы ховунуң ыдыктыг чажыт хоойлу-дүрүмүн билбейн, ону дора бодазыңза, бодуңнун өөде-

жок бак аажы-чаңындан өлүр сен. Ынчангаш улуг хову же бар чорааш, эки бодан деп, бистиң улуг өгбелеривис салгалынга чагып чораан дижир. Бо бүгүнү Шошкаал-даа, Жамбал-даа эки билирлер. Шак бо “аза ораны” дижири, чоннуң ыдыктыг ховузунга ийи эр кире халдып келгеш, кааң дээрде үнүп келир хүннүң изии дендевээнде, ыдыктыг ховуну халдып эрте бээрин кызыдар дишкеш, аъттарын сыр маңы-биле эстелдирип чорупканнар...

Ийи чорумалдың доруг аъттары кайы кайызындан артып дудаар чүвези чок, челижи-даа, маңы-даа, чыраа-саяа-даа дөмей чүүлдеш болган. Сагышта дег, дөмей чоруктуг малдар чер-черде база тургулаарын мунукчуларынга сөглээнзиг, узун орукта баштарын савай каггылап, ийи доруг күскү ховуда салгын-биле чарышкан дег, бирде сыр маңы-биле, бирде дүрген челижи-биле, а чамдыкта каш янзы чыраа-саяан саяктап чүзүнней баскылап, ээлериңиз экер күзелин эчизинге чедир күүседиили дигензиг, буруңгаар сорукутуг халып органнар. Та кайы хире черни маңы-биле чыыра тыртып маңнажып келгеннери ол чүве, хүн шагда-ла узун оруунче үнүп келген, дал-дүш чедер хонган, ол ховуда дунааргай ышкам изиин чада берген. А аъттарның дери кедергей...

— Ээ-даа, Жамбал, от дег изиг, чаларап эгелеп тур! Бир черге ону эрттириптээли шува! — деп, Шошкаал эжинче кожаландыр хап келгеш, алгырган.

— Чаа! — деп, ол Шошкаалче көргөш, халып орган аъдының муңгаш дынын бир холу-биле бодунче чыыра сога, база-ла эжи дег, чавага бөрт кеткен бажын согаш кылгаш, алгырган. Ооң арнын изиг салгын суйбап чораан.

Олар бир черге халдып кээрге, сагышта-даа дег, улуг ханы оңгар чер таварлажы берген. Ооң иштинге кажжаа-хараалыг бир аал ишти өг-бүлөзи-биле хонуп алыр болза, ажырбас хире делгем — оңгар чер. Артында кижилерни ынаар чалаанзыг, бүдүү кокпа-орукчугаш-даа ышкаш, сома тырткан чоорту чавызап чирлип кире берген эрик аксы база бар. Шагда ону чорумал кижилер ийикпе, азы ховунуң ээлери — аң-меңнер бе, хонар-дүжер чаглак кылып турганын сома орукчугаш сөглөп турган. Ийи эр ооң иштинче кире бээрге, кырындан көрүп шинчилепкенинден артык онза болган. Ооң ийи кыдыгларындан ынаар ханызынче чоорту чатпайтыр кокпая оңгарланып, хозалып кире берген, аъттарын-даа, боттарын-даа изиг хүннүң чидиг херелдеринден камгалап турар — хөлөгелиг, сериин чер.

Улуг оңгарның кырындан оларны көөр деп кызыткан херээ чок. Оңгар, чорумал оолдарын карактарга көзүлбес кылдыр чажырыптар, хос быгыннары база бар. Ийи эр ам ал боттары-даа, аът-хөлдери-даа дыштанып, серииттенип, оруунга таваржып келген хос быгыннарлыг оңгарны магадап, Жамбал биле Шошкаал каткы-иткилиг хөөрежип органнар.

Ийет, номчукчу, уткан-дыр мен, тоожумнуң маадыры – Шошкаал арыг тыва уктуг болзажок, ону арын-шырайындан-даа, дурт-сынындан-даа моол кижиден ылгай көөрү берге. Дөмей. Чүгле дылдары-биле ылгалыр. Төп Азияның арны дөмей. Шошкаал бир талазында моол дылды арыы-биле билир турган, чер кезип чорааш, өөрөнгени чугаажок. А ол үеде Тываны Моол, а Моолду – Маньчжур Кыдат чагырып турган дижир. Ынчангаш бистиң Тыва, Моол-Кыдат ийи дакпыр базымча – дарлалдың адаанга ондап-остап, ыглап чораан үези эвеспе. Бүгү Тываны ынчаарда чаңгыс улуг кожуун кылдыр санап турган дээр.

Өске чоннуң дылын арыг сөс кырынга чугаалажып билири кижиге кажан-даа артык эвес. Чугаалажып турар кижиниң хире шаа-биле бодунуң культуразының бедиин, өске чонну хүндүлөп билириниң демдээн эскерип болур. Шошкаал ол тайгага холумак ыяштарлыг кош аргажыктыг, суг бажы үнүп чыдар кара суглуг ыйгылак иштинге, моол эрге таваржы бергеш, "нөхөр" – деп чугаалай бээрге, Жамбалдың коргунчуг кылдыр олче көрүп турган сыгыр карактары хенертен чымчаш дээн ышкаш, хүлүмзү-реш кынгаш, арны чырыш дээн дег, каттырымзай хона берген. Дыл билири – улуг чепсек, арын-нүүр. Бир эвес Шошкаал моол дыл билбес турган болза, бо ийи экер-эрес эрлер кайын чаңгыс черге ынчалдыр сеткил хандыр чугаалажып орарлар деп. Күскү айның чалараан от дег, изиг хүннериниң бирээзи ховуда кыптыгып, дунааргай эрээнни чиргилчинней хереп турган. Хире-хире оюнзак салгын, карак четпес ужу-кыдыы көзүлбес элезинниг ховунуң улуг оңгарының ол-бо эвирик эриктеринге сыг-сыг кылдыр үрдүнүп-чайдынып ойнаар-даа, хенертен чиде-даа бээр... Хову ыржым. Куштар безин караңнадыр аай-дедир ушпас, изигден бир-ле ажыт хөлөгелиг черде чаштынып чыдыпканнар хире, үннерин салбас, чок...

Олар хүннүң изии шона берип, сериидей бээрге, чаглак оңгарындан үнгеш, аъттарынга олурупкаштың оруун улап бурун-гаар халдып чорупканнар. Та кайы хире черни эрткеннери ол

чүве, мүн-не улуг ховуну эртип келип келгеннери ол боор, бир-ле сомаланган эрги орукка кирип келгеннер, ону эдери, аъттарының орукка туруп могапканнарын, суглуг черге дүрген чедерин бодап, сагыш-човап бар чорааннар. Удаваанда ыйгылак черде көвей-ле куш кара-шаар кылдыр хонуп алган, бир-ле чүве дойлаарыңга белеткенип алганзыг, олчазыңга диттип дээп чадап турганзыг, аажок дүймөп-хөлзөп турар хайымга ийи эр халдып келгеннер.

— Ында чүге чыгып келген куштар дээр сен, эжим? – деп, бирээзинден бирээзи элдепсинген дег айтырган.

— Билбес эвес сен, бир-ле өлгөн сек бар-дыр. Оон башка чүнү дойлаарыл болар, Шошкаал! – деп, бирээзи харыылай соккаш, чыылган бөлүк кушче аъдын углааш, хөмө дап берген. Оон хойган куштар “тиг” кылдыр тарай-тарай ужа бергеннер. А ында черде бир-ле чүве шөйбейтир карарып чыткан. Жамбал ону аъдының кырындан кезек көрүп орган. Шошкаал келгештиң аъдындан дүже халааш, ында-ла барган.

Оруктан ырак эвес, хайыы черде, кеткен идик-хевиниң ындазында арыг-силини кончуг, каазыргай шинчилиг көк торгу шыва тоннуг, белинде куру база-ла хүрең-каразымаар торгу, бичежек буттарында даштын угулзалап каан шиш баштыг кадыг идиктиг, 15-16 хире харлыг элээди уруг черде арнын доңгайтыр кээп дүшкен чыткан. Шимчевес-даа. Шошкаал ону аңдара тыртыпкан. Ак-куу арын-шырайының шевергини дегет, эриннери карарып кестигилей бергилээн, узун сарыг чаштыг, оозун дөзүндөн көк торгу-биле боой баглай тыртып алган, эт-ханы четчип келген, хөрээ делгемзимээр, кеткен тонун эмиглери достайтыр теп келген, ортумак сынныг кыс карактарын шийип алган, өлгөн-даа ышкаш, дириг-даа ышкаш, элезинде чыткан. Ол кезек боданып, ону кайгап тура, аъдының дергизинден аксын быжыглап каан бичежек көгээржик ушта соп келгештиң, аксын ажыда тырткаш, чыткан кысче доңгая берген. Ооң ызыртына берген диштерлиг аксын, эриннерин ол-бо чартыынче суйбай тырткылааш, “хм!” – деп чөдүрө каапкаш, кысче кезек көрүп турган соонда, белинде халаңнаан бижээн хынындан ол ушта соп келген. Ол бижээниң арты-биле уругнуң ызыртынган диштерин камныы дегет ажыда соккаштың, чанында көгээржикте сугну аксынче кудупкан. Сугну кыс “кылдырт” кылдыр боскунче ажырыпкан.

Шошкаал каттыра каапкаш, аът кырында көрүкчүлөп орган Жамбалче бээр кел дээнзиг, солагай холун харбаш кылгаштың, кыстың аксынче сугну өйлеп кудуп орган соонда, арнынче база сугну аксынга пактааш, бүлгүрүпкен. Кыс кезек болганда, улуг-улуг тынгылааш, шимген карактарын ажыдып келгеш, корткан дег, дедир-ле шийипкен. Ак-куу холдарының салааларының баштарын оожум шагжок шимчеткилзэн. Жамбал база оларның чанынга чыпшыр чортуп келгештиң, чаңым ол дээнзиг, аъдындан дүшпейн, эжиниң чанында чыдар билдинмес кысче үдүгүр карактарын чара көрүпкен кайгап олурган. Шошкаал кыстың аксынга суглуг көгээржигин дагын чедире берген. Ол бо удаада сугну дыка-ла харамдыгып ишкен. Көгээржикте сугну дыштанып-дыштанып дөгерезин ижипкен. Кыдырык улуг карактарын: "Бо кижилер кайын көстүп келгеннерил?" деп айтырганзыг, элдепсинип хере көрүп алган, сеткилинде бир-ле билдинмес ханы бодалче шымны берип, бирде олче доңгайып ону кайгаан эрже, бирде аъдының кырында арны хөлүгүр кара апарган, хаваан дүйүпкен орган эрже көрүжүн көжүрүп, орнундан коваш-даа кынныр хире күжү чок кыс көрүп чыткан. Ол бир-ле улуг тынгаш, карактарын алараңнаткаш, кестигилей берген эриннерин шөпүйткештиң коргуп девидзэнзиг, "А-вай!" – деп шагжок алгырган. Көрүп турган ийи эр бот-боттарыныче аай-дедир көрүшкеш, бирде чыткан уругже, бирде ам чоруптар оруунче бурунгаар элдепсинип көрүп, "бо кысты ам канчаар улус боор бис?" – деп боданып турганнар. Жамбал аъдының кырындан дүже халаан. Ол уругну кезек көрүп тура, чанында турган эжиниң холунуң шензэнге бир холун оожум дээстире:

— Мону алгаш, чоруптаалы. Черле ынчаш, харык чок кижй ышкажыл, — деп аңаа саналдаан.

— Ийе. Ону борта черге каашкаш, чоруй баар звес бис... Сзэң холдарың багай болгай, а мен аъттанып алырымга, меңээ тутсуп бээр сен шува. Дүрген суглуг черже хаптаалы...

... Олар күзеп чорааны дег, бир-ле хем кыдыы черге халдып келгеннер. Суксаан аъттар сеткил хандыр сугну ижип алганнар. Боттары база. Ап чорааны кысты хем кыдыынга эккелгеш, магазын хандыр ижиртип алганнар. Ол орукка аът кырынга, Шошкаалдың холдарынга туттуруп алгаштың чорааш, үргүлчү карактарын шийип алгаш, удаан дег чораан болза, а ам шагзыргай карактары суксаан чечекче суг кудуптарга, өң кирип аянзый

сергей бергени дег, ажык чаагай кылдыр көзүлген. Ол карактар ийи эрже ам ынаныштыг болгаш коргуш чок улуг идегел-биле чылыг көрүп турганнар. Сактырга олар бир-ле чүвени чугаалаа-рынга чадажып, эгенип турганзыг кылынганнар. Кезек болганда, кыс орталанып, улуг сербээделден оңгарлып үнүп келгеш, ам-на чугаазын оожум эгелээн.

— Мээң адымны Ану дээр. Мурнуу чүкте бай Дондук деп кижиниң уруу мен. Билбезим, билдинмес танывазым кижилер бистиң аалывыска келгеш, мени ада-ием билбээнде оорлап аппарганнар... Чоруп-ла, чоруп-ла, халдып-ла ордувус. А узун орукка ужуражып келген өске чорумал кижилер хенертен оларже халдаашкын кылганнар. Сокчуп турдулар... База өске танывазым кижилер мени алгаш бар чорда, улуг бораң болган. Хат коргунчуг улуур... Чүү-даа көзүлбес... Мен аът кырындан аңдарлып кээп дүштүм... Аъттарлыг кижилер бирле угже чивеш кынганнар... Элезинниг кургаг ховуда чааскаан, тын кара чааскаан элеңейнип чоруурумну билдим... А ооң соонда... аштаан... суксаан мен... Мен чоруп оргаш, бир черге шаам төнгеш, харык чок апаргаштың могааш, черже кээп уштум ышкаш... Караң-гылаш-ла дээн — оон ыңай билбес мен... Бир катап угаан кирип миннип келгеш, карактарым ажыдыпкаш, көөрүмге, мурнумда силер турдунар. Корга бердим... — деп, ону арай боорда оларга чугаалааш, ол кыс карактарын база катап шийпкеш, удумзурап бар чораан. Харык-шинээ ам-даа деткерилбээн.

Жамбал биле Шошкаал кыс чугаазын доозупкаш, шимээн чок баарга, олурган черинден ийилээ тура халышкаш, чанында турган аъттарының артыг-дергизинден кадырып каан каш курут биле бичежек хапта кургаг ааржы уштуп келгеннер, удумзураан уругнуң холунга тутсупканнар. Ырак-узак чер чораанда, чорумал кижиниң ап чоруур чеми: кадырып каан курут, ааржы, хөңмелээн эът, соктаан чинге-тараа. Ону Ану билир. Дыңнаан. Ол холунда борбак курут көрүп кааш, кыс девидей хона бергензиг, олче карактарын чара-хере көрүпкештин, чаштар дег, дораан-на аксынга чедире берген. Баштай дылы-биле ийи-үш катап шенеп хынаанзыг чылгай каггылапкаш, кадыг курутту туң дег ак шевергин диштери-биле карак-кулак чок хемирип чип-ле эгелээн.

Харамдыгып курут чип чыткан уругну Жамбал кезек көрүп тура, бир караан ыыт чок көрүкчүлөп турган эжинче хөглүү кончуг база каапкаш, Ануң чанынга баргаштың, бир курутту

апкаш, сугга чымчазын дигензиг, хем суунга өттүрө булгай туткаштың, ону кыстың холунга тутсупкан. Ол Жамбалче карактарын удур көргөштийң четтирдим дээнзиг, хүлүмзүреш кылгаш, база-ла ыйт-дааш чок боду хөлүндө-ле хөлзеп, ону хемирип чип кирипкен. Курутту дөгөрезин арылдыр хемирип чипкештийң, ол база катап даамчырап, карактарын шийип удумзурап бар чорааш, хенертен бир-ле чүведен корткан дег, сырбаш кылынгаштийң улуг карактарын хере көрүпкеш, чыдынындан тура халып келгеш, аянныы дегет кылдыр сай кырынга дискектенип олуруп алган. Ол ам чанында чытканы, элик кежинден даараан чаргаш хапта кургаг ааржыже халдап кирипкен. Чанында мыя бо шулурткайнып агып чыдар оожум хемнийң агым шоорун дыңнап таалаан дег, хоюг ааржыны бир холу-биле аксынче өйлөп киир октап каап, ийи чаагынга дыш бербейн, хемче караан турум кайгавышаан, ол дайнанып-ла орган. Шаанга дээр чемненип алгаш, ам-на Ану сергеп келген. Сактырга суксай берген чечекче күзээни сугну кудуптарга, кезек болганда халая берген башсыны хөндүрлүп, база катап чаптанчыг чаражы, ону шинип чырый хона бергензиг кылынган. Ану база ындыг чечекке дөмейзиг, арын-шырайы чырып, чаражы кедереп органзыг, аян кирип орган. Ол ооң амы-тынын алган ийи эрже амыраан-даа дег, чүрээн долган өөрүшкү таалалдан аймаарап каанзыг, билдинмес хүлүмзүрүг шыпкан арнын бир холу-биле суйбай каггылап көрүп орган.

Жамбал биле Шошкаал Анунуң тоттур чемненип алгаш, шагшинээ экижип арны-бажы сергеп, күш кирип келгенин эскерип кааш, бот-боттарынче хөглүү кончуг көрүшкеш, аразында оожум чугаалашканнар:

— Мен сээң аьдыңга ушкажыптайн, эжим. Өске арга чок де. Ануга аьдымны дүжүп берейн. А ол ам орталанып келди ышкаш.

— Ынчанмайн, Шошкаал. Сээңии чөп, харын... Ам хемни өрү тутсуптаалы. Хонар-дүжер аянный чер тып аалы, шува. А мында ыяш чок аядаң-дыр... Ынчап чорааш, черлик аьттарга таварлажы бээривис чадавас, канчап билир. Бирээден шалбадап аптар аас-кежик кирип кээрин бодалга угаап чор мен.

— Ийет, ыяштыг чер тываал. Хонар чер херек... Ануга тааржыр аьтты тып аар бис, ажырбас, Жамбал. Черлик аьттар таварышса, бистен ырап кайнаар баар ийик олар... Чүгле ону

өөредири, мунуп өөөредири — үе эрттер, ол багай-дыр. Бо черлеп эртип-дүжүп чоруп тургаш, оларга чер-ле таваржып көрбедим. Көргөн кижилер — оларның дезии аң-на дижирлер чораан. Азырал эвес, черлик амытаннар ындыг-ла ыйнаан. Дөмей-ле аңнар-дыр...

— Чоруптар бис бе? Хүн ховунуң эриинде олурупту. Кежээ дүштү.

— Ийе, Жамбал. Чоруптаалы, че!..

Шошкаал Аруга доруг аъдын дүжүп берген. А боду Жамбалдың аъдынга ушкажыпкан. Олар хемни өрү алзы шаап чорупканнар. Ану эрези хайнып, ийи караа кыптыга берген, хөрек долдур агаар тынмышаан, эптии кончуг үзейтир эзер кырынга олурупкан, шиш ытпак баштыг хөм идиктиг шевергин буттары ак чайырлыг, баан кызыра баглап каан улуг демир эзеңгилерни хере тепкен, солагай холунда кымчы туткан, а бир холу муңгаш-дында, тонунуң ийи эдээ ол-бо чартыында эстелиңнээн, аъдының сыр-маңы-биле шаап бар чораан.

Черлиг-оол КУУЛАР

Чер сөөлүңде

Тоожу

(Тоожунуң уланчызы, эгези № 4-5 "Улуг-Хемде", 2002 ч.)

Үшкү эге

Үер чаңгыс хүн болу бербес. Үш чыл соңгаар-ла оон демдектериниң дугайында "дидир-дидир" чугаалар чон аразынга тыптып келген.

Саян артындан хөй-хөй чылан көжүп орган. Чиге мурнуу чүкче углаан ол чииртим соястаарларның орукту эрте бээрин чолаачылар чыскаалып алгаш, манап турганнар. Хем агып баткан чүве дег, орукка кылаңнажып, арга-эзимге чаңгыландыр шыыңайндыр дааш-шимээнниг эрткеннер.

Ындыг чииртим, коргунчуг чүвени көргөн кижилер кел салла, хүрээ ламаларынга дыңнатканнар. Олар сор чалап, улуг хүрүм кылган. "Чылан чылы келирге, үер-халап болур-дур. Чер кырында бүгү-ле амылыг амытаннар дээш тейлеп чоруулуңар" деп, олар-

ның ном хураап тургаш, сөглээн сөстери шынап-ла амыдыралга бадьткаттынган.

Каш хонган соонда, инек-караа, чамдык кат-чимистиң чечээ дендеп барган. Ол чүл дээрге, улуг дүжүт оштап турары ол. А чаа-ла сывы шымыраарып бакылап орган картошка карарып өлүп калган. Свекла, морковь сураг барган. Оларның чер иштинге үрезиннерин үер апарганы ол ыйнаан. А чер-көөгү болгаш бок үнүштерге кижиге күш-даа чедер аргажок. Херимниң адаккы дооразын дуй алы бээрге, Анна Сергеевнаның холу салдынып, ынак дачазындан хөңнү калып эгелээн. Ол страхование черинче маңнаарынга өйлөшкөн.

— Силер ийи иешкилер чер иштинде бок-сагыңарны каггаш, бо дачаны ээлеп көрүңер. Кадыым-даа шыдаар звейин-дир. Камгалап акшазы келирге, холуңарны актаар мен. Шыдаар болзуңарза, өлгөн үрезиннерни казып каапкаш, чаа картошкадан катап тарып алыңар — дээш, 250 рубль сунгаш, уламчылаан — Силерден күзүн чүнү-даа негевес мен. Кат эки үнер болза, үштүн бирин бээр силер ыйнаан. Страховка апсымза, мээң думчуум шала дыртыя берген деп чүвени бодап алыңар. Мону салгап ээлээр хөй ажы-төлүм-даа чок — дээн.

Кадай хоорайже чоруптарга, Агрофина угбай аңаа немей мындыг хоп база октай каапкан:

— Соңгу чүкте якут чуртунда моон ажыг үер когаралын дыңнап, көрүп тур силер ыйнаан. Ында бо кадайның чаңгыс уруунга Шойгунун яамызы хөй түңнүг акша берген. Оозу Красноярск хоорайдан бажың садып алыр деп чугаа бар. Бо дачадан салдынып өлбөңер.

Агрофина угбайның дачазы шала кедээр, аңаа үер четпээн. Ол чакпыыл оолдарның өшкүлерин сагжып бергеш, сүт колдап аар дээш, бо дачага ийи-чаңгыс кире дүжүп келир.

Үер болган соонда, дүп-дүймээн, кымның тоолайын кым сураар, кымның долларын кым айтырар. Белдир-оолдуң бора-тоолайлары оолдап алган, чер адаанда шимээн барганнар. Оларның ишти-хырны, ирээн үрезиннерни ушта каскылааш, чаа үрезиннер олуртуру — ажыл үстүр боор бе, иешкилер сары хүннү бадыр дырбаңнаар, чилчиин үзүп-ле турганнар. Ам канчаар, частың чаңгыс хүнү бүдүн чылды чемгерер деп үлегер

чугаа бар болгай. Кол-ла чүве хырын тодуп, кадайның арттырып бергени кур хөреңги четчир.

Бүгү ажылды кылып кааш, ийи иешки маажым кезээ крыша кырынга чугаалажып органнар.

— Сергеевнаның өөнүң ишти бо дачаны тургузар дээш чилчин үзе ажылдааш, олчаан оңгарылбаан. Хөөкүй мооң ажыын көрбейн чыда, бурганнаан деп, Агрофина угбай чугаалаар чорду, авай. Ашаанга дыка каржы чораан кижидир. Мен баштай келиримге, кадыг-чидии хөлчок чоржук. Үер тавараан эртенінде, эжик аксынга куу сөөк кижиде бажы чыткан. Оон дыка-ла корткан боор бо. Каттырып чыткан ышкаш боор чорду. Ырадыр аппарып октавит, оглум, деп мени айбылаан. Ылаш-биле карааның үдүндөн ылдыртып алгаш, херимден үндүрө бээримге, үш салаазы-биле тейлеп шаг-ла болду. Сактырымга, ооң сөөлүндө кижилерге чымчаа хөлчок апарды ийин мооң.

— О, бурган! Чеди-Хааным, өршээ! — деп, Сержиңмаа өрү дээрже тейлээн. — Чеди-Хаанның хымыш ышкаш бажындан санаарга, сээң сылдызың беш дугаарында ол-дур. Мээң — Хорваанчык, сээң — бурган башкы.

— Дуу сарай иштинде он аът күштүг моторлуг андазын бар. Ооң-биле сизген база кезер. Техника билир кижиге көргүскеш, кылдыртып алыңар деп, Агрофина угбай сүмеледи. Мен эртен хоорайже киргеш, Сайын акыйны чалап эккээн бе, авай — деп, оол авазындан айтырган.

— Ынчал даан, оглум. Аварийкадан баргаш айтырыптар сен. Сержиңмаа чеже боор, хаарыктай берген.

Белдир-оол Чеди-Хаанче кайгап, Хорваанчык деп сылдыстың адын чаптап, Сайын-Хоонуң сылдызы чүү ирги деп боданмышаан, чиңгир көк дээрде эмге-тик чок сылдыстарны эргий көргүлээн. Дүнеки хулчүктер чемнээн часкыларның чалгыннары теректер аразы-биле сыыңайнып эрткилээн. Чиңгир дээрде сылдыстар Сайын-Хоонуң караа дег чивеңешкен. Элээди үемни чер адаанга чурттап эрткен болгаш мээң кырымда мындыг онза октаргай барын эскербейн чораан кончуумну деп оол кударалын доюлдур боданып чыткан.

Ооң сеткилиниң ханызындан база бир-ле үерниң эгези дойлуп олар деп чүвени кенен оолчугаш ол дүне эскерер-даа хире эвес, уйгудува дүлдүне берген.

Дөрткү эге

Иешкилерниң ажаап турган кат-чимизи сес ай чаазында сыптарынга ууттунмас кылдыр удур быжып, оларга күш четтирбейн үгдереп, дүжүп эгелээн. Оглу чыып четтикпес, иези хайындырып четтикпес – савазыраан, паштан ажыр хайынган хойтпак дег, оларны девидедип эгелээн. Анна Сергеевна садыгдан чигир дажыглааш, туруп-могаан. Базарда база-ла кат аймаа тырылган. Ам дүжүт “үери” эгелээн.

— Үгдерээн кат үрелип тур, ажылдап турар садыың-биле дугуржуп алгаш, аңаа садып акшалап ал, Сержиң – деп, дача ээзи экииргээн. Ол чугаа болган соонда, үгектиг “москвич” келирге, ында ыяш доскаарларга он ажыг кочалды чүдүрүптерге, ам-на кат сыыгаан. Хол шимчээрге, хырын тодар. Иешкилерниң ашка-төгери арбыдааш, сүт, өрөмө, колбаса – дуралаан-на чемин чооглап четтирер апарганнар. Агаарлыг садка ажылдаары – чүглө чөмгө хөөн кириер эвес, кижиге сагыш-сеткилдин хосталгазын болгаш дээди таалалды бээр. Белдир-оол ынчангаш ол чайын элээн өздө даа берген, хөрээ делгемчип, шыңганары дадыгып, езулуг эр шинчи кире берген. Хырны тодуг болгаш ооң базымнары арта чоргаар, сактырга ана ийи экти бедий бергензиг.

— Оглувус борбак хүрең матрос апарып-тыр! – деп, Анна Сергеевна ооң төл авазы дег, чоргаарап мактаан.

Бо дачада чечек аймаа – ана бир челээш, челээш! Кижиге базар-баар чер чок үнген!

— Эх, хайыраан рубльдерни!.. Аныяк турган болзумза, базардыва маңнап-ла турбас мен бе – деп, бай агай шымды сеткилин чажырбаан. Кижиге чүвези хунаап ап турган эвес, шимчевес өнчү чай ачызында “шимчей” бээрге, ооң оозу чөп-даа ыйнаан. Сержиңмаа каттыргаш, оглунче көргөн. Белдир-оол он ажыг түдүм янзы-бүрү чечектер-биле бир хумуң малина алгаш, базардыва базыпкан. Арыгда куштарның ыр-шоору ол чечектер-биле демчээрэжип, чартык өскүс оолдун амыдыралга сонуургалын оттуруп, ооң хей-аъдынга чырык хөөннү кирип чораан.

— Кым-даа кижиге олча-омак ала-чайгаар аайлажы бээр эки хүннер турар. Ол хүн артында куда хүнү таваржы берген болгаш оолдун чечектерин удаваанда улус арыдыпкан. Англи дыл башкызы таваржып келгеш, ооң арыг-силиинге, чазык-чаагайынга өөрүп:

— Өскөн-асканыңны але, Белдир-оол! Кайда, чүнү кылып тур сен? – деп айтырган.

— Ол чарыкта Хорошавина деп бир кадайның дачазында ажылдап тур мен, башкы. Бо малинаны бодуң садып ал деп чөпшээрээн, ынчангаш мында тур мен.

— Каш дээр сен? Кай мен ап алыйн.

— Та, харын, силерге улгаттырбас мен... — дээш, Белдир-оол башкызындан шала ыядыксап, чушкуузун дырбанган.

— Ажырбас, ажырбас, эгенме. Харын эр-хей-дир сен! Бо чанында улус 200 деп салып алган тур ышкакжыл. Ма, ашкан таптыг шыгжап алгаш чанывыт, аваңны өөртүр сен.

Карман кедээр оолдарның караа Белдир-оолду шивегейлеп турар боорга, башкызы олардан ону ырадып аппаар дээш, кажарлаан:

— Че, Белдир, кочалың тудуп алгаш, мени үдеп чедирип каг.

— Красноярскилээш кээр бис бе, Белдир? — деп, Анна Сергеевна бир хүн ооң авазы дыңнап орда айтырган.

Белдир-оол авазынче көргөн.

— А школаңар? — деп, Агрофина кайгай берген — Удавас сургуул эгелээр.

— Бо шагның школазы кижиге хөй билиг-даа берип шыдаар бе? Шалың албас башкыларның холу салдырган. Боттары харын коммерция долгап турлар — деп, Сергеевна алдыртпаан.

— Ийе, харын, оон кажан келир силер? — деп, Сержиңмаа айтырган.

— Чүвениң хирезин аңаа барып тургаш, өөренип көөр бис. Мээң күдээм эртем-шидилиг, эрес-кайгал кижиге. Бо оолду ол сонуургай бээр боор деп бодап ор мен. Ахмет баштыг кижилерге дыка ынак. Бир чүвеге хандыкшыдып өөредип алыр болза, Белдир-оолда чүве-ле бар.

— Дээди эртем-даа дооскан үрүглар ажыл чок, муңгараар кижиге чордум — деп, оолдуң авазы орус кадайның бодалынга барык катчы берген.

Саян ажар, Сибирьниң база бир эң улуг хоорайынга кудус оолдуң чүге салымныын барып көөр деп шиитпир ыңдыг болган.

“Икарус” Шивилигниң каайлы өртээлин эрткеш, арт кырынга үнүп келген. Орук дургаар хумуң туткан, ажы-төлүн эдерткен, кат саткан кижилер эңмежок.

— Эзириктиг ээр таңдым эргилзимзе тодар-ла мен деп чүве бо-дур. Э-те, хөөкүй чонну — деп, оолдуң кожазында орган ашак чугааланы берген.

— Сургуул өйү келген. Хөй кижилер кат-биле ажы-төлүнгө кыдырааш, идик-хеп садып алыр.

Элээди оол "Черден доңгайнып чүве чыып чоруур кижилер чаңгыс мен эвес-тир" деп бодап орган.

— Бо Самына тайгазында та чеже тоорук, чеже кат бар! О, мооң байлаан чеже-даа чон, чеже-даа аң-куш чип төтпес! Эгээр-тинмес!

Ашактың чугаазындан бойдустуң каас-байлаан Белдир-оол кайгап ханмаан. "Икарус" Усту өрү "хөөмейлеп" чоктап орда, ону таалап дыңнаанзыг узун-узун дыдыраш шивилер шимеңейнчип эртип чорааннар. Сугнуң даажы, тайганың арыг агаарынга өпейлеткен кижилер удуп эгелээн. Элээди оолдуң караа база шимдине берген.

Бир оттуп кээрге, автобус солагай талазында хөл чайнаан, үстүндө таакпылап орар калчан баштыг ирей дег, харлыг тайга-дыва чүктүп үнүп орган.

— Саяны! – деп, орус кадайлар уян хөөн-биле алгыржы бергеннер.

— Боларның-даа кончуун. Самына дээрге, бүгү таңдының ниити ады-дыр. Бо ажып орар даавысты Эргек-Дыргак тайгазы дээр чүве болбазыкпе – деп, ашак чугаалаан.

Автобус арт кырынга турупкан. Кижилер бурун шагның улуг оваазынга барып сүзүглөп, черден даш алгаш ооң кырынче үндүр каап турганнар.

— Таңдының ээзинге улуг кижилер-ле болгап көрүңерем – дээш, чүве билир херээженнер аъш-чемин ирейге эккеп сунуп турганнар.

Белдир-оол ооң чанындан ыраваан. Ирей хапта чемнің дээжизин арт саңының дөрт чүгүнче чажып, тейлеп йөрээген.

— Ал-бодуңар, ажы-төлүңер, аал-ораныңар эки турзун, өршээ! Бай Самына өршээ! Эргек-Дыргактың ээлери чиир чүвени чидиңер, амзаар чүвени амзадыңар, ам ыңай туманче барыңар – деп, ирей чанында тайга ээзин чөптөп, көгүдүп турган ышкаш болган.

Ол хола соруулдуг даңазыңа папиросту ууп, аңаа тип алгаш, сереңги шаккаш тыртып орган.

...Таптыг-ла ийи чыл болганда, ол арттың кырынга Красноярск крайның губернатору генерал Лебедь вертоледу-биле аңаа авариялап калды ийин.

*Буйба хөлгө эштип аар дээн буур эвес, ол та чүзү генерал.
“Кижиге өлүр черинче өөрүп баар” дээн ышкаш, агаар багай-дыр
деп турда-ла, эш-өөрүн дыңнавайн үнүпкен дээр чораан. Эрте
шагдан бээр анаа Тываның база Хакастың кызыгаар демдээ байса
кадаан черде ам Лебедке тураскааткан бижитиге мрамор
тургузуп каан.*

Арт кырын куду доңгайып бадыптары билек, автобус туннель иштинче кирипкен. Хенертен дүн дүшкен чүве дег караңгылаш дээн. Удаваанда чырыш дээн. Белдир-оол куду көөргө, тамының дүвү безин көзүлбээн, а оларның хөлгези дээр шаары мырыңай булуттар аразында ышкаш бедикте чоруп орган.

— Иий, кандыг кончуг бедик арт боор, кырган-ачай!

— Хан-Дээр деп адааны анаа эвес-ле болгай. Дээрлерниң хааны дээни ол-дур.

— Эргек-Дыргак тайгазы дидиңер чоп?

— Самына азы Хаан-Дээри дээрге, Тываның Соңгу-барыын Алтай кызыгаарындан эгелээш, бо-ла хакас, орус чуртун одурту дуу-ла Чөөн-Самына бурят моол кызыгаары чедир дургаар шөйлүп чоруткан соңгу таңдыларның ниити ады-дыр. А башкы таңдылар Тарс-Төреден эгелээш, чөөн моолду одурту барыын Алтайга чедир Тываның мурнуу кызыгаарын камгалап чыдар бай чараш чуртувустун таңныыл-херимнери болгай. Эргек дээрге мыя бо ажып чыдар тайгавыстың ады-дыр ийин. Хая көрнүп көр даан. Туннель дээрге, дуу кадыр одуругну машина эрттерге, шуурган таваржыр болза, кырында сындан хар көшке баткаш, чеже-даа машиналарны адаанда шыңче чууй шаап бадырыптар. Чоокта алдан ажыг чылдарда хары угда чеди “КАМАЗ”-ты чууй шаап бадырыпкан. Өлүг кижилерни хар эрий бээрге, чазын уштуп ажааган. Ол машиналар ында олчаан ирээн. О, бурун шагдан бээр чеже чаа-чалбак болуп турбаан ийик. Каганаттың муң шерии хакас чуртунга бажын салган болза, оларны кырып каан кыдат баараңга өжээни хайнып келген мөөң сүнезиннер хат-шуурган болуп алгаш, бо таңдының ээзи-биле бир-баг сүлчээ тудуп, көс кырынга кедеп чыткаш, сарыг кыдаттар кээрге, сыгыт эвес сыгыдын үрүптерге, кижиге ханынга пөкпес шымды Шулбус хар көшке болуп алгаш, каткы эвес каткызын каттырып, кыйгы эвес кыйгызын кышкырып бадарда, аг-шериг аак-маак четпейн шың дүвүнчө көшкеге бастырып өлүр мындыг төөгүлүг чер-дир.

— А, өршээ, кончуун аа!

— Чазын хар эрип каарга, көк сай кырында хөй дыргак хүнге кылаңайнып чыдар. Салаа-сайгыттың дыргаа, хөй шеригниң эжелеп алган эпшилериниң баш кагар дыргаа, та, мөңгүннер, та, честер... Чииртим хөй дыргактар кылаңдыржып чыдар, ынчангаш Эргек-Дыргак тайгазы деп аттыг болган тайга-дыр. Артка аъш-чем өргүп демги шымды маңгыстарны эп-чөп биле көгүдүп эртер боор чүве-дир ийин.

Ирей узун төөгүнү ыдып орда, автобус Танзывейже чоок-шулап келген. Ол ам-даа тоолун ыдып-ла орган:

Самынаның бедик артка

Шары, буга буларады

деп чүве ол-дур ийин. Танзывей дээрге, төөгүнүң өртээл кодазы-дыр. Чаа-чалбак сөөлүндө эр улус артпас, чүгле эпшилер артып каар. Эпши дээрге багай эвес эжи азы эжим дээн хакас сөс-түр. Чон чолдайбаан, хем келдейбээн деп бурунгу үлегер сөс бар. Кижиги үре-садызы үстүп төнмөс ужурлуг дээни ол-дур. Демги хакас азы орус эпшилер эртип чыткан эр кижини элзедип алыр болгай. “Даңзаң берем” деп диленир. Ынчангаш бо хоорайның ады Танзывей апарган. Ус-Аксында Черби деп суур бар. Шаг төөгүдөн аңаа аңчы тыва улус чурттап турган. Орус садыгжылар эртерге, “Эът чиир бе?” – деп улус айтырар. Ооң соонда орус чон ол суурну Черби деп адай берген. Төөгүдө эргилде бүрүзү улуг үер боор чүве болгай. Совет төре ирип төнерге, ам бо демократ деп тенек үе келди, үер бүрүзү — көшке. Арага дээрге база-ла ниитилелдин ала-чайгаар ирип дүжерин оштаан ажыг үер-дир.

Бешки эге

Белдир-оол “Красноярские скалы” деп каан трамвайга олурупкан. Ол удаваанда арга чарыы ногаан эзим-биле шыптынган дыка бедик даг баарынга кээп доктааган. Бедик дагның бажынче үндүр шөйүп каан трос дамчыштыр чылып чоруп турар вагончиктерге хөй улус олурупкаш, сын кырынче агаарга салдап чорааш чедер дыка солун бооп-тур. Белдир-оол аңаа олурар биледин садып алгаш кезек манап орган. Ол вагонче кирип чыда даштыкы туристер аразынга ийи тыва оолга таваржы берген. Баштарын кылайты таартып алган, кезгелерин өрүп-өрүп тейинде борбайты даап алган тырың кара эрлер аразында тывалап чугаалажып чорааннар.

— Хөөмейлеп билир турган болза, дүнеки клубка доллардан ажылдап алыр чүвени – деп, оолдарның бирээзи саналдаан.

— Охранниктен башка мээң билир чүвем чок, бурган бербээн хөөмейни меңээ ам кым бээр.

Агаарда вагон удаваанда дыка бедип келген. Белдир-оол куду көөрге, черде бажыңнар от хааржаа дег хензиг чүвелер апарган.

— Бо хире кадыр дуругларның кыры-биле ужуп олар эзирлер бис чүге торлур бис. Англи дылды эки өөренип алгаш, кайнаар-даа ужуптар бис, дыка муңгарава, тыва кижжи каяа-даа өлбөс – деп, ийи оолдуң шала улуу эжин көгүткен.

Кожаларының чугаазын дыңнааш, чер адаанга төрүттүнген оол мындыг эштерлиг болза, кижжиге оорга болур ийик деп бодап чораан.

— Чедип келдивис дишкени-ле ол боор, даштыкылар дыка өөрүп шооңайнчы бергеннер. Вагондан үнүп ора:

— Чаңгыс кижжиге чалгааранчыг-даа, коргунчуг-даа болур чүве-дир. Кыдыыңарга кыстынып аайн бе, акыларым? – деп, Белдир-оол ийи эзирден дилээн.—Бо канчап японнай бердин! – дизе-ле, ол эрлер каттыржып, — О, бо чүү-ле хакас пацан тояп чор деп бодавадым бе! Фуу хайт, тыва кижжи сен бе, оол! – деп, оларның бирээзи харын-даа өөрүп магадаан.

— Адың кымыл?

— Белдир-оол деп кижжи мен.

— Сибирниң белдири бо хире улуг хоорайга, барып-барып делегей чалымнарының кырынга белдир-оол деп кижжиге таваржы бээр элдеп солун-дур, о!

— Хөөмейлеп билир сен бе, оол? – деп, демги эр бир-ле дугаарында чадап чораан чүвезин айтыра берген.

Белдир-оол чеже туттунар, орук дургаар хөрээнге чажырып чорааны хартыганы төрөөн дагларынче ужудуп үндүрүпкени-биле дөмей, баштай улуг тынгал, хөөмейни салып бадырыпкан. Тас баштыг ийи бандит ам ооң мурнунга чавызап-ла эгелээннер. Эзир төрүүр сүвүр чалымнарны кайгап ханмайн турган даштыкылар ам үш оолдуң чанынга кээп, лаа чырыынче үглээн үзүттер дег, оларны сонуургап, камералары-биле мурнун былаа-жып тырттырып эгелээннер.

— Стоп! Стоп! Stop! Аин кадр траин доллар – деп, Дээк-Мөгө соора-маара даштыкылап чугаалаан.

Хөлези негеп турарын ооң кожайтып алган үш салаазындан бир кадр үш доллар деп билип каапкаш, оларның бирээзи базарлажып эгелээн:

— Траин доллар, Сваин доллар — зер гуд!

— Зер гуд! Зер гуд! — деп, Белдир-оол ийи салаазын кожайтып айыткан, ынчанмайн канчаар, ол ам хойнундан хомус база уштуп эккелген. Кол өнчүнүң ээзи бо багай бичии оол деп чүвени бажында карактыг кижиги бүрүзү эскерип кааптас чүве ийикпе.

Бүгү чүве өртектег апаарга, Белдир-оолдун харысаалгазы улгадып, бодунун репертуарында эң-не үнелиг “сайны” уштуп чажар ужурга таваржы берген. Бодун боду хомуска үдевишаан, “Алаак шыктың эртинезин” ырлай каап, хөөмейлеп каап ыяңгыландыр бадырып орган. Ону дыңнап турган аалчыларның аразында бир хөгжүм эртемниг голанд уруг англи дылга кайгап чугаалаан: “Чаңгыс кижиги дуэт күүседип турганын каяа-даа көрбээн мен! Кандыг кончуг оол боор!”

Кызыл-Эриктиң кызыл чалым-хаялары ынча дидиң бе дээн ышкаш өскүс оолга болушкан чүве дег, ооң уяранчыг ырызын бир дуругдан өске дуругже улай чаңгыландырып тарадып турган.

Удаваанда ооң бөргү үүрмек долларлар болгаш орус рубльдер-биле дола берген. Үндүрүг, каайлы улузу көрүп кагза, сараалыг дээрзин оолдар сактып келгеш, даг кырындан торлаалар теп алган эзирлер дег, демги вагоннарга олурупкаш арлы бергеннер.

Алдыгы эге

— Удавас бажыңар чиир азаны өстүрүп-ле тур силер бе — дизе, Салчак шыдыраа шагын сумказындан уштуп орган. — Моол гроссмейстер эдертип эккелдим, карманыңар кактадып алдыңар, язылар, таптыг ойнаар силер — деп сагындырган.

Белдир-оол хая көрнүп кээрге, тырың мага-боттук, каттыраңнаан достак карактарлыг эр ооң артынга кээп турупкаш, төнчүлөй берген оюнну көрө сал-ла, аар холдарын ооң эктинге дээскеш, че, мында оюн-даа чок, сен алган кижиги-дир сен дээн ышкаш, кожазында ашактарның чанынче эгли берген.

“Бо моолдар кайыын сөктүп келдилер, акшазының хөйүн аа, боларның, бөгүн бо клубка бирээ болур-ла-дыр” деп элээди оол бажында бодалын кымга-даа сөглөвээнде, ооң удурланык-

чызы аңаа дүжүп берипкеш, 20 рубльди немээш, ортузунда моожаны ооң мурнунче идипкен.

Чээрбилеп орган моожа үш муңга үскеш, Белдир-оолдун эргезинге доктаай хона бээрге, демги моол бичии азаңарның бажын мен сыырыптайн кай дээн-не боор, бодунуң дылынга шулуң-шалың чүве чугаалааш, чаа-ла эьди изип орган ойнакчының мурнунга кээп олурупкан.

Хана кыдыында ийи дөңгүр баштыг мөң кара оолдар:

— Чиңгис-Хаанны эккелиңер! – деп ыткыр алгыра каапканнар.

— Бо чүү апарды, албыстыглар бажыңы чүве бе бо? – деп, моолдарның бирээзи оожум үн-биле чемелээн.

— Ам сөс октаар болзуңарза, бо моолдар моон туруп чой баар, охранныктер силер, орта олуруңар – деп, Даңзы Назытыевич бас үнү-биле оожум көңгүрт кылып каан. Зал шимээн барган, чүгле шыдыраа шагы дагжаан.

Эгезинде сени элээн сегирткилеп оргаш, көжүң өөренип алың адыр, дээн-не боор, моол эр сула салдыныпкаш, бирде удуп, бирде уттуруп каап шөлээн чаңагылап орган. Шыдыраа хөлүнүң кырында беш чиирбей дег, бичии салаалар база беш мешпек адыг дыргаа дег, улуг салаалар караңайчып-ла органнар. Ийи кижиниң аразында моожада салып каан 3000 рублей ам 5000 чеде берген. Клубка турган үжен шаа шыдыраачылар ийи бөлүккө үстүп алгаш, ийи кижиниң чижиглиг адаан-мөөрейин сонуургааш, бут кырында тынар-тынмас турганнар.

Оюн ам чидигленген. Моолуң удуп эгелээн:

— Давай увеличим ставку! – деп, кижин эр арны берген.

— Орустаар база калга-дыр – дээн үннер дыңналган.

— Тише, не мешайте! – деп, Салчак залды чагырган.

Бичии оол нервиленген кижин бооп баажыланып, холдарын дүрбүштүрүп, кулактары кызып эгелээн. Мынчап барганда айыылдыг пацан болгай бо деп чүвени эндевейин орган клубтун ээлериниң кулаан чыжырт кылдыр ынча дидиң бе дээн ышкаш, сегитке кире халып келген ээн ховунуң бөрүзү:

— Ставка 15 тысяч! – деп, алгыра каапкан.

Белдир-оолдун кулаанда дем чаа сысты бээр чыгыы кызып келген ханнар ам ооң хаваанга мычыйып келген соонда, көжү улам шынаржып, эмдик аскырыны аът тудар муңгаш чалымга

чыгап келген чүве дег, моолга тын алындырбайн ша-биле ону тырый шаап-ла орган. Беш минутка каш секунд четпейн чорда, пацан: "Мат!" — деп алгырыпкан.

— Калганы тырыштыр шаапты! — деп, тывалар алгыржыпкан.

— Чиңгис-Хаанны эккелиңер! — деп, оолдун охранныктери база алгыржы каапкаш, каткызын тудуп чадааш, адаа-үстү-биле каттай-хаара АЪТ чылының "хлопушказын" тадыладып-ла турганнар.

Моолдарның чүгле карактары алараңнаар болганнар.

— Азалар! — деп, Салчак бас үнү-биле база катап көргүрт кылган. Моолдун пачказы ам бичии оолдун холунче кире берген.

— Еще желаете? — деп, азаң дыка аянның чиңгежээк хоюг үнү-биле орустап, кадагааты шыдыраачыга эвиленин көргүскен.

-- Хүн ийис. Бөгүн -- Белдир-оол, эртен — Эртине-Байыр, оюн черле ындыг. Өске чонну хүндүлеңер. Кай, дээргилерге оруктан чайлап бергилеңер — деп, Салчак карак базарга, ашактар ынаар бильярд дагжады бергеннер. — Бай моолга ол хирези ымыраа-даа ызырган шаа четпес чүве-дир, дыка хөөрей бербеңер.

"Ханы чок дайын" деп шыдыраа оюнун тыва кижии кайгамчык-ла мерген тывызыктап каан. Бо хире улуг мөөрейге моожа чаалап алгаш, оолдар кадагааты кижилерге оюн-баштаан база көргүзүп шыдааннар.

...Байыртаа! — деп езулааш, Белдир-оолдун ийи камгалакчылары бичии дээргиниң мага-бодун дуй турбушаан, клубтун ээлеринге үндүрүүн төлээш, чоргаары сүргей үнүп чорупканнар.

Кижилерниң меңги-соодалы азы кармазы таваржы бээрге ындыг чүве ийикпе, Белдир-оолдун салым-чолунга Анна Сергеевна ала-чайгаар эки салдар чедирер кижии бооп-тур. Ооң үер эккеп берген долларлары-биле Кызыл-Эрик хоорайга шыдыраа сургуулун доостуруп каан. Агайның күдээзи Ахмет бодунуң өннүү гроссмейстерге оолду душтуруп каарга, ол аңаа чартык чыл иштинде өөрөнгөш, казино хааны апарган. Бо хоорайга мындыг аза турбаан чүве, чүү кижии тыптып келди? Кончуг еврей бичии оол удуп чыдырда, ооң бажында жучок салып каан боор. Шыырак удурланыкчы-биле ол ойнай бээрге, кырган аза компьютер дузазы-биле ооң бажын күштелдирип турар деп тоол чугаа чоруп турар апарган.

Казино биле аэропорт аразында хөреңгилик даштыкы дээрбилер үдөп чоруп турган ийи тыва оол Белдир-оолдун хөреңгизи хүн бүрү өзүп орар боорга, ооң камгалакчылары апарганнар. Саарлыкчы мафиостар доллар дээш өлүржүп турда, чижиглиг шыдыраа оюну-биле өскүс оол байып-даа алза. ында кем чүл ынчаш.

(Уланчызы дараазында сеткүүлге үнөр)

Монгуш Ульяна

Кырган Каарган

(Чечен чугаа)

Ол хүн школага чаа медээ дыргын тарай берген: 9 "б"-ниң Уран-Кызы чажын кезип каапкан! Ол болуушкун кижин бүрүзүңгө билдинмес, тывызыксыг болган. Уран-Кыстың клазында чаңгыс-даа кичээл эрттирип көрбээн бир башкы ону кыдыынче кыйгырып алгаш: "Дыка чазыптың, чүгө улуг улус-биле сүмелешпедиң? Ам биеэги Уран-Кыс кылдыр сени хүлээп ап шыдапас-тыр мен..." – дээш, оон-даа ыңай дүрбүжүп шаг болган. Клазында бир оол: "Мирей Матье-биле дөмейлежи берип-тир сен" – дээш хидилээр-даа.

Ол шуугаазынны уруг тооваан. Ооң чылдагааны көңгүс бөдүүн: бодундан чаңгыс-ла хар улуг оолга хөңнү чогуң илередир аргазы ол болган. Төрүмелинден бойдустун чаяап берген чаражы дээш муңчулуп, хорадааш, кончуг узун, чаагай чажын хачы-биле хээп каапкан. Дески эвес уштарын чажыраар дээш, дүктөриниң уштарын блойка-биле ишкээр туткулап аарга, уругнуң чаражы дам барган. Адааргак уругларның аразында хоп чүглө изиңнээр: "таарышпас чүве-дир, оода он класс доозуп алгаш ынчап турза", "эрте улугзуурга, чанынга ээртиленнээр оолдар көвүдөй бээр деп бодаан-дыр аа"...

Чогуң Уран-Кыстың чоок эштеринге бо чүүл утка чок, му-гулай болган. Анаа-ла чолдак сынның кара оолдун ынакшылынга харыы кылдыр бодунга хора чедирген ужуру чүл?

Уран-Кыс бичиизинден-не улустан ылгалып көстүр, солун уруг болган. Кижилерни хаара тудуптар сорунзазы – ооң аксыңдан

үнер сөстери. Бир-ле чүвени билип алган, ону хөөреди аарак улгаттырып, каастап чугаалап билири – ооң езулуг талантызы. Ынчангаш өөредилгези эки, музыка, спортка хандыкшылдыг уруг школага көскү кижиге апарган. Оожум, топтук, кижизиг уругнун аксындан үнер сөстөрүнүн чидиин, чедимчелиин кижиге бүрүзү кайгап ханмас! Ындыг кижинин эш-өөрү хөй, чалгаараар деп чүве билбес. Чаңгыс дүнө авазының эрги тонундан бодунга тааржыр сөөлгү моданың тонун эде даарап кедип аар, холунун хавынга безин кисточкалар кадап алыры – ооң “ак каарган” кылдыр ылгалып үнүп кээринин херечизи. Эге класстардан тура олче туралаар оолдарның көвейин чугаалаан-даа ажыы чок.

Уран-кыс бичии турда ачазы арааш чок болганындан ийикпе, ол эр кижилерге доңгун болгаш олардан оспаксыраар турган. Кандыг-бир оол дидимненип, ооң соңгазын соктап, сыгырып, чугаа эрээр болза, ол кижини кончук дүрген соок хөөн-биле хоора идерин кызыдар. “Амдан билбес төл-дүр. мен ышкаш буттары ыргак, чолдак сынныг кара уругну сонуургаар кижиге менден бичии-даа дээрдевес, солун эвес кижиге-дир” – дээш каттырып каар.

Чоргаар кысты аайынче кирип чадап кааннардан эң-не хилинчектенип турган кижиге – Шораан. Уругдан чаңгыс-ла хар улук, бичизинден хурежип чораан болгаш мага-боду дадыккан, чолдак сынныг оол. Чогум өөредилге талазы-биле пат-даа болза, бүдүжүнден оожум, топтук, кижизиг. Уран-Кысты чарашсынар, кады ойнаксаар, чажын дыраксаар, чанынга туруксаар апарган. Чыл келген тудум. Ооң күзели улам күштелген... Ынчалза-даа уругнун соок көрүжү, хедер чаңы оолдун чүрээнге эрээ-шаажы бооп турган. Үргүлчү Уран-Кысты бодаар, ырактан бараадап көрүп аарга безин эреси хайныр: “сээң баскан изинин элезинин ошкаарынга белен мен” деп бодунга аашкынып чугааланыр. Боду чагдап шыдавайн баргаш, бир катап чоок эжин “элчиннедип” чоруткан. Уран-Кыс биле эпиг байдалга чугаа кылыры мырыңай берге болган: ол үргүлчү эштеринин дап-дал ортузунда, кезээде хайнып турар улус аразында боор. Кежээ бажыңындан үнмес. Телефонга оолдун адын дыңнапкаш-ла, дөзүндөн өжүрүп каар. Бир эвес школадан орай чанар апарза, ыяап-ла башкызынга үдедип алган боор. Каш хонук хайгыылдап келген “элчин” кандыг-

бир чай аразында чугаа кылырын оралдашкан. “Кырган Каарганга мынча деп чугаала: чок, чок, база катап чок! Бичии-даа семевезин, көөр хөңнүм чогул!” Шак мындыг харыыдан та чеже харлыккан күжүр чүве. Шораанның эштери өжү хайнып, хөңнү калзын дээш, Уран-Кыс дугайында элдеп-эзин, үен-даян төөгүлөр чогаадып-даа турганнар. Оларга бүзүрээр кижиги Шораан боор бе. Ам бо-дур, онгу класска чедир мынчаар хилинчектенип келген. Школада уругнуң чүге чажын кезип каапканының дугайында чугаалар үргүлчүлевишаан. Чүү-даа чүвениң үези келир чүве ыйнаан. Канчап чооп чугаалажырын оол шиитпирлеп алган.

Политкичээл сөөлүндө Уран-Кыс эштеринде хүрээледип алган, база-ла каткы-иткизи төктүп, бир-ле чүве хөөрөп чораан. Шораан кончуг дидим, уругларның оруун доза турупкаш:

— Уран, буруулуг болдум, чүгле үш домак чугаалаарын чөшпээреп көр — деп, тунук үнү-биле дилээн. Эштерин бичии-ле ыракка манаарын чугаалажып хүлүрешкен соонда, Уран-Кыс тодуг кас дег бо эжиндирип келген.

— Түңнел чок чугаага үе чиир хөңнүм чогул.

— Бир эвес ындыг хөңнүң чок болза, кышкы дыштанылганың сөөлгү хүнүндө мени бижек-биле дорт чүрээмче шанчып каап көр. Өлбейн барзымза, сени деп кымга-даа чугаалавас мен.

— Шынап-ла ынак кижиги болзуңза, канчап ындыг даалга бээр кижиги сен?!

— Сөөлгү үш дугаар домаам бо: кажан мени шанчып диттигиптер болзуңза, ынчан сени моон соңгаар хилинчектевес мен.

— Ындыг-дыр. Чүгле сенден-не адырлып алзымза, чүнү-даа кылырын кызыдып көрейин.

...Үе билдиртпейн эртип-ле турган. Хөөкүй уругнуң бажында база бир аар чүэк чүдүрүлген. “Ынакшылдан угаанын ышкыныпкан мелегейни канчаар орталандырып кижизидип алыр чоор” деп бодал ооң сагыжындан ыравастаан.

Эрткен чылын Кызылга болган хаак маргылдаазынга кады киржип чораан шилиндек команданың кежигүнү Аржаанга таваржы берген. Бо чылын ол авазы аарый бээрге, чуртунче дедир чана бергенин каксы чугаалааш:

— Дыштанылгада албан-биле сени көрүксээш чедип келдим — деп немээн.

Ооң чугаазын оюн-баштак деп бодааш, кулак даштындан эрттирипкен уруг бодунуң муңгаралын тө каапкан: “Албыстаан оолду канчаар томаартырын билбес-тир мен” — деп, чугаазын дооскаш, улуг тынып каан...

Январь оннуң хүнүндө Шораан-биле кижизиг найыралдажып алырын уйгу чок дүнелер ачызында ам-на бодап алган. Ынчалза-даа ол хүн келбээнде, Шораанны бир-ле билдинмес кижги бижек-тээн, элээн хонуктарда эмчиге чыткан деп сураг үнген. Уран-Кыс сугдан оожум, сигенден чавыс апарган өөренип чоруп турган. Бажында бодалдар-ла, бодалдар: “Ону чүгле Аржаан билир болгай. Черле бо эр хиндиктиг кижилер аразында угаанныг, аңаа эш болгу дег кижги тывылбазы ол бе? Оожум, кижизиг Аржаан безин ынакшып турары ол бе? Шупту чүве мурнувуста шээй, чүге далажыр оолдар боор бо. Өөренип, эртем-билиг чедип албаан шаамда чаңгыс-даа эр кижги мээң оруумга моондак болбас! Аржаандан канчап адырлып алыр чоор?” деп бодалга алыскаш, билбейн сандай кырынга олурупкаш, чышпырып алганы жвачказын адырар аайын тыппаан чүве дег, бужурганыычал, шугул апарган...

... Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен, хөй-ле хек эткен. Уран-Кыс дээди эртемни доозуп, ооң соонда эртем адын камгалап, кызып-кылайып чорааш, биезги өл хаак дег чалыы үезинден коңчап ыраан. Кыс кижиниң чараш, чалыы үези чайның чечээ дег оңа бээри кымга-даа хомуданчыг болбайн.

Уруунуң кадай-кыс бооп чааскаан артарынга сагыш човаан ооң хөөкүй авазы күдээ деп кижги көстүп кээрге, ооң хар-назынын сонуургаар харык чок болган. Далдап чорааш, таска дүшкен дээн ышкаш, Уран-Кыс бодундан тос хар улуг куу ашакка барып алган.

Эге дээррезинде ол дыка-ла эвилең казык, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок кижги болуп көзүлгөн.

Кижилер аразынга чүве чыдар звес, үр болбаанда билдинип келгени: ийи-даа катап өгленип каапкан, ында-мында ажы-төлдүг, улуг аалга “дээди эртем” дооскан — бөрүнүң көгү кончуг-ла кижиге таварышкан бооп-тур. Ол бодунуң мурнунга хажык чок

сагыыр ужурлуг шыңгыы негелдени Уран-Кыска чудурук айтып тургаш тургузуп каан: эш-өөр дээн шуут ажыы чок, ылаңгыя эр улус-биле чугаалажып болбас, көскү, чараш кылдыр кеттинмес, хөй улус чыылган байырлалдар, хөглээшкиннер дугайын бодавас...

Уран-Кыс бир катап эпчок эдипкен сөзү дээш аңаа эттедип караан көгөртип алган. Оон дораан-на оозу чышпылаңнаан үнү-биле авыястыг сөстөр эдип келген. "Делегейде чаңгыс борбак чараш Чайкам, сен чок болза чырык чер кырынга чуртталгам чок!" — дээш, Уран-Кысты ууштап каг дег, холдарын далбайтып алган чоокшулап келген.

Уран-Кыс диштерин ызырттынып, чүгле хөрээн өгдөңнедир: "Кыр-р-ган Каар-р-ган..." -- дээш, чииртим, коргунчуг ашаандан адырлып аар, дээш дедирленип эжикче ыңай болган...

Шүлүктөр

Александр Дармаи

Тура-соруум, тура халы!..

Оонак-хэнек херектерге барык хүннүң
Ол-бо чуктен чүдүрүлдүр баатырникан,
Чуума кол херектерге холуи чешкейн,
Чудай берген, атаандырап оор-доор мен.

Ууң чаагай херектерни кылыксааның
Уйу-душте чүве ышкаш, болу берди.
Душкуну тоывылбастаан оонак херек
Дуньдермедир батын аартып туруп аядоң.

Кетээге дээр ооң-даны тутуң хүнзээш,
Ам-на харык хосталдың дел ачыраар мен.
Адар даңы чырык кээрге, делиш-ле чүрк
Хендир ышкаш, холду-дутту хүлүй шаап аар.

Ору хүн шуут корбестедиң!.. Оонак херек
Даштар ышкаш кошкелекдир сөктүр-ле тур.
Өндүр ууң херектерге чалаттыңган
Дайыннык тур, тура-соруум, тура халы.

Ынакшыгдың самои

Жоокур дээрге тузгештир каптолабээр
Жоктуң туңге хонг батон герден дештин,
Бүрелинге селескелер быктан толдон,
Бүрү караа согырартор гастын орда,
Дуруяалар ынакшыгдың уян самои
Тула-шока эргеленип, ойнай бээрлер.

Чалтыкнарын аягыгын чалгынай каан,
Чагыге герге шик-адак ору шуран,
Ээргителдир, тыроккыландыр бовденип,
Ээлмир шикел, эриг-чочмак орангылар—
Герни, дээрни бүргей алган талалдан
Сеткил-чурек куюналы бөрлаш кыныр...

Онда чараш хуулаадын оюк көргөн
Оолак шайыноң байыроочинныг таскы хуну—
Чырок герге казонаатке чурттан келген
Чындароочиноң эн-ке элбек олаадын ол.
Ынакшыгдың самои ойнаан дуруяалар—
Бодок каастоң олап шыкныг еүзөгүн ол.

Честээн одурулар

1.

Чуртталгага холудалын хендиг-гаа юк!..
Шунту чубе ден-денъ дески турбаан-гаа бол,
Кунг четпээн чуредерни=ке эндерик бол,
Күзедерни бугер шаанге чогун чорду.

Эртхөн чөлөдөр эрэгсэйн шүүдэр каан,
Эршедир кээн, кичгөрчидир бодлооринга,
Асдаг болгош геднишканниг аравынга
Азун-тенин, уугун гораан бовр хордум.

2.

Арга-эзич баштарот дөмөй эвс,
Амгыраалда дуус бада ыкдыг болур.
Адын-бай деп ыгагзакжон, шунтузунга
Бскай хендиг куул-ле кетпейн горуур боор-дур.

Холгон түрүр, холу сирлээн дилениге,
Хорекжштен, тодуг-догаа кижиге-дая
Чаңгыс-ла куул, чаңгыс-ла куул — сагыш газаар
Чазык, чышган, чылын сөс-ле геднишес-тир.

3.

Олга-омаан сагыш хандыр сөңгөн келир,
Озат-окдаан кызыл тылга дөгөн чыдар —
Ортемпейни абын — шавын куржан асган,
Ору-куду шойлз берген оруктар хой.

Оларныг мен чезезинге горуу кыббан —
Оранмарнон эршиг кезин горууладын.
Томмиле-батпас узун оруу дөмөйниг-ле
Творээн доңкунг эрчининге эжээр горуук!..

4.

Эрэн-шокар амгыраал дегеминге
Экин-дал, балайны-дал дегге корун,
Чаңгыс онлун — арин-күрнү гидирбезин
Сагышка дурн, баш бодаг чорлан-дал мен.

Кайн китээ херекчинини, дузалыгын,
Кайовынга херек чогуи, дуламнын
Хой-ле нолгар шотгалдазын шогдан эрткеш,
Холок эхи, чарт билир апарган мен.

5.

Ташкы шаамнын чиге, дойлох коклалары
Ташнак-сиген дугай учур, будун кагбаан -
Оеткинчинин хановынга истерини
Чере кабайн, педип алгаш, киере берген.

Сарыкчалдын кударангыл шактаринда
Салгыжынга ая тогтын, бакылаар мен -
Секкидериин билги оолак күрүр бодум
Сергэн ааток каттырылган турар-дур мен.

6.

Ола-олак, аас-кежик аяк долу
Оюн оя, чигин чире турттай бээрин
Оюн дээн чалын назоонын хунеринде
Кым-на кити күдөвейн гораан деп аам...

Каманда-гаа тоолдуу гараш тоңузу деп,
Кайгачлыктыг асдын хунер турбан-гаа бол,
„Катан билир, педип келир чадавас!“ деп
Кыргызге ынанчтын ышкынчас ийин.

7.

Чердэн хем шаккын күштүг азгын деп,
Че база шак-ла ындот оккур маңын.
Че-хемниң кадон-дошкун хуреткинелу
Чесүрүнге пур-ле күве артар цош?..

Амьдгалаа кундагаарын гедир ийнхейн,
Анолаанда галедых улус коруй баар-доор...
Амьс Шынга дугнеун турар Бодаа харон
Амьзында Олун билбес, мөүгэ боор-дур.

Өөрүшкүү үлешпейн гор

Бодун кезээ Бодаа мен деп коруур кити
Боттан бекс улус керле керексесес —
Улус дегем ортосхойниң кавында
Угаанкын эр күлсэ чаяскаан боду боур.

Бекс кити өөрүшкүү, гедийшики
Өөртүр туржун, тоынга жалдаан айныл башкаш,
Дүлс-хүдүс ачыр-догш-дал бербестей бээр —
Дувүрээдин коңгаларын даасадан бээр.

А сен дээрсе, хөөкүйкүн, жоочураан
Аарын уттул, карааң одун тайынгалдоор
Амьраанкың түдөн сүргей, өөрүшкүү
Аңаа атык, омак-хогүг хоорон тур сен.

"Жи-дир!"-деп солээринден диттин гадан,
"Күдөн чораан чаалаң кетшин холдан хунаан,
Күдөн турган апарган дег, үнү чидин,
Эрэменин, адааргалдан пат-ла тур мей.

Жаалаа оңу билбес болган кити боор сен,
Жаайыңа утпас кылдоор керттин ан көр:
Күлсэ бодун чүлдүзүңүр кити-биле
Чүрээң бүргээн өөрүшкүү үлешпейн гор.

2003, январь 22.

Саа

Көвүктелдир хайнып чыдар ээремдиве
Кыжыраң соок хадын үргөн бир-ле эртен
Оолак шаамда сомнап кылган салым "мунгаш",
Өртемчейден оруум дилеп эштип кирдим.

Эртер оруум шугум ышкаш дорт эвес –
Ээргииштелген ээремнер таваржып кээр...
"Эрги балыым" – чазыгларым салам чүгү
Эгиннерин шыладыр-ла базып келир.

Шүлүк биле аялгадан даап кылган
Салым бичии, күштүг, улуг хеме-даа эвес.
Ынчалза-даа ужарларны ажып эртип,
Ынаныштыг бурунгаарлап эштип олур.

Кадыг эрик кырын орта орду туткан,
Халас кежик хажыызындан дилеп чоруур
Акша-мөңгүнгө чүдүлгелиг хоолургактан
Ажыт кирип, коргуп-сүртеп деспзэн-даа мен.

Тодуг догаа чуртталгаже чүткүвейн.
Чымчак сандай, чиик ажыл дилевейн.
Чымыш билбейн эжиндирип чоруурумну
Хоолургак билип аптар харыы-даа чок.

Кадыг эрик хүнү кээрге, буступ болур.
Харам хейниң сугга дүжер хүнү келир.
Оолчук шаамның салчыгажы бүзүрелдиг,
Өлчей бүргзэн –Ие черге чедирип кээр.

Ынчан харын челээш тырткан Ие черге
Ынакшылым улам өөскүп хөрлээлей бээр.
Делгемнерже хостуг ужар эзир куш дег,
Тендиш дивес кылаш-биле базыптар мен.
1991. март, 15.

Мунгарал

(элегия)

Чүге черле буугуп чор мен? Ине-биле
Чүрээм адаан шанчыпкан дег саргыыр чүзүл?
Эрес чаңым кайнаар чашты бергени ол?
Ээн чуртта уттундуруп чыдып калган
Эник ыттың кударанчыг улууру дег,
Эр бодум мунгаралга алзыр чүмүл?

Хайыралыг, өртээ турбас кызыл ханы хиним дамчааш,
Өртемчейге оглу мени кижиге кылдыр чаяап берген
Өзүм-биле чүрээм чаңгыс ынак авам.
Хектиң үнүн чедир дыңнап албайн чыткаш,
Чечектери чедир бышкан чеди айда
Чевег-хөөрге черниң көгүн шуглак кылгаш чыдып алды.

Сактырымга шак оон бээр-ле
Чартык чамдыым чамдиге берген дег-дир.
Оо, сүлдө, ол черле шын боор харын
Оглуңуң мээң соккан чүрээм чаңгыс болгаш,
Алдын хүннүг өртемчейден
Авам-биле чартыым кады чоруй барган.

Эр-ле болган кадыг болуп шыдавас-тыр,
Эгениичел, уян болган мээң хөңнүм
Эгезинде кадыгланып шыдап эртти...
Эртенинде мунгаралдан сыртыым өл боор.
Харын ынчан ышкам хөрээм
Карак чажын төккен соонда, хөзаш кынныр.

Өлүг, дириг бойдустуң ол хоойлузун
Өскертиптер күштү меңээ шаңнаан болза,
Өртемчейге ажы-төлдү чаяап чоруур,
Өөрүшкүнү кижилерге сөңнеп чоруур
Авалар-ла мөңгө назын чурттазын дээш,
Амыңны-даа өргүүрүнден чалданмас мен.

Диш аары

Карактары диинни дег дозураңнаан
Чанымда уруг тоорук сайын казып олур.
"Газель" дээрге орук дургаар шимеңнеди
Чайгавышаан дыка дүрген халдып олур.

Дижим аарып, куйга бажым чыкыгайнып,
Диттип чадап шала муңгак олурумда,
Адыш долу тооруун менче суна каапкаш,
Ак дижин адааргады хүлүмзүрдү.

Каткым келгеш, дижим аарыын уттупкан мен,
Карак сүлде, кандыг кончуг сорунза боор!
Орпан кудус оол үем турган болза,
Ооң-биле сорулдажыр чыгыы чордум.

"Диш аарыы ынакшылдан дора чоор" – деп,
Омар Хайям одуруун ол сөглей каапты.
Диттип чадап эрээ көргөн сеткил човаа
Ооң-биле дөмей дээрзин догааштырдым.

Диш ышкаш дозураңнаан карактарга
Диш аарыын орнапкан дег хөөрөп ордум.
Удавас ам ийи тарай чоруптар бис.
Удургу диш катап аарып келбес болза...

2002., 10.14.

Алдын чаашкын

Авайым ай,
аязын аа!
Алдын чаашкын
чаап туру.
Саазынга
чуруп четпес

Сарыг торгу
 көжегелер
Кудумчуда
 бо эртен
 кударады
 чалгып турлар.

Мындаагылар
 куду-сузум
 карарты шаап,
 хөмген ояр,
Кудумчунуң
 мындыг каазын
 кажан шагда
 көрбээн-дир мен.

Аяс эртен
 хөнгиг хаттан
Алдын чаашкын
 хээзин көргөш,
Ам катап
 дирлип келдим,
 аа өршээ!..

Катия Века (Өвүр)

Хоолу-Хем

Булуннарда, оймактарда
Бурун шагның хонаштарын
Ажы-төлү ээлеп чурттаан
Агым суглуг Хоолу хем.

Хоолу-Хем, Хоолу-Хем
Ховар чараш ынак хемим.

Хажыызында Хайыракан
Хараттыңган угбазы дег,
Маңнап баткан орууң харап,
Манагзынып орган ышкаш.

Хоолу-Хем, Хоолу-Хем
Ховар чараш ынак хемим.

Ак-Чыраалааш, Сарыг-Хөлдээш,
Ак-көк Успа кавайынче
Авазынче маңнаан чаш дег,
Агып кирген Хоолу-Хем.

Хоолу-Хем, Хоолу-Хем
Ховар чараш ынак хемим.

Уян сеткил ханызындан
Ужуп үнгөн ыржыгажым,
Төнмөс ырың дыңнап өскөн
Төлүңнүң мээң белээм болзун.

Хоолу-Хем, Хоолу-Хем
Ховар чараш ынак хемим.

* * *

Шалың-биле чунуп алган
Сарыг чечек хүнге өөрүп,
Салгынчыгаш өпейлээрге,
Шала пөрүк чайганы-дыр.

Шокар ары чемиш чыыр дээш,
Чоогунче ужуп орда,
Аалчызынче мөгейгилеп,
Айдыс чыдын сөңней берди.

* * *

Хүнү кээрге, чырык черден чоруй баар мен.
Хүүрек каскан ханы оңгар – сөөлгү өргээм...
Хүлүрежип, мижирежип келген улус
Хүнүн бодап, авыястап мынча дижир:
"Хөөкүйнү, шору кижичораан чүве..."
"Көвей чаштар түрээр-ле-дир..."
"Ынчан, мынчан меңээ мындыг чүве берген..."
"Ынчан, мынчан меңээ мынчаар дуза каткан..."

Өргүн чонум сөстери таан чылыг-чымчак...
Өлгөн соонда кижиге ол херек эвес.
Араңарга дириг чурттап чоруур шаамда,
Арным орта чылыг сөглээн сөзүңер чок...

* * *

Хоора баскан чаңгыс даштан көшке бадар,
Хоолургактың чаңгыс сөзү өлүрүп боор.
Кым-бир кижиге ону шыдап, ажып эртер,
Кым-на бири баартыкталып, керегеп артар.

Кылган чазыың хензиг-даа бол, чамдык улус
Кыр-кырынга немеп, хөөдүп барза-ла баар.
Дамды дегни далай кылдыр улгаттырып,
Дамдык-даа чок, шуурган кылдыр хуулдурар.

Бодун богда кылдыр бодаар ындыгларны
Бодап келгеш бодум хейде ыядыр мен.
Бодунуң-на бажында ол тебе дегни
Болгаап билип, дылын сула салбас болза.

Чаяна Шилова

Үш одуруг шүлүктөр

Күскү бойдус эриг каазы – каракта,
Күзөп ханмас хүлүмзүрүүң – сагышта,
Кударалдың шуурганы-ла – бодалда.

* * *

Улаан шуурган кымчы чайып, каржыланды,
Улчаан бодал коргуушкунче дүлнү берди.
Узун дүннүң таваар тынып чыдарын аар.

* * *

Хедер шуурган сыгырбышаан хөректенди,
Хемчик хөлзөп, девиржидип дүймөп чыдыр,
Хензиг ай-ла булуттарже чашты берди.

* * *

Соңга өттүр сырын үрүп,
Сооп кээрин билип ор мен.
Салым-чолду канчаар угаайн?

* * *

Амыдырал тулаазындан чүткүп үндүн,
Ажыг дус дег сөстөрни-даа дыңнап эрттиң.
Ажыг ээзи – чидириглер эгиттимээн.

Зоя Донгак

Мөңгө-Деңгер Хайыракан

О, таңдым, Мөңгө-Деңгер Хайыракан.
Ораннардан эң-не эргим черим-дир сен.
Мөңгө меңгиң дендии дүмбей дүне безин
Мөңгүннелип оранчоктан чырык көстүр.

Хүннээректе меңгилериң чайынналгаш,
Хүлүмзүрзэн чараш кысты сагындырар.
Мөндүңнедир чаржып аккан кара суглар
Менди эреп, аян ыр дег шулуражыр.

Каш-даа катап сени эргээн санымда-ла,
Кайгамчыктыг билдинмес күш немешкештиң,
Казыргы дег ээргииштелдир бөөлдеп-бөөлдеп,
Кандыг-ла бир таалапды хайырлаар-дыр.

Ынчангаштың ындыг боор оң, Мөңгүн-Тайгам,
Ырларымда – төрзэн чонум төлөп ижи,
Карактарым көккүр өңү — дагларымда,
Казылган деп кадың чулуу – чаактарымда.

Хемнериңниң шапкын саарыы – аажымда,
Кедерзэн хат-шуурганың – килеңимде,
Аржаан сууңнун кыңгыраажы – чогаалымда,
Аккыр меңгиң чырыткызы – сеткилимде.

* * *

Сериин сырын үрүп турар хову черниң
Челип чоруур кээргенчиг кээзени мен.
Кедезинде хереп алган бедик сынның
Кезин дуглай ужуп келир эзир-дир сен.
Кажан-на бир теп аар дээш, келбес сен бе?

Эзиминде хостуг магнаан элик-тир мен,
Эңмек хая кырында сен эзир-дир сен.
Эргийштелген шапкын хемге мени чыгап,
Эртен азы соң даарта келбес сен бе?
Кажан-даа бол күштүг холуң манап чор мен.
2003, 01.18

Норбу Орлан (ТКУ)

* * *

Кежээ дүжүп, сөөлгү хереп ажытталган,
Кезек булут дээрни дуглап бүргөп келген.
Хээрек бодал хендир ышкаш үзүлгелек,
Хензиг дамды сайның дажын өттүргелек.

Даамай чаашкын ыржым-биле сымырашты
Даамчыраан сеткил-хөөннү кударатты.
Кайда-ла бир кижиг мени кыйгырганзыг,
Харап көөргө, ээнзиргей, бүргөп шыпшың.

Черже баткан дамды – чаашкын аяар дүшкеш,
Чемдик чүрек муңгаралын шаптап туру.
“Чедип келгеш, часкарып көр” диген ышкаш,
Чечек-сиген ыглап-сыктап ээрежип тур.

* * *

Чааскаанзыргай соңгажыгаш кезээде-ле
Чалгааранчыг, муңгак ырны ырлап турар...
Сагыжым-на дүвүрөксеп, дойлуп келир –
Чаржаан хөөннү эргизиптер чылыы ол бе...

Чайынналган көзенекке күжүр чүрээм
Чажыттарын сөглөксээш-даа, дидинмес-тир.
Чалгаан далай дүргектери карактарда
Чаныксаанын херечилеп турарлар-дыр.

* * *

Бодалымда чашкы үем чылчырыктаан...
Бора кулун чылгы дилеп, улчуп халаан...
Кенен чылдар доозуннуг хову кежир
Кээргенчиг төлүн каггаш, гшуужуп бар чор.

Кулун-чаваа челип, шошкуп аңаа четпес,
Кускуннаарга, мени дыңнааш, хая көрбес.
Чассыг кулун уян чайы – чашкы үем
Сагыжымдан

Ооржак Аяна (ТКУ)

Сеткил оду

Үе маңы четтирбейн шуужуп бар чор...
Үрде манаан болчаг чери шагда ыраан...
Удаажыраан ынакшылым чалгыглары
Угдунмастаан бодалдарым ээледі.

Хөөнзүргей аялгалар саарылбышаан,
Хөңүм-биле чүүлдежип аяннашты.
Хөрлээлевээн сеткилимниң идегели
Хөмүрээрип, өшкөн отка дөмейлешти.

* * *

Эскет чокка чүрээмдиве чүткүп киргеш,
Элдеп-эзин бодалдарын хайындырып,
Эзремінде турлаг тыпкан байлаң ышкаш,
Эргеленип, сеткилимге чурттай бердиң.

Чүлдү-чүрээм чүгле сенче чүткээш турар,
Чүү-даа, кым-даа сени солуп шыдавас-тыр.
Уйгу-дүжүм кадында бо, көстүп кээр сен,
Уттуптар дээш, чадап кагдым, хоржок болду.

* * *

Сээң адың
дүнелерде дүштеримге чаңгыланыр,
дүвүрелден уйгум чидип, эздерээр мен.
Сээң хөңнүң
уран холдуг бызаанчының ойнааны дег,
уян, чымчак сеткилимни хөлзедиптер.
Сээң үнүн
даглар ажыр ырак черден кыйгы салып,
талыгырда бедиктерже мени аппаар.

Тайгана Очур (ТКУ)

* * *

Чүртталганың
Хорум-көшке, кадырынга кызадыпкаш,
Чуузаңның
Хоорлуп чаштаан дугуюн тып диленир сен.

Түружуңну
Туман балап, будаксаанзыг алаактырар.
Кадыр-бертен
Харык-шинээң шала кошкап, хөөнзүредир.

Шак-ла ынчан
Шааң немеп, күжүң кирер чөлеңгиижиң —
Хоор чонуң,
Холун сунуп уткуй келир өңнүктериң.

* * *

Чогуп бүтпээн шагдагы ол күзелдер дээш,
Човагзынып ам кээп чүрээм ыстаар чүзүл?
Чогум ынак болзумза-даа, улуг сеткип,
Чорудупкан — бодум буруум, салымым-дыр.

Кежик-чолдуң чулуун эрээн сеткилимни
Кедеңгиирлеп, бакылаан ай билгензиг-даа...
Угдунмас хөй бодалдарга орааттыргаш,
Узун дүне сени манаан бодумну-даа...

Узун дүне сени манаан бодумну-даа...
Уян бодал аагын чүктээн хөңнүмнү-даа...

* * *

Ыржым, шөлээн көдээ суурда бир-ле оолдуң
Ыяңгылыг ырлаан үнүн дыңнап каан дег,
Өрээлимде оруп алган чүрек ыстап,
Өзүм-баарым саргып келир, элдетиин аа.

Сен-даа харын эштеринде бүргедипкөн
Сеткил хилээр эрээ билбейн чору боор сен.
Оттуг чүрээн өргүп чоруур бир кыс бар деп
Ожаавайн, эскербейн артып каар сен.

Баажай Мила (ТКУ)

* * *

Дуруяалар дугаланган дизи ырап,
Дугай черден көзүлбестеп, чидип бар чор.
Кергей берген идегелим, күзелдерим
Келир часка чедир үдеп, байырлаштым.

Чалгыннарын балыгландыр аттырыпкан,
Чааскаанзырап арткан кушка дөмейлештим.
Хөңнүм балыы ажыңнадыр саргыдып тур,
Хөрзүн-шыкче кылаң чаштар чүгүрүштү.

Куулар Улу

Сукпак — изиг куспак

Суурнуң 4- чыл оюнга

Улуг-Хемни куду
сунуп баткан Сукпак.
Уруг эштиң меңээ
сунуп берген холу.
кожумаа:

Сукпак — сайзанаң,
ажыл-иш эңмежок.

Суг-ла кара мени
ында манап ораң,
ой, изиг куспак.

Эртен эрте туруп,
инек-малың ажаа.

Эне-Сайдан сырын,
ийи бисти ошка.

кожумаа:

Сукпак — изиг сүт,
амыдырал элбек.
Суг-ла кара меңээ
амырап ханмас,
ой, изиг куспак.

Сула, тараа-биле
хаванны азырап,
суурда эң-не бай
хамааты болдум.

кожумаа:

Сукпакка ногааны
суггарып шыдаза,
суг-ла кара сеңээ
амырап ханмас,

ой, изиг куспак!

13.01.03., 4.02.03.

Уругларга булуң

Алдын-оол Ондар

Чолдак-кулакты турганын (чечен чугаа)

Кышкы узун дүннүң кежээзинде меңээ ачам бодунга тава-рышкан болуушкунну мынчаар чугаалап эгеледи:

— Ынчан он ийи харлыг турган мен. Часкы эртен дыңнап чыдарымга, сээң кырган-ачаң: “Шымда тур, оглум, чылгывыс хавырып эккээли!” — деп, ыткыр үнү-биле мени оттурупту.

Идик-хевимни кеткеш, чемненгеш, өгден үнүп келиримге, ачам ийи аътты эзертээш, баглаашта баглап каан болду. Ол мени көрүп кааш: “Че, чылгыже чоруулу, оглум” — дээш, аъттарынче басыпты. Мен база ооң соонче кылаштаптым. Оон бис аъттарывысты мунгулапкаш, хемни куду көрзүнүп, шошкудуп бадыпкан бис. Бистен ырак эвес Чаңгыс-Тал деп черде чылгы барааны көзүлгөн ышкаш болган. Орта чеде бээревиске чылгывыс ол болган. Оларны бөлүп, ончалааш, аалче сүрүп олур бис.

Кырган-ачаң мээң чанымга кожаланчып келгеш:

— Бөгүн Чолдак-Кулак деп чавааны мунуп, чааш-аът кылдыр өөредип ал шиве, оглум — деп, меңээ чугаалады.

Мен чылгыже чардыккаш, харыы бербээн мен. Чолдак-Кулак — кара-доруг богба болгай. Ол дөрбелчин боттуг, ам көөрүмге чылгының бажында эрестии кончуг, чыраалап, саяктаан чору ийин моң. Оон кулаа бичизинде өске кулуннарның кулаандан чолдак боорга, ону “Чолдак-Кулак” деп шопалап адап каан. Бажымга улустуң “Аът болуру кулунундан...” деп үлегер чугаазын сактып келгеш, Чолдак-Кулакты мунар, өөредир деп шийтпирлеп алган мен.

Ачам чылгыны кажаалааш, эзер-чүгенин кажаа чоогунга четчелей бөле салгаш, сыдымын шалбалаарыңга белеткей дүрүп

тудуп алгаш, демги чаваазынче көрүп тура, кажан ол озалааш апаарга, сыдымын октаарга, ооң хыл моюнунга сагышта дег кире берди. Ону кажаадан үндүргөш, бодунче аргамчыны чыыра тырттып эгеледи,. А мен база тырттыжып кириптим. Аргамчы богбаның боскун боой сога бээрге, кырган-ачаң бажынче чулар, чүгенни суп алды. Мен ооң бажын чулардан куду базып турумда, ол эзерни ооргазынга оожум салгаш, колун, чиримин быжыглай тырттып тур.

Чолдак-Кулак кулаан кызып, караан алараңнатпышаан, улуг тынып, ооң ооргазындан эзер аңдарылбас деп чүвени кайыын билир.

Кырган-ачаң чуларның узун дын чоруур төгерик демиринге, чээп аргамчыны баглааш, оон тудуп алгаш: "Ам канчаар эвес сен, Чолдак-Кулак!" дээн ышкаш, ону кошкады салыпты эвеспе. Богба бистен ырады каш баскаш, эзер-чүгенге анчыгзынгаш, мөөп эгеледи. Ол бажын ийи холунуң аразынче суккаш, бирде хөрзэн өрү көдүрүп, оон соңгу буттары-биле тепкиленип, ээлчештирбишаан мөөп, бурунгаар шурап-ла эгеледи.

Ачам менче көргөш:

— Ам сен мунувут, оглум. Эзерниң соңгу бажындан оң холуң-биле так туттунгаш, солагай холуңну чүген дынындан смалбайн тырткаш, ийи будуңну колдуунче теп алыр сен. Канчаар мөөрүн ам чаа көрдүң-не ийнаан — деп чагыды. Ол чавааның чүгенинден бажын шимчетпейн быжыг тудуп алгаш, ооң менче көргөн караан дуглай турупкаш, мени:

— Че, аъттан! — диди. Мен эзеңгиден аяр тептингөш, ыяшка хонган куш дег, эзерге чиик барып олуруптум.

— Эзерден так туттун! — дээш ачам солагай холумга чүгенниң мунгаш-дынын тудускаш: "Быжыглан!" деп чугаалааш, чүгенден холун салыпты. А Чолак-Кулак демги ышкаш мөөп-ле эгеледи. Мөөрге мен бөмбүк ышкаш, өрү көдүрлүп үнүп, дедир бадып, иштим ооң аайы-биле кады шимчеп бажым дүгү адыйып, баарым халаңайнып, хөйлеңим эстеп турганзыг болду. Ол мени аңдарылзын дээш, холдарын, буттарын черге күштүг тепсеп, шурап мөөрге, ана кижиниң карааның оду кызаңнаар, а бажым куду согаңнаарга, ооң челиниң узун дүгү арнымга аржыылдандыр орааштынып турду.

Ол аразында бир дыңнаарымга, авам мени көрүп кааш, ачамче кылаштавышаан:

— Оглумну ат кылдың, кончуг мелегей! — деп, өг чанында холун өрү көдүрүп алган алгырган тур.

А ачам ыыт чок, менче көрүп турган.

Богба мөөрүн соксатпышаан, тура дүшкеш, мурнунче каш базарга, аңаа база-ла анчыг болганы ол боор, катап-ла мөөп эгелей берди. Мен дем ооң канчаар мөгенин билир болгаш эзерден быжыг туттунупкан олур мен. Оон ол мөгбейн, өдек чоогунда ыяштарже, углай маңнап кагды. Мен оң холумну эзерден салыпкаш, солагай холумга дузалажып, муңгаш-дынны ийи холдап дыңзыдыр тырттып, ыяштар аразынче киирбес дээш, ооң бажын доктаадып чор мен. Оон Чолдак-Кулак бажын оң талазынче углапкаш, кажаада чылгыже шошкупту. Ол кажаа кыйыынга тура дүшкеш, иезинче көрүп, чүве чугаалаанзыг аксында суглукту кыңгырадыр ызырып, бажын силгий кагылап, кажааже чоокшуладыр кылаштап бар чорда, мени чая өгенир дээни ол боор деп бодааш, чүген-дынын ол-бо чартыынче тыртпышаан, тепсенгилээримге, чорбас боорга: “Шу!-шу!” — дээш, будунче кымчылапкан мен. Чаваа база-ла маңнап ыңай болду.

Ону өдекти бир кылдыр хөй удаа долгандыр маңнадып турганымдан боор, ооң мөөрү чидип, дынын башкарып, шошкударымга мээң аайым-биле чүгле ыңай-бээр чоруп эгеледи. Чолдак-Кулактың чырыы суглукка чарылганындан аарааш бе, азы ол угаанныг болуп, мени биле берген хире кылдыр бодадым.

Ачам өдекте чудук кырынга олуруп алган, богба мунган мени карак салбайн хайгаарап ора, мээң болгаш малдың байдалын билгеш:

— Ам бээр чедип кел, оглум — деп кыйгырды.

Мен аңаа чоокшулап келиримге, ол чээп аргамчыдан ийи холдап туткаш, чавааны бодунга чыыра тырттып эккелгеш, суглук чоогундан чүгенни ону шимчетпес дээш быжыг тудуп алды. Мен эзерде быжыгланып алган олур мен. Чолдак-Кулак шынап-ла турупканы ол боор, шимчеведи-даа. Мен эзерден дүжүп келгеш, ону көөрүмге, шулу боду көк дер дүшкен, буттары сириңейнип тур.

— Богбавыс дыштанзын, сээң мунуп кааның аңаа ам четчир, угаанныг мал боду-ла оон ыңай мунарга чааш апаар боор чүве — дээш, ачам эзерин-даа сойбайн, кажааже салыпты. Оон бис өгже кылаштапкан бис. Ол меңээ чоокшулап келгеш, бажым сыйбап эргелеткеш:

— Кортун бе, оглум? — деп сагыш човап айтырды.

— Чок, кортпадым — деп, эрзиг харыылааш, авамче хүлүмзүрүп кагдым.

— Оглум, эр-хей болдуң – дээш, авам менче хүлүмзүрүп кылаштап ор.

Ачамның бо чугаазын дыңнааш, ол бичиизинде эрестиг, коргуш чок кижичораан-дыр деп билген мен. Ооң коргуш чок мөзүзүн мен дөзөп алыр боор мен деп болганчок-ла бодап чоруур мен.

Ховалыгмаа Куулар

Шаңнал

(Фантастиктиг чечен чугаа)

“Анчыын ам, дыштанылганың бир айын аалга эрттирер. Көдээже дыка барыксаваас мен. Хой кадарарга бергежи кончуг, аът база мунар апаар. Кырган-ачам черле ындыг, оглуус оглу биске өскөн чүве деп туруп бээр. Авам, ачам өөренип турда кырган ада-ием сугга өскөн мен. Бичии турган болгаш, ол үелерни шуут сагынмас мен. Авам, ачам мени тайга чорудар дээш амырап каарлар. Лагерь чорууйн деп чадап кагдым, чүглө чеди айда Кара-Далай кыдыында эмчи лагери баар болдум. Өдексиг мал-маган чок турган болза, харын арыг агаарлыг тайгага турарга база эки-ле. Сөөлүндө ажы-төлүмнү черле телевизор, компьютер-даа чок черже – көдээже чорутпас мен. Эдержир эштери база хоорайга чыдып каар... Чүгө, улуг улус көдээге чурттаксаар боор чүвөл аан? Черле билбес мен деп боданмышаан, арнымда шивишкилерни эмчиниң бижип бергени суук эми-биле аштап тур мен. Ол эмни он ажыг хонук чаап турарым бо. Ынчалза-даа арнымда бизиргей шивишкилер ам-даа читпээн. Авам биле ачам кижини чассыг сен, он дөрт хар четкен улуг ашак дээрлер. Улуг апарган кижичолзумза, кайнаар баар-барбазымны бодум шиитпирлээн дээримге, база хоржоктар. Оода бодумдан бичии дуңмалыг болган болзумза, кады чугаалажып олургай мен. Улустуң чаңгыс оглу боорга берге-дир, ада-иезиниң карааның уунга турар деп көрүнчүктө бодумче көрүп алгаш, чугааланып турумда, — Эрес, чеже көрүнчүк баарыңга турар сен, дүрген чемненип ал, ачаң бензин кудуп алгаш, дораан кээр мен диди чоп” – деп, авам чемненип өрээлден алгырды.

Мен хөөнүг-хөөнчок авамның чанынга сандайга олуруп алгаш:

— Авай, мен көдээ барбайн лагерь чоргужеге хоорайга турзумза, кандыгыл?

— Хоржок, кырган ада-иенниң сеткилин хомудадырың ол бе, сени манап турар-ла болгай, оглум.

— Чок аан авай, арным база экирбээн, суурда төрелдеривистиң уруглары мени кыжыра бээр.

— Ой эжен, ол чүү дөмей эдип олур сен. Чүге кыжырыыр чүвөл, сээдең улус эвес. Ажырбас, арныңны лагерде эмчилер эмнептер оң.

Эжик коңгазы дагжай берген.

— Ачаң чедип келди, эжиң ажыт, алыр чүүлдерини машинаже дажып тур – деп, авам дужаады.

Ачам кир-сала:

— Ол силер бе, эртежик чортуп олураалыңар – диди.

— Канчалдың, шөлээже үнер билдиринишкин бижип кагдың бе? – деп, авам дүвүрөп айтырды.

— Ийе, чеди хонук. Бир неделя хой кадарып дыштанып алырдыр. Оон башка ажылдан туруптум.

— Хоорай чуртталгазындан туруптум. Хүндүлүг дыштанылгаже үнө бергеш, көдээге чурттаза көрөм. Хоорай кырган улуска берге-дир – дээш, авам каттырып көрүп турган.

— Ынчаалы харын, Сүлдемовна –деп, ачам шуут амырай берген.

Мен-даа үвүр-савырым алгаш, багайты машинага олуруптум. Авам биле ачамның амырап чоруурларын, арта ийилээн ырлажып чордулар. Машинаның артыкы соңгазындан көрүп олурумдала, хоорайның барааны чиде берди. Сагыш караңгылаан...

Мен-даа календарь санап чоруп тур мен, чанарымга чедир чеди хонук арты. Аалда чалгааранчыг эвес, өске төрелдеримниң оолдары, уруглары база бар. Ачамның аказының оглу Аяс мен хире сес класска баар болза-даа менден ийи ай улуг. Аяс-биле деңгежиривиске, оон узун боор чордум, ынчалза-даа Аяс доора калбак. Школазында хүреш талазы-биле чемпион. Багай чүвези кижини хүрежиили дээш, чартыктааш дүжүрүп туруп бээр. Эр кижини боорга-ла хүрежип билир деп бодаар. Ачамның кыс дунмазының оглу Мерген, уруу Чойгана база бар. Олар-даа бичии улус-тур ийин. Бирээзи үштү дооскан, а Чойгана ийи класска баар. Кожа аалда кырган-авамның хеймер дунмазы суг бар. Оларның өөндө бичии кижилер энмежок. Колдуу Аяс-биле мээң

чажыттарывыс. Ийи улуг акывыс база бар. Солуну кончуг кылдыр чогаадып алгаш, канчаар-даа ойнаар бис. Мени бо-ла кыжыра бээрлер, та чүнү канчаар кылыптар кижиге мен. “Хоорай кижизи болгаш ыңдыг-дыр сен бе? Каттырып турбайн, өөредип кагзыңза” – деп, Аяс бо-ла кончуттуна бээр. Аяс шуптувустан улуг, ынчангаш кырган-ачам ону бистиң “баштыңчывыс” кылып каан.

Бо хүн Мерген биле мээң хой кадарар ээлчээм. Кырган-авамның суп бергени хүнезинин алгаш, хойну аржаан чанынче сүрүптүвүс. Хойлар-даа оъттуг черге келгеш, чаттылып оъттай бергеннер.

Мерген хүнге чылчырыктап, бир караан базып алгаш, айтырды:

— Акый, сен ам каш хонгаш, Кара-далай баар сен бе?

— Ачам суг чеди хонгаш, мени ап алыр, оон хоорайга база ол хире болгаш, чоруптар мен.

— Багайын, чеди хонгаш чорба даан, акый.

— Чорбас дээримге, арным дам барган шээй дунмам, барып эмнедип алыр мен.

— Оон, сес айда кээр сен бе, акый?

— Чок, өпей, а келир чайын албан кээр мен.

Мерген аштай берген хевирлиг: “Кырган-авамның биске берип каан хүнезинин чиилем, акый” дей берди. Шыкка олурупкаш, чемненип олур бис. Та канчап пряникке чыпшына берген ары Мергенниң салаазын шапты. Мерген ыглапкаш: “Кырган-авамга хойтпак-биле чагдырып алыр мен” дээш, аалче маңнап чорупту.

Хойлар өрүлөп, аржаан кырынче оъттап бар чорлар. Өшкүлөр-дир ийин ол, хойлар баштаар чүвелер. Оларны тайгы-рар дээш, бедик кырынче үнүп келдим. Бедиин! Доо-ла дүвүнде, адышта дег, аржаан көстүп чыдыр. Аржаанда кижилерниң хөйүн! Майгыннарның чараш деп чүвезин, кандыг-даа өңнүү бар. Хойларым ам база сигенниг чер тып алганы ол боор, оъттай бердилер. Көрүп турарымга калбак даш чыдыр, ооң кырынга олуруп алгаш, аржаанда шаараңнашкан кижилер санап олур мен.

Хенертен...

Чанымда кыс кижиге: “Экии, Эрес” – дидир. Көрүптеримге, оң талада аныяк уруг тур. Ол уруг мээң мурнумче “чылып” чедип келди. Буттары черге дегбес, анаа агаарда чылып чоруп турар аан! Кортканымдан олурган дажымда хырбаланы бердим.

Аныяк уругнуң хеви шупту ак торгудан бүткен. Артистернии-биле дөмей, кылаңайнып турар тыва хептиг. Өрээн чинчилер баглап каан чажының узуну эдээ-биле дең. Кижилерде черле ындыг чараш хептиг кижичок деп бодаар мен. Ак хептиг уруг чугааланы берди:

— Сени корткаш, маңнап чоруй баар ирги бе деп бодадым, Эрес.

— Корга бергенде, шимчеп шыдавастай бээр кижичок мен.

— Аа—дээш каттырды.

— Силер кым силер?

— Кортпас сен бе?

— Чок.

— Мен бо аржаанның “ээзи”-дир мен. — Бойдуста тайгалар, хемнер ээлиг болур деп билер сен бе?

— Ийе, кырган-авам ынча дээр чораан.

— Бодуң бүзүрээр сен бе?

— Ам бүзүрөп олур мен.

— Менден кортпа, холуң-будуң шимчедип көрөм. Дезе бербээниң дээш, сени “шаңнаар” бодап тур мен.

— Канчаар?

— Арныңда ол шивишкилериң чиде бээр кылдыр.

— Ылап-ла бе?

— Ийе.

— Болдунар болза, эмнеп берип көрүңерем — деп диледим.

— Мээң соом-биле чоруп олур — дээш, арга талазынче басыпты. Корга-корга арным-на анаа апарза дээш эдериптим. Борбак даштың кырындан суг үнүп чыдар черге келдивис. Ол сугнуң кайгамчыктыы кончуг, дашка деггеш, шурап чыдар, дозуп ижеринге, чунарынга эптии кончуг, крандан агып турар-биле дөмей. — Бо дээрге улуг аржаанның база бир бажы-дыр. Аржаан моон үнгеш, дедир черже кире бергеш, доо ол кижилер турар черден үнүп келген. Болаага кылаштап тургаш, көөр болзуңза, шак-ла мынчаар үнүп чыдар аржааннарның саны чеди. Ол чеди аржаан шупту черже киргеш, дутчу бергеш, улуг аржаан кылдыр үнүп келгени ол. Ынчангаш, адаанда аржаанда кандыг-даа кижилер кирип турары ол. А бо ийи дугаар үнүп чыдар аржаан арын, кеш эмнээр. Маңаа чеди хонук улай келгеш,

арның чунар сен. Бо хүнден эгеле – дээш, канчаар чунарын айтып берди.

Аржаанга чунупкаш, долгандыр турар арга-эзимни көөрүмге чаражын! Тыныжым чаңгыс черге турупкан-даа ышкаш. Хөңнүм чок хойларымның безин онзагайын!

Аржаан ээзи:

— Ам-на ие-бойдушту чарашсынып эгеледин бе, Эрес?

— Канчап мындыг чараш бойдушту билбейн чораан кижиге боор мен. Кушкаштарның эдип турарының тааланчыын, ырлап турар-биле дөмөй—дидим.

— Ынчанмайн канчаар, ие-бойдуштуң чассыг кызы аржаан караан, кулаан чуптарга, ам-на бойдуштуң төлү болу бергенин ол-дур. Көрөм Эрес, ие-бойдуста, шупту чүве ээлиг, аржааннар, хемнер-хөлдөр, тайга-таңды, хову-шөлдөр дээш. Кижиге бойдуштуң төлү болганда, ие-черин, ие-бойдузун хумагалаар, камнаар чоор. Бодундан бичии дуңмаларыңга база ынча деп чагыыр сен. Амдыгааштан кам чок боор болзуңза, соонда изиңер базар ажы-төлүңерге чүнү арттырып бээр силер? Арныңда шивишкилериң үш хонганда чиде бээр, арткан дөрт хонукту үспейн маңаа келгеш, чунуп турар сен. Бо үнүп чыдар аржаанның бажын улуска айтып бээр болзуңза, айтып берип болур сен. Чүгле казып, чүдередин, бокталдырып болбас эвеспе, оон башка “килеңней” бээр мен – дээш көзүлбейн барды. Мен-даа хоюм сүрүп алгаш, аалче чоруптум.

Ылап-ла үш хонганда арнымда шивишкилер чидип, карталып кагды. Беш хонуп чорумда шуут экирий берген, көрүнчүкке көрнүргө безин аяныг. Ам чүгле ийи катап чунарым арткан. Кара далай кыды-даа барыксааным чиде берди. Бо чайын төрөөн чуртум, ие-черим, ие-бойдузум деп чүвени билип алдым...

Тайга-таңды, арга-эзимниң чаражын! Мал-маганны көөрүмге безин меңээ чоок. Моон мурнунда та канчап мындыг чараш бойдушту көрбөй турган кижиге мен. Аал баар дээрге, ынавайн турганымны сактып кээрге ыядынчыг. Авам, ачам кээрге: “Хоорайже чанмас мен, чаңгыс аай сес ай чээрби ажа бээрге мени ап алыңар. Ол-даа болза көдээге ам-даа турайн, ойнап, хой кадарып, дыштанып алыңар” – дээр мен.

2002, апрель 13.

Бызаалап торааным

(Чечен чугаа)

Дөрт харлыг турумда, ачам мени Доруг-Дайга олурткаш: “Эр кижии эзер дергизинден туттунган соонда, эзир ышкаш эрестиг болур ужурлуг. Корткан херээң чок, челден быжыг туттун! Салдынып болбас эвеспе” дээш, боду мээң аъдымны аът кырындан чедип алгаш, эңгимектени берген харлыг дөштү өрү чортуп олурда, чавыдак аъттан сывырылгаш, хавакты куду чуглуп бадып чытканым карактарымга чуруттунуп, чашкы шаамның бир чырык сактыышкынын бижииринче мени албадап, сагыш-сеткилимни хайныктырып, чылдың дөрт эргилдезинде шугланып алган кылын меңгилеринден уштунуп чадашкан меңге доштарлыг Меңгүн-Тайганың баарында, Дестиг-Кара-Сугда кыштаавысты сактып келдим. Ол кыштаг чүк чүгүнден бедик-бедик дагларга хүрээледип алган, кызаа кашпалда турар чер болгай.

Беш харлапканымда бистиң аалывыс он бир айның эгезинде, Дестиг-Кара-Сугнуң үстүкү өдээнге кээп хонупкан. Саар сарлык-тарның эмии безин хоогжураалак. Эртен оларны одарже үндүр сүрери, кежээ бызаалаары — мээң эң-не ынак ажылым ол. Оон мен чаңгыс-даа чажам деп көрбээн мен. Чүге дээрге сарлык бызааларыңга кедергей ынак мен. Бир кежээ бызаалап үнер деп турумда, авам меңээ чугаалай-дыр:

— Доңа берзиңзе, бөргүң халбаңын чаактарыңга дуй тыртып аар сен — дээш, ачамның чылгычылап тургаш, даарадып алган дилги кежи бөргүн авам кедирип бээрге, өгден таваар үнүп келгеш, аал кедезинде каш шеттерлиг борбак арга чанында кожагарда оъттап чораан бызааларымче углай базып үнүптүм.

Сарлык бызааларының чаңы ындыг: кежээ дүжерге аалдан ырап эгелээр. Оларга чедер дээш шаам төнүп, шуут-ла суг дер дүштүм. Кожаягар кырынга үнүп кээримге хораныы аажок: соок хат арын-бажымче үрүп-ле эгеледи.

Ачамның дилги кежи бөргү меңээ улуг болбайн канчаар. Халбаңнарын дуй тырткаш, баан мурнунга шарып алдым. Ийи кулак доңмушаан. Ынчалза-даа бызааларымны ай деп, олардан чыда калбайн, черден бичии даштар алгаш, соонче шывадап каап, аал өдээнге, көскү черге эккелдим.

— Ха-чу! Кш-шуу! Дуу сирти шокар бызааның кайнаар баары ол? Өөрүн баштавайн, уунда чорбас – деп, алгырып кончуттундум.

Шала ырбыска боорумга ындыг хире, бо-ла ак сиртиг бызаа үргүлчү-ле мени базымчактаар, ушта чүткүүр кулугур.

— Салывыт, оглум! Салывыт! Сеңээ күш четтирбес-даа – деп, авам дивидеп алгырар. Челеге баглаваан шаамда черге сөөртүнүп чорааш-даа, бызаамның мончарындан туттунгаш, черле салбас мен. Сери чанында кегженип турган сарлыктарның чамдыызы дуюглары-биле чер тепсеп, бөкперлежип, хоюп эгелээр.

— Салып көрөм. Бызаа сени базыптар. Ак-саргы эвес сен, олчаан адырылбас чүнүл? Сарлыктар сени ытка дөмейлээш үзүпсе канчаар сен. Салывыт че! – дээн авамның чалынганзыг үнүн дыңнааш:

— Салыр болза амдажыыр, дезиг апаар дээр ийик сен чоп, авай! – деп алгырар мен.

— А богда! Күжүр төлүмнү-даа, кызылы ындыг шору чүве болдур ийин. Челеде хос дээк бар боор, бызааң баглап кааш, дыштанып ал, оглум – деп каар.

Ынчангы ак сиртиг бызаа бо-дур, ам өөрүн баштап чоруур. Черле дедир мал-дыр бо, канчаар болза эки чоор мону? Ынчаар боданып чорумда, хенертен кулаам ажыш диди. Сактырымга бир-ле көзүлбес, хуулгаазын амытан ине-биле өттүр шанчыпкан-даа ышкаш, аарышкылыын! Ол орта ыглапкан мен. Мээң үнүмнү-ле дыңнап кааны ол боор, авам өөнден үнүп келген көрүп тур.

– Бөргүң халбаңын артынга таарый баглап алыр сен дидим чоп, оглум – деп мени аргалгй-дыр.

— Чадап кагдым, холум база доңа берди – деп, кедээр алгырып тур мен.

— Бызааларың аңаа каавыт, бодуң өгже чүгүрүп бадып кел – деп, авам алгырды.

— Хоржок! Ынчаш кижээ болар ырай бээрге, база катап бээр үнер мен бе? – деп дедирленип эгеледим.

Авам-даа менче уткуй дөштү өрү үнүп-ле эгеледи. Ол душта бис иешкилерни хой кадарып чораан ачамдан өске кым-даа көрбээни-ле эки болган. Мен ыглаарым соксааш, тарадыр оъттап эгелээн бызааларымче бир даш октаптарымга, дошкун сарлык-чыгаштар хойдуккан уу-биле коданынче дешкилежип бадыптылар. Дешкилежип маңнашкан бызааларның соонда чүгле куу доозун туруп калды...

1996, декабрь.

Шивиниң дүвүрели

(Чечен чугаа)

Чоорту бедээш, бажы сүүрере берген бедик кара дагның арга чарыынга шиви колдай үнген дилиндек арга ырактан илдең көстүп чыдар. Аңаа, бодунуң төрөл бөлүүнүң аразынга, Чараш-Шиви дээр аттыг шивижигеш өзүп турган. Силиг, шевергини аажок: шору узун, чингежек дурт-сынның, будуктары суук-суук. Чанындан көөрге, шала турамык көстүр. Өзүп үнген чери база онзагай: калбак-калбак, улуг, сүүр хаяларлыг иемдик. Ындыг-ла ырак эвесте, дагның элээн дескилежи берген эдээнде, асфальдылыг улуг орук бар. Ооң ээтпек мугулдурундан эрткен-дүшкен машина-техниканы Чараш-Шиви магадап, көрүп шаг болган. Кышкы соок дыңзып, кылын хар немежип, ону долгандыр куржап алза-даа, оларны ол сонуургавас апаар чаң тыпкан. Шагның бо үезинде, Чаа чыл үнгелекте, бажыңыга каастап, шимээр дириг шиви тургузуп алыксаан Кижиге-Араатан чедип келгеш, хилинчек чок чалыы шивилерни кам-хайыра чок кезип аппаарын ол ада-иезинден билип алган. Кыштың башкы айы дүрген-не төнө бээрин ол дыка күзээр. Бир-ле кыжын бүгү-ле чүве ооң сагыжы ышкаш болбаан.

Аяс хүн турган. Ынчан, дүш үези эрте бергенде, ынаар-ла улуг орук уунда куруг будук сыйылганы дыңналган. Та чүге ынчаары ол, Чараш-Шивиниң чаш чүрээ шапкыланы берген. Кыска-кыска болу берген. Сүрээдеп, корга бергенин ол эскерип каан. "Че-че, аң-мең ыйнаан" деп, ол бодун оожуктурган. Эжен-сүлде, элээн болганда, адаанда дыттар аразында бир-ле чүве күдүжеңнээн. Кадыр дөштү өрү кылаштап чадап чорууру илдең, тайгаш, олура-даа, тура-даа дүжер. Оон идик-хевинде харны дүжүр кактапкаш, бурунгаар чүктүптер. Тура дүшкеш-ле ыңай-бээр көргүлээш, бир-ле чүве дилеп чорууру илдең. Чараш-Шиви ооң бодалын билип каапкан. "Менче шиглеп чоруп оарын бодаарга, мени кезип аппаар дээн-дир. Чаштына бээр аргам база чок. Кара сагыштыг Кижиге-Араатанның чижиге болурум ол-дур. Эх, чаш назынымны!" дээн дүвүренчиг бодаалдар Чараш-Шивиниң чүрээ шивегейлей-ле берген.

Ол кижиге Чараш-Шивинин мурнун орта келгеш, эгиш-тыныжы аажок, чөдүргүлээн. Кадыр ийни өрү үнгөш, турупкан хевирлиг, артында дериде берген. Ол иштиги карманындан аржыыл уштуп эккелгеш, калчан бажын, мойнун чоттунгулаан. Рюкзактын эктинден дүжүргөш, хар кырынга салып алгаш, оортан бичежек балды уштуп эккелген. "Аныяк, чараш шиви-дир мен. Амы-тыным өршээп көр. Оода-ла амдыы чылды төндүр чурттап алырын, өршээ!" деп, арыг сеткил-биле дилээш, Чараш-Шиви ишкирнигип ыглай берген.

Кижиге-Араатан ооң хоюг, чымчак үнүн дыңнавайн барган. Ол далашпаан. Кезек оожургап, дыштанып алгаш, тонунун карманындан папирос уштуп, ооң бирээзин кыпсып алгаш, далаш чок таакпылай берген. Чараш-Шиви ону топтап көргөн: хыралай берген дүктөрлүг эрги ондатра кежиге бөрттүг, эргижирей берген, додарлап каан хой кежиге кышкы тоннуг, бодунга шала улуг кылдыр көстүр кидис идиктиг, дөрбегер эринниг, кастыктарынын дүктери көгөрө берген, шала сыдырылчак, улуг думчуктуг, делбигир кулактыг кижиге болган.

Ол кижиге балдызын тудуп алгаш туруп келген. Балды көрүп кааш, Чараш-Шивинин чүрээ шимирт дээн. Амы-тынынга айыыл дигрелип келгенин билип кааш, ол чоогунда тургулаан ада-иези, ха-дуңмалары-биле бүдүү байырлажып алган. "Чилби кижинин холу, чидиг балдынын бизи билгей аан, салым-чолдан эрткен чүве бар эвес" дээш, Чараш-Шиви кадыгландыр бодангаш, дайзынынче кезе кайгап алган турган.

Кижиге-Араатан чалыы шивинин белинден алгаш, оожум силгиирге, богааландыр куржанып алган хары черже сиг дээн. Оон демгиге кижиге балдызын көдүрүп келгеш, та чүнү бодап келгени ол, Чараш-Шивини бир долгандыр кылаштаан. Ол иштинде бир-ле чүве химиренген. Ол химиренип Чараш-Шивинин кулаанга четпейн барган. Ыа аразында Кижиге-Араатан балдызын катап-ла көдүрүп кээп-кээп, бир-ле билдинмес бодалга чагырты берген хире болганда, оозун харга тургузу шанчып кааш, боду рюкзагынын кырынга чыда дүшкөш, таакпызынын ыжын бурулаткаш олурупкан. Элээн үр шимчевейн ынчаар орган.

Элдептиг чажыт сеткил ооң коңга бажын ээргийштеп, бөөлдей берген ышкаш апарган. Ол хенертен тура халааш, агаарже каш сөс октай каапкаш, балдызынын бизин хынап көргүлээш, ону

рюкзагынче дедир суп ал сал-ла, ийни куду далажы аажок бадыпкан. Үр-даа болбаанда, чиик машина даажы дыңналган. Ол машинаның даажы ынаар-ла ырап чоруй барганда, Чараш-Шиви ам-на чазык, чаагай хүлүмзүрээн. Айыыл-халап чайлай бергенинге ол аажок-ла өөрээн. Киж-Араатанның мөзү-бүдүжүнүн экизи, өндүрү, чаагайы оон дүрзү-хевиринде эвес, а иштики сагыш-сеткилинде чүве-дир деп, ол билген.

Чооду Кара-Күске

Ии, дадай!

Ойт! Ойт-ойт! Ойта барып дүжер частым. Ии дадай! Бо канчап турар бүрүлөр боор, черже шуражып-ла турарлар аан. Ээй, канчап турарыңар ол? Ээй! Ку-үг!

Күс деп чүве бо-дур ийин. Чаражын! Хамык өңнөр шуптузу бо. Та чеже чүзүн чүве? Бистиң аймаавыстың назыны частан күске чедер дижир, ол үениң келгени ол бе? Чүге хамык өөрүм черже дүжүп турлар?

Ойт! Ойт! — даадым. Ам база барып дүжер частым, дадайым ыңай! Моон барып дүжер болзумза, черге чуурлуп каар мен ыйнаан. Ынчалза-даа бистиң аймаавыс чазын катап-ла сагланайнчы бээр дижир чүве.

Ойт-ойт! Оо, халак, бо салгын мени алгаш чорупту. Ии, дадай! Дуу ол черге кажан чедер ирги мен, коргунчуун! Ээй, эштерим! Ээй, бүрүлөр, мени тудуңар! Шымдаңар! Бо салгын мени алгаш чорупту-уу!

Ойт, дуу сугну. Сугга дүштүм-не! Чок, сугну эрте бердим, өршээ-өршээ! Ам адаамда хараганнарның хөйүн, теннери шиш-шиш. Ии, дадай! Ыхы, адыр-адыр! Экизин, эрте бердим, ой. Ам кайнаар аппаар салгын ирги бо? Чер-даа чоокшулап-ла ор, а хонупку дег хостуг оймак чок.

Паа, хамык бүрүлөр черже шуужуп-ла турлар: талдың, теректиң, хадыңның... Уе, бо кандаай кижиге моңнаар бүрү сен? Бо канчап үскүлежип-каккылажып туруп бердивис? Уе-уе! Ок-ок! Ок! — даадым, черде хонгулапканывыс бо чүве бе, эштерим? Уу-раа-а!

Ам канчаар бис, бүрүлөр? Ажырбас дидир силер бе? Мынчаар холужуп-бүлүжүп, каттажы берген чыдып-ла чыдар бис бе? Аа, хар чааптар болза? Ол бисти чуура базып кааптар эвес чүве бе? Ии, дадай!

Хар, шынап-ла, чаапкан. Ам бүрүлөргө хат-салгын-даа четпес, соок-даа дыынмас. Олар шупту удуп калганнар. Ам оларга коргунчуг чүве чок. Бойдустуң болуушкуну ындыг-дыр ийин, уруглар.

Очулгалар

Denis L. L.

1898 — 1936

Федерико Гарсиа Лорка

“...Эн-не кударанчыг өөрүшкү — шүлүкчү
болуру, оон өске чүү-даа хамаан чок.
Өлүм безин”.

"Мен кижиге үнүңгө ынак мен.
Ынакшылдан хилинчектенгеш,
Өлүмнүг чер кырындан
 бедип үнө берген

Часкаанзыргай кижн үнүнгө.
Бодунуң кара чаңгыс аялгазы дээш,
Делегейниң дески чаагай бүдүжүнден,
Бойдустуң бүгү шимээн-даажындан
Ол үн хосталып алыр ужурлуг”.

Гитара

Ыяңғылыг үнүн салып,
 Ыглай берди, гитара.
 Ыракта кыскыл даң хаязы
 Ырма сынып, буступ калды.
 Ыяңғылыг үнүн салып,
 Ыглай берди, гитара.
 Оо, оожургалды
 Оон манаваңар,
 Оожургалды
 Оон дилевеңер!
 Арык долу хөөрээн сүг дег,

Аккыр харны бөөлдээн хат дег,
Човулаңныг гитара
Соксаал чокка ыглап-ла тур.
Оожургап, өршээп көр деп,
Оон черле дилевеңер.
Бораң кежээ ынаан сактып – ынчаар ыглаар,
Боо огу дегбейн баргаш – ынчаар ыглаар,
Азыг диштиг чылан шапкан кушкаш оглу
Амызындан чарлыр дээнде – ынчаар ыглаар,
Сериин чараш камелия чечээн сактып,
Сеткил ышкам изиг кум-сай – ынчаар ыглаар.
О, гитара,
Чидиг беш хылыштарның
Чижи болган хөөкүй, гитара.

DE PROFUNDIS ¹

Ынакшылдан ойлап дескеш,
Кара черни эжингештиң
Ынакшааннар удуп чыдар.

Андалузия оруктары
Аажок ырак, кып-ла кызыл.

Ынакшылдан ойлап дескеш,
Мөңгө шагда удааннарга
Уттундурбас демдек кылдыр
Кордовада оливалар аразында
Бөдүүн ыяш маанайлар тургузуп каан.

Ийн кыстар

Лола

Чажын өрээш, даап алган
Лола күжүр чөргөк чуп тур.
Ооң караа – шаңгыр-ногаан,
Ооң үнү — кыскыл хаяа.

Ах, олива² дөзүңгө
Аас-кежиктиг-ле чордум.

Арык сугда саргылдыр хүн
Аажок эштип, бырлаңнай-дыр,

А, оливада хөкпеш оглу
Үнүн шенеп, эдип олур.

Ах, олива дөзүнгө
Аас-кежиктиг-ле чордум.

Лоланың ол саваңнары
Көвүктелгеш, төнүп каарга,
Хамык бүгү торерильо³
Карак базып чеде бээрлер

Ах, олива дөзүнгө
Аас-кежиктиг-ле чордум.

Ампаро

Ак платье кеткен
Ампаро!
Шаараш демир соңга өттүр
Чааскаан ор сен.

(Жасмин, тубероза аразында
Чараш холдарың аккырын.)

Хөөкүй кенар куштуң клеткада
Хөөн чок, хунук үнүн,
Кырган сандайлар чанында
Фонтаннарның кайгамчыктыг
Ырын дыңнаар-дыр сен.

Даараан хээлер холдарындан
Таваар оожум шуужуп турда,
Кежээлерде садка кээп,
Кипаристер, куштарның сирилээжин

^{1.} *de profundus* (лат.) – мөчээн кижиге номчуур мөргүлдүң эге сөзү

^{2.} *Олива* – чимистиг ыяш.

^{3.} *Торерильо* (испанча) – буга-биле демисел чорудар тореодор кижиниң хамык дузалакчылары.

Кезек топтап, кайгаар-дыр сен.
Ак платье кеткен
Ампаро!
Шаараш демир соңга өттүр
Чааскаан ор сен.

“Ампаро, сеңээ ынак мен!” – деп сөглээри,
О, кандыг кончуг берге чоор,
Ампаро!

Цыган романс

Кижиге дегбээн кыс деп бодааш,
Дүне када шынаа черже
Кижиге куряан алгаш бардым...

Чүглө ол Сант-Яго дүнү чүве
Сүлчээвиске өөрөөн дег
Чырык оттар өже берди,
Сылдыс-шолбан чивеңешти.
Чаа-ла суурдан үнүп келгеш,
Чаагай төжүн суйбаарымга,
Дүне частыр жасмин ышкаш,
Дүлгээзинниг изиңнешти.
Диле кескеш, салбактап каан,
Тии чок торгу көжеге дег,
Курлак бүргээн үүкпелери
Кулаамга дээп, дидирешти.
Ай чок дүмбей имир өттүр
Арга тунук шимээргеде,
Ыракта ыттар ээргилеп,
Ынаар-ла суур чыдып калды...

Честек каттыг аяң ынды
Кулузуннуг эрикке кээп,
Кулугурнуң кара чажын
Черге, кумга борай бердим.
Галстуумну чеже соптум,
Каас хевин уштуп каапты,
Кобурамны (холум боозун) черге салдым,

Корсажтарын кошкадып тур.
Аакталып херелденген
Айдан безин артык чырык
Тулган хоюг эът-ханы
Туң дег аккыр чырыш диди.
Бирде ай дег соой берип,
Бирде от дег чалынналып,
Дөңче үндүр шелдирипкен кадыргы дег
Дөңмектери мөөп турду.
Куурумчу мени ынчан
Куш даң бажы агаргыже
Делегейде эң-не эки орук-биле
Тергиин чараш кызылдыр бе
Чаарганып, дывыржыды
Саяктап каап, чайгап хонду...

Эр бооп төрээн эр деп адым
Эмин эртир мактавас мен.
Кыстың меңээ сымыранган эргеледиин
Кырым сынар, катаптааштың чоор мен ону.
Элезинге, ошкаашкынга бүргедипкен
Эрге карам эртен эрте чорувутту.
Ооң соондан лилия чечек
Кинжал ышкаш чайгангылып,
Хиилээн хатты үзе-чаза
Одура шаап чыдып калды.

Өлгүжеге коргуш билбес
Өгбелерниң
Цыган деп адын
Сыкпаан ийик мен,
Тураскаалга чанчыым бергеш, ооң соонда
Душпастаан мен, чоор ону:
Сайлыг, кумнуг эрик черге эрттиргеним
Шак ол меге, нүгүл дүннү утпас-тыр мен –
Каш-даа катап кыс-тыр мен деп аашкынза,
Харалааның өглүг-баштыг кадай болган.

Орус дылдан Ч. Чочагар очулдурган.

Юрий Некрасов
(Туран)

Көжээ

Хааннар удаан
Кавай шынаа.
Хайыра чок ышкам изиг.
Шак ол тунук изиг черде,
Ында харын улуг сек бооп,
Барык шуут-ла шимчевейн,
Шылагзынган чалгыннарлыг
Инээлик бо астынган тур.
Суг дер дүшкен калгып чордум.
Сулараксап, могап тургаш,
Кадыг дөжек – ширик шыкче
Калбаш барып кээп уштум.
Көжээ мында
Көзүлдүр-ле уттундурган.
Сайлыг даштыг бедигээште
Салым бодун киир шашкан.
Каржы база звес хире
Харын мени кыжыраанзыг,
Каттырып-даа турган ышкаш.
Анчыг кыннып көжүп, чылган
Аккыр чөөк булуттар-ла
Чыртайты бо хүлүмзүрүп,
Шыгаай көрүп, кайгап турлар:
—Балдыр-бээжик оолчугаш
база бир тураскаал сен!
Чажы төктүп келгижеге,
Чаржынчыды каттырышты.
Хөктүг чүүлду дүжүр силгип,
Хөндүрүлгеш, туруп келдим.
Халып, маңнап туттунмады.
Бурунгаарлап кылаштаптым,
Бурун шагдан туруп келген
Даш көжээ
Базым безин кылбайн барды.

Чурумал

Чырык херел. Шалың. Хем суу.
Элезинниг дилиндек шөл.
Шак ол шөлче арга-дагдан
Чаражыңны көжүрүп аайн.

Сыырткыыш шелип маажым ора,
Хемниң суунга чайыннап кел!
Пөштер бажы дээрге үскен
Чурумалды хойлап ап көр.

Даш-Кадай

Чингиз-хаан деп адын адап, ядыы чонну
Сыдымда дег, коргудуп ап турган өй бар.
"Кончуг күштүг Джучи ону
Хорумда, мында тургузуп каан...".
Шимээн-дааш чок, хөглүг-хөглүг, ыыт-дааштыг,
Чүс-чүс чылдар улай-улай шуужуп эрткен.
Даш-Кадай чаны-биле хөй-ле чоннар
Даштыг шөлге аай-дедир көжүп чораан,
Шаанак-артыш айызын ап,
Шаң-дүнгүр түккүледип, көжүп-дүжүп,
Араганы, дүлген эътти сөңней түдүп,
Аас-кежиин дилеп, тейлеп чорааны ол.
Ынчалза-даа Даш-Кадай доозун өттүр
Ыыт чокка, муңгак көрүп орза-ла орган.
Шаг, берге булут адаа шак бо черге
Човуландан чонга дакпыш үе турган
Опчок, чаалыг чылдар келген:
Хову черге
Хосталганың тугу киискээн.
Ээреннерге бүзүрелин ышкынган чон
Салым-кежиин тейлеп эвес,
Чаа-биле чаалап алган.
Даш-Кадай чаны-биле кортпайн эртип,
Каттырымзап, айтыргылаар:
"Кандыг чурттап ор сен, кырган?"

Кырганга ам бүгү чүве билдинместээн.
Көрүп көрбээн элдептиг бир амытан-на—
Көдээ черде, артель эди – бирги чычаан
Кырлар ажыр тура дүшпес халдып турар.
Кажан шагда сиген көктү хүн чип турган
Кара черни араттар ам чарып тараан.
Амыдырал ам ында көңгүс өске:
Амдыы дажың музейни каастай берген.

Хаяда пөш

Саян сынга пөштү көрдүм.
Талыгырже хараттыңан
Хайгыылчы дег,
Турум быжыг баганада
Тураскаал дег,
Кадыр хая кыры черде
Чоргаар туру.
Хая-даштан дүжүр силгип,
Ырадыксап,
Каржы шуурган ону сый шаап,
Ыялап тур.
А ол маажым,
Аажок түрлүг.
Аал кожа чурттаан бис дег,
Аалчызырак, өөрзүрек.

С. Комбу очулдурган.

Дондок Улзытуев

1936 – 1972

Бурятияның улустун шүлүкчүзү

Хоржок-тур мен

Аалымдан кезээ шагда чоруй баар дээш,
Авайымны сактып келгеш, хоржок-тур мен.

Өртемчейден ажыт кирип чоруй баар дээш,
Өскөн өөмнү сактып келгеш, хоржок-тур мен.

Чазык, уян ырлар черле ырлавас дээш,
Сарыым сени сактып келгеш, хоржок-тур мен.

Ортаа оран меңээ ам-даа эргим, солун –
Оон өскээр амыдырап хоржок-тур мен.

Оштаашкын

Чажымда-ла кызыл-даван улчуп-тояп,
Шибертуй хем кадыр элдиг эриин дургаар

Чилчиим үзе четтирбейн баар чөлээш сүрүп,
Сайлык куш дег сыгыргылап чоруур шаамда,

Шойсорон деп ыйт чок ирей авамга бир,
Чолум оштап, ужурашкаш мынча диген:

“Чок-ла болза, тоолчулар дег ыраажы боор,
Чок-ла болза, тенек кижидиртир боор бо”.

Чагыг

Даглар сиртин шыпкан харлар
Дажыг суг бооп эрий бээрге,
Хайылгана куш эде бээрге,
Катап база мени сагын.

Чайгы чаъстар куда бээрге,
Чаштыг карааң муңгак чайнап,
Ынакшылдан сарынналгаш,
Ынчан дагын сактып келем.

Күскү бүрү алдын шывыы
Хүлер-хүрең чечектерни
Куспактааштын, чыдып аарга,
Кудараксап, мени сагын.

Часкы салгын дүлгээзини
Чалыы кыс сээ кежик оштап,
Аңгы кижээ душтурза-даа,
Алыс черле мени сагын.

Өлчей-чолдуг келир өйде
Өзүп келген кызыңдыва
Өөрүшкүлүг кайгап ора,
Өске черде мени сагын.

Ажы-төлдүң төлдериниң
Аразынга тоолдап ора,
Элдеп дүш бооп эргип келир
Эжиң мени сактып келем.

Хөлегелер оранынче
Көжүп чоруй баргаш безин,
Мөңгө дыжың чыргап чыда,
Бөгүн ышкаш мени сагын.

* * *

Катап-катап сени болгаш
Хайыралдыг чалыы шаавыс сактыр-дыр мен.
Бодалымга хылдар эдер.
Бодум база эткир хыл дег кыңгырт дээр мен.
Чалыы үе – аккыр булут
Шагда ырап, читкен-даа бол, утпайн көрем:
Орай күскү бир-ле дүне
Оожум үннүг айтыржык мен: "Адың кымыл?"
Карактарың шийивиткеш,
Харыылааның онза өйнү сактып келем.
Кайгамчык дүн сылдыстарын,
Хамык үнүн сеткилимде шыгжап чор мен.
Хову черге шүлүүм бижип,
Кончуум сүргей, улаараан дег, тура хонгаш,
Эртенги чаа ырым-биле
Эштеримни магададып, оттурган мен.
"Эрниң чүрээ орта бе?" – деп
элдепсинип, мени уткуп турган ийик...
ооң соонда та чүү болган.
Оруктарда буруу бар бе? Чылдарда бе?
Салдыкпазым номнарда бе?
Сарынналдыг чарлыышкынның чылдаа чүдел?

Билбес-тир мен, доктааш кыннып,
Миннинген дег, ийи бисче көөрүмге,
Каржып эрткен поездилер дег,
Караавыста шуру-чаштар мөндүңейнип,
Туманналган оруктарже:
Бирээвис – чөөн чүкче,
Бирээвис – барыын чүкче
Тура дүжүп, оожумнавайн,
Тутсуп бар-ла, ырап бар-ла чыдар-дыр бис.

Орус дылдан Н. Куулар очулдурган.

Матвей Чойбонов
(Бурятиянын шүлүкчүзү)

* * *

Чажыт чүүлдер чуртталгамда хөй-ле-дир ам...
Алдын айның чурттакчызы? Азы кым мен?
Чайыр сылдыс делегейи – талыгырдан
Кижилерже анаа-ла эвес бадырган бе?

Эмнеп-домнаар күчүнү мээ берип каан-дыр.
Ээ-та, чүү дээр. А чүгө? Билдингир-дир.
Чаяакчы дээр сени, мени – шупту чонну
Чалгынналдыр, хей-аът киирип чорууру ол.

* * *

Чамдык-чамдык үелерде бодумну мен
Шаар улуг делегей деп, бузунду деп,
Хензиг биче элезин даш, кум-сай ышкаш,
Кээргенчиг база улуг даг дег бодап келгилээр мен.
Ынчалза-даа шак бо черниң, шак бо сугнуң
Ынай хензиг кезии мен деп миннип чор мен.
Чонум эки, кежик бүргээн чорзун дээштиң,
Шактан шакче, хүнден хүнче, чылдан чылче
Чолдуң бедиин йөрээп сураар мөргүл кылып
Салым-чолум ынчаар харын чаяаттыңан.

Этюд

Хоюг чылыг чайгы дүне
Хову-шөлче үнүптер мен.
Коңгулуурлар кыңгыражыр.
Шыпшың ыржым
Шыва тон дег, эким шывар.
Өөр чылгы былгыржыр-дыр.
Ылт чок дыңнап тургулаар мен.
Өрү дээрде кырымда ай
Чожуй берген көрүп турар.
Ооң соогу черже батты.
Ону харын ам чаа билдим.
Хову-шөлге көжээ болуп көжүй бээр мен.
Ховар чажыт херел чыжыр дээрдөн бадар.
Карактарым ону харын дозуп алыр.
Чассыг салгын эртип чыда,
Чаагым суйбап эргеледир.
О, ол-даа, авам холу чассыды-ла.
О, шак бо дүнү! Төнчүзү чок чайгы дүнү...

Орус дындан С. Комбу очулдурган.

Контрадий Емельянов

* * *

Чалгынын сый боолаткан өдүрөк куш
күскү хөлден далдырады ужуп үндү.
Чашканналган ооң ханы көк дээрни
хүрөң шылба хаяа кылдыр былчай каапты.

Саарзык чалгын кушту деңге тудуп чадааш,
шапкыланып сүвүр сырага кадалгы дег,
чазый ыттың аскындыва кирбес дээштиң
чаяаттыңан дээринче дывыржып чор.

Аңчы кижги боозунуң сүрлүг даажы
өлүм оштап тайбың хөлде ыржым үрзэн.
Адар даңның хаяазында күзүңгү хөл
өдүректиң алгызын ам дыңналас боор.

К. Улу очулдурган.

Оюн-баштак, кочу-шоот

Игорь Иргит

“Элдептиг кижилер” деп бөлүктөн

Чамдык кижилер дыка-ла элдептиг боор чүве бо. Анаа, кадык угаанныг, ортумак салым-чаяанныг, долгандыр чүүлдерни “элээр” көрүш-биле сайгара аарак бодап, хайгаарап чоруур улустун саны хөй-ле... Ынчалза-даа... Хамыкты кайгадып, анаа угаан-сарыыл-дыг кижиниң бодап четпези чүүлдерни “үүлгедиптер” улус бистиң аравыста база көвей болдур ийин. Маңаа, бодумнун чугаамга шынзыдыышкын кылдыр, дараазында таварылгаларны силерге тоожуптайн, номчукчу...

Каржы ава

Бир ындыг элдептиг аваны сактыр-дыр мен. Өске улустун уруг-дарыын чаптап, кээргеп ашкарып-чемгерип, бодунун сөөлгү “чүвүрүн”-даа уштуп бээр чыгыы чашпаалап, эки чаңнап кээр. Ол ышкаш казык, ээлдек ие-даа чок. А ол хиреде бодунун-на кээргенчиг ажы-төлдерин ийи караа-биле көрбес. Чаңгыс-даа чассыдып, мактавас. Даады-ла хаваан дүйүпкен, аксындан чараазы төгүлгүже кончаан, бак сөглээн турар. Оон эртсе чула эттеп кааптар. Уруглары авазындан коргар, күскелер дег ылым-чылым олуларлар а эң хеймерин мырыңай аамайзыдыр кончуп, куду көрүп, коргудуп каапкан. Ол оолду ам тенектер эмнелгезинге эмнээри арткан боор оң. Элдептиг-ле кадай оо? Бодунун-на төлдеринге ындыг каржы аан... Күш чедер-ле улузу – бодунун төлдери ирги бе?

1990

Херечи

Бир уруг согур душ бооп кем-херек болган черге херечи апарган. Шагдаалар-даа, когараан кижиниң төрелдери-даа судка херечилеп көр деп чадап каан. “Коргар мен. Мафия мени ат кылыр” дээш ойталааш турар. Оон каш хонганда амдыы уругнуң бодунуң өлгөн мөчү-сөөгү сүг кыдыыңга чыткан. Мафия ону херечилевезин дээш узуткап кааны ол.

Эх! Бир звес ынчан чүве чажырбайн херечилепкен болза, “мафияны” шагдаалар туткаш, суптар турган. Ынчан оларның ону өлүрер харыы кайда боор ийик. А хосталгада мафия дөмей-ле айыылдыг дээрзин уруг күжүр бодаваан. Ону дуу оранга баргаш, хараадап боданчы ирги бе? “Бакты сөглээрге, бачыт алып” дээр болгай але...

Өөскүдүкчү

Шагда, тенек оолдар чоруур шаавыста, Деге деп шолалыг эживис бар. Кезек оолдар Кызылдың кудумчузунга селгүүстеп чорувуста Деге ыяап-ла өске оолдар-биле чогуш үндүрер. Бис эживиске болушкаш, амдыы оолдар-биле содаалажып-ла үнер бис. Шагдаалар келгеш, шуптувусту аппарып суп аар.

Аңаа олуро көөрүвүске, аравыста Деге чок. Чогушту үндүрүп кааш, боду дезе берген болур. Шак ынчаар Деге үш эживисти домзактаткаш, ийи эживистиң “бажын чигеш”, дөрт кижини бертик-межел кылган ийин ол.

А боду институтун дооскаш, кадайланып, ажы-төлдүг болуп, партияга кирип ап, ам шуут үлүг дарга апарган чоруп тур ийин бо. Оо! Элдеп өөскүдүкчү аа? Ам чүнү өөскүдүп чоруп тур ирги?

1997

Кара-сагыш

Төрелим угбай дун уруувус төрүттүнгенде бажыңга маңнап келди:

— Хаа, дыка чылыглаваңар. Чаш кижини дадыктырар херек. Изигни уруг шыдашпас, бергедей бээр. Мээң сөзүм дыңнаңар, үш уругнуң иези-дир мен – дээш, уруувусту чанаштааш, чуга

ак чоорган-биле ораап кагды. Часкы соок, март ай болгай, өрээл ишти кыржаң соок... Ам канчаар, аныяк иеде дуржулга бар эвес. Улуг угбавыстың “буянын” сүмезин дыңнап, уруувусту чанагаштап-ла, “дадыктырып”-ла тур бис.

Ийи хонганда уруувус аараан, ийи өкпезинге дегдирген болган. Эмнелгеге арай боорда тынын алган.

Ооң соонда каш хонганда амдыы угбам сугга кире бээримге, бодунуң уругларында хураган кежи чучактар кедирип алган, бажыңының иштин тынар арга чок кылдыр изидир одапкан:

— Соок эжикче барбаңар, доңгаш аарый бээр силер, талаар! — деп уругларын кончуп олур-ла...

Ооң кара сагыжы-биле чаш тенек улус дун уруувусту ышкынар часкан бис...

1976

Херектээн

Бир эжим херекке каразыттыргаш, домзак кире берген. Оон бүдүү менче ыглаан-сыктаан: “Уштуп ап көр, кажан-даа утпас мен” дээн чагаа үндүрүптү.

Ам канчаар, улус депутады, юрист эжимден дилээримге, ооң херээн “казып” тургаш, истекчининг чаңгыс частырыын тыпкаш, херекти дедирлендирип тургаш, ол эжимни хостап салдырыпкан.

Чоокта чаа кудумчуга таваржып кээрге, чугаа эреп, эрткен частырыын сактып төөгүптеримге, кижиге:

— Мегелеве, сен эвес, а министр акым мени уштуп каан чүве. Ыңай тур сен! Оон башка бажың чара шааптар мен! — деп кыжанды...

1994

Хамның агузы

Чойганмаа эмчи сестразы чүве. Ооң көдээде бээ аарааш, “чаштап” кал чазып, Кызылга келген. Чойганмаа дүвүрөп, улуг эмчиге бээн чедиргеш, эмнелгеге чыттыргаш, эмнедип-ле эгелээн. Оон сегий бээрге, улаштыр эмнээр эм-таңын тып, четчелээш, эмчиге оларны хереглээр чурумун тодараттыргаш,

аалынче автобуска олурткаш, үдеп чорудупкан. Ашак-даа өөрээни дендии...

Оон каш хонганда Чойганмаа суурга чеде бээрге, кунчуглары тура:

— Ачавыска мында Сүзүк хамга киреривиске, каш дүңгүрлээн соонда, ханының базыышкыны бадып, сегиди ийин – дишкеннер.

“Паа, ындыг кончуг хамныг улус чүге адазын Кызылда эмнелгеже чорудуп, ай ажыг эмнеткеннери ол? Давлениези ынчан-на бады барган-на чүве” деп Чойганмаа элдепсинип боданган.

Кызылга чанып келгеш, Чойганмаа ашаанга угбаларының чугаазын дамчыдарга:

— Чаа, катканың-хувурааның, хам-хум деп. Ачамның каш өшкүлерин харамнангаш, боттары чип аар дээш, ойзуп турбастар ийик пе! – деп, Чойганмааның ашаа Мерген угбаларындан чөгенип чугаалаан. – Сени ачы-буян кылганың ужун орнун алымнап келген деп бодааннары ол-дур ийин.

2002

Бодунуң бажы токта...

Саарлыр-оол тергийн-не коммерсант кижы чүве. Ол каш идепкейлиг аныяк эрлер чыып алгаш, садыг-ноймааны саарылдырып, долгандырып-ла эгелээн. Амдыы оолдары дораан-на балдыры дыңзып, машиналар биле чурттаар бажыңнар сада шаап алганнар. Ооң соонда ол оолдары читкен, сураг. Хамык садыг кылыр керээлери үстүп, ажыл-агый турупкан.

Арай деп чорааш, Саарлыр-оол бир коммерсант Хүннүк-оол деп оглун тып алгаш:

— Бо чүге чиде бердинер, ажыл ат болду? – диген. Амдыы оол хөөннүг-хөөн чок:

— Кат-ием хоржок-тур. “Ол-ла, ол-ла! Машина бар, эт-сеп, идик-хеп бар, ол-ла-дыр. Оон башка милицияга суктуруп алзыңза канчаар сен. Ооң орнунга бажыңга телевизор көрүп чыт” азы таңныылдаар ажылдан тып ал, диди – дээш кара шору.

— Ой, дадайым! Милицияга кандыг херектиг улус бис. Оорлап турган эвес бис. Шынчы ажылдап алган күш-ажылывыс ышкажыл – деп, Саарлыр-оол алаң кайгай берген.

— Та-та, кат-ием силерни оор-кайгал кижидир, ооң-биле каттышпа, озалдыг, чазакка оппозицияда болза канчаар сен, боолаттырып каар сен, ажы-төлүң өскүс каар диди — дээш, Хүннүк-оол кара шору.

— Ойт, солуп кедер ук чок, ядаргай чорумда ол кат-иең мээң оор кайгалымны-даа сагынмаан ийик. "Мугулай, чалгаа, ядаргай күдээмни шын орукче углап, ажыл-агыйдан берип көр" деп дилеп, чаннып-чашпып кээп туржук. Ам бичии-ле байый бергеш, тода хона бергениңер ол-дур аа? Мээң кымга, чүге оппозицияга турганымны кым көргөн — дээш, Саарлыр-оол — Че, сен утканда, мен сагынганда... — диген.

Удаткан чок Хүннүк-оолдун машиназын оор алгаш барган. Бажыңы өрттенип калган. Кат-иези ону чалчып-чалчып үндүр сывыртапкан, а кадайы акшалыг армян ашакка барып алган.

Хүннүк-оол ам Кызылдың бок төгөр черинде хаван ышкаш чуунду чушкуп, арны-бажы мелдер-хуна ышкаш хирлени берген, идик-хеви орбак-самдар апарган чурттап турар чорду. Ону ам милиция безин албас. Шак ындыг "дириг сек" кымга херек боорул аан...

Бодунуң бажы чокта кат-иезиниң бажы езулуг "оппозиция" деп чүвени көргүзүп бергени ол...

"Кулаа кижиир, аксы кижиир"

Каарган-оол хоп-чип дыңнаксаанда ана "кулаа-кижиир" кижиле болгай. А боду база хоп тарады бергенде "аксы кижиир". Бир кижии өске кижини бактап орган болза, ол амыраш дээш: "оо, ы-ың, оон-оон..." суг дигилеп хөөктүрүп оргаш, кончуг кичээнгейлиг дыңнай шаап аар. Оон көөрге, демги хопка кирген кижиден ол оякталып, мендилешпейн чанындан эртип турар апаар.

Чоокта чаа мээң-биле мендилешпес апарды. Билдим-не. Бир болза кым бир кижиден мээң дугайымда хоп дыңнаан, чок болза "аксы кижээш", боду мени бир черге чогаадып хоптаан. Эът оорлап чипкен эник кандыг ийик, — ээзинден караан чажыраар аан. Ол-ла олчаан. Ам мени дыңнап каапкаш, айтыра бээрийне дээш сестип, коргуп чоруп турары ол-дур.

Күжүр Каарган-оол ынчап хоп дажып, сонуургап чорааш, езулуг эрге таваржып, ховун туттурар болза, чушкуузунче салба бердирер-дир ийин ол...

1990

"Өртөң" сайгылгаан

Бир катап кудумчуга Адыг-кыс таваржып келгеш, менден аажок диледи: "Күжүр дунмам, бажыңывыс сайгылгааны өрттенип калган, ат болду. Тускай хүндүскү чырык сайгылгааны чүве, тывылбазы аттыг чүве-дир. Тып берип көрөм, шаңнаар бис..."

Дузааргаам аайлыг эвес, таныырым кижиден чап-чаа ындыг сайгылгаан тып, садып алгаш, Адыг-кыс сугга эккеп бердим. "Салып берейн бе, угбам" дээримге, кижим каттыргаш: "Чок-чок, дунмам, честең аан чанып келгеш, боду салып аар ыйнаан ону, чүнү ынчап шүүдеп турар сен... Четтирдивис, аа-шөө бисти ана амыраттың көрөм. Черле кайын уттур ийик бис... Ооң орнунга бээр опуруп шайла харын..." суг-суг дигилээш, шайлаткаш, үдеп үндүрүптү. Чаа-та, ол-даа болза амытанга буян кежик чедирген, эки болдум деп амырап, өөрүп чанып келдим.

Каш хонганда Адыг-кыска бо-ла таваржы бердим. "Че, чырыңар кайы-хире хып тур?" деп, мени ол бичии мактазын дээш, өнөдиин айтырдым. Адыг-кыс шала өскээр көрө чоруй: "Аа, күжүр дунмам, сээң ол сайгылгааның база өртең чүве болган. Честең өске черден сайгылгаан тып алгаш, салып алды" деп бо. Элдепсингенимден ана аазадып-ла каан мен. Анаа хып турган чап-чаа сайгылгаан канчап өртең боор чүвел: Адыг-кыс мээң-биле далаш байырлажы каапкаш, халып чорупту...

Оон элээн үе эрткенде чүвениң ужурун билген мен. Кончуг харам, шолук сеткилдиг Адыг-кыс мээң эккеп берген сайгылгааным өрттөн төлевес дээш, "сайгылгааның база өртең болду" деп мегелээни ол ышкажыл. Мен ооң өрттөн-даа алыр бодаваан мен...

Ам Адыг-кыс боду-даа өрттенип турар болза, тоовайн, чанындан көрбээчөңөп эрте бээр мен...

1988

"Тывага-ла билдинмес болза..."

Дилгижек-оол-биле сонгаар бир хоорайга албан аайы-биле чораан бис. Эжим чула арагалааш, хонуп чыткан хоначалар бажыңыңга бужар-ла "остукка" таварышкан. "Эзириктиң хайы" деп чүве ол-дур ийин. Черле кончуг сөс дыңнавас: "Тывадан

ырак черге хамаан ол, ижип, чип, кыстап аар" деп-ле чугаазы бар кижн. Бак сеткил – бажынга халдааны ол.

Эртенинде бажың элери Дилгижек-оолду чула торгаан. Кончуг дииренде акша бар эвес, төндүр "шелипкен", чүнүң-биле торгаал төлээр боор. Ам канчаар, кады чораан эшке дузалаваска кайыын боор дээш, оозун төлөп бердим. Оон-на хөөкүйнү ыянчы-дыр сөглөп-сөглөп, хилинчек чок багай тываларны база кады туткаш, бактап-бактап, үндүр хөөглөпкеннер. Дилгижектең ана дери шаалаар, балдыры ырбаңнаар, сөгедектеп тейлээр чыгыы: "Аа богда, күжүр эжим, ачы-буяның кайыын уттур мен. Чүгле Тывага аал-оранга-ла билдине бербес болза, ажырбас. Бурган өршээ, чүгле сен кымга-даа чугаалавайн көр. Бүгү назыда кулуң боор мен, ажы-төлүмнү-даа кээрге көр. Ажылымдан үндүрүп-тер болза, кай баар мен? Ооң орнунга моңну бергени дээр... Оода ындыг үүлөгө мени чедирбес боор сен..." деп чаннып-чашпып, дыка муңчулган...

Ооң кылган частырыын кым-на ажыглап, кижилерден кижн кул кылыр боор. Оон меңээ ажык-кончааның херээ чок. "Чок, өңүк, меңээ кулдун херээ чок, чүгле ам элээн бодандың ыйнаан? Багай тыва чонун адын база үндүрдүн. Ол-ла кончуг-дур..." дээш, хөй-даа чүве ыттаваан мен. А Тывага келгеш, ол дугайын өөм ээзинге безин ыттавадым, шуут-ла уттупкан мен.

Богда, ай-даа четпээн чүве, күжүр Дилгижек-оолдун меңээ хамаарылгазы дыка чиктиг апарган. Баштай мендилешпестеп эгелээш, оон хыйыртап, ында-мында хоптап, харын-даа алгыш-кырыш үндүрүксээр болу берген. Аайын тыппайн, хомудап чоруп тур мен. А соонда баргаш, шуут-ла шыдап чадааш, чаа сөглөпкен мен... Кижим чүгле ону манап турган дег алгырып-ла үнген. Таныыр улузун эргий халааш, мени "хопчу, мегечи, нүгүлчү кижн, аңаа бүзүрөвечер" деп чарлап туруп берген.

Чүвениң үжүрү ам-на билдине берген. Соңгаарга чорааш, үүлгедип алган бужар чудун чажыраар дээш ынчап турган Дилгижек-тир ийин оңар. Ооң ол чудун чаңгыс мен билир болгай мен. Чаңгыс херечи аан. Бир эвес мени мораль талазы-биле куду бадырып аар болза, мээң чугаамга кым бүзүрээр боор але. Мындыг, кижилерге бүзүрөвес кара сеткилдиг Дилгижектер чоруур-дур. Мен ону садар, хоптаар дивээн-не болгай мен. Ол

хиреде “кым билир ону, чугаалап үндүрүп келзе канчаар” дээш, баш удур мени “үзуткап” агартынып ап турганы ол ышкажыл.

Ам чүү боор, Дилгижек мээң-биле чогушкан. Бир эвес мен ооң соңгаарга кылган чудун ыыттаар болзумза, ол дораан-на мынча дээр: “Чок, мен арын-нүүрлүг кижиге ышкажыл мен. Таанда кайын ол хире болдум. Бис бо кижиге-биле черле көрүшпес, амы-хууда маргыштыг улус бис. Ол дээш ол мени нүгүлдөп турары ол-дур. Чүдээн көрүңер даан...”. Ынча дээр...

Чамдык улус Дилгижекке бүзүрөп-даа турар ыйнаан. Ынчангаш элээн каш мурнуку эштерим ам мени оюп эртип турары-даа чадавас, ол-ла харын хомуданчыг-дыр... Чаа харын, шивегейни шоодайга канчап шыгжаар боор, шиш бажы ушта халып кээр болгай. Күжүр Дилгижек-оол чеже-даа бодун агартынып, мени нүгүлдээрге, удаткан чок чуду чонга көстү берди. Оон-даа дора үүлгедигни Тывага база кылып алды ийин...

1992

Ындыг чийкен.

Саглаана аныяк назынында дыка-ла онза бүдүштүг, кижизиг, ажылчын Ажык-оолга таварышкан. Ынчалза-даа ооң ада-иези, төрөлдери аныяк улустун аразынга киришкеш, шаптыктааш турар. Саглаанага кээп ооң таныжын бактап, хоптап, нүгүлдөп, чогуштуруп-ла турар. Оон эртсе ооң акылары Ажык-оолга чөңгээлеп, анаа-ла чылдагаан чок черге кээп: “Сен кончуг купугур, бистин дуңмавысты хомудадыр болзунза, мону чиир сен!” дээш, чудуруктарын көргүзөр. Харын эттеп-даа турганнар. Саглаана бодунун улузунга чүве дей албас, коргар, чөпшүл. Ажык-оол ол хире түрөп турда, болушпас...

Ам канчаар, ындыг коргунчуг улуска өлүртүр эвес. Ажык-оолдун улузу оглун эп-чөп-биле Саглаанадан ырадып аппарганнар. Таарышпас улус канчап чурттаар боор. Ооң кадында Саглаананын бир эжи Шолбаана деп уруг Ажык-оолду “чандыр көрбээн” иргин. Ооң ада-иези база ындыг кежээ, чурумнуг, биче сеткилдиг күдээ кээрге хөлчөк амырап, олуртур-тургузар чер тыппайн хүндүлээр болган.

Шыят-та! Үр-даа болбаанда “Ажык-оолдун хоранында” дээш мөгаттыгган Саглаана чаңгыс кежээ эштери уруглар-биле

"компаниялаан". Ол-ла кезжээ чоокта чаа "улуг аалдан" үнүп келген, ийи кижиге амызы үскөш, чээрби чыл олурган Кезер-оолдуң холунга Саглаана кире халый берген. Оон чарлып чадашкан. Күжүр Кезер чүү боор, Ажык-оол ышкаш эки чаңнап турар эвес, келген дораан-на Саглаананың акыларын, дуңмаларын сувуразын сылба шапкаш, ок-бижектиг эжен эндерик хулиган эштери-биле Саглаананың бажыңын тө бazyп алгаш, чурттап туруп берген. Саглаана хөөкүй ам арны-бажын-даа үргүлчү кара-көк кылдыр эттедип алган, ыглап-сыктап-ла чоруур. Ам иштиг-сааттыг база апарган.

Саглаананың чоңаада аас-дылдыг, чалчык ада-иези ам ыыт-дааш-даа чок, сири-кавы кортканындан милиция баарын безин уттупкан. "Милицияга билдиртиптерге, үнүп келгеш, шуут өлүрүп калза канчаар" дээш ак хар ашпайн, коргунчуг дүржөк күдээзинге бazyндыргаш олурупканнар...

"Бурган башкы чаңгыс катап бээр, чаңгыс катап алыр" деп үлегер домак ол-ла болгай. Арай деп хайырлаан чараш, томаанныг күдээзин үндүр кузуп аарга, орнунга диирең бергени ол-ла-дыр...

1984

Чогаалдар сайгарылгазы

Уран Донгак

ТЫВА ШҮЛҮКТӨ ТӨНЧҮ АЯННАЖЫЛГА

Шүлүк чогаалының иштиги тургузуун - метриктиг болгаш ритмиктиг шынарларын - *үн аяннажыышкыны* деткип, быжыглап, каастап турар. Орус шүлүк эртемінде ону “звуковая организация” деп адаар. Ол шүлүктүң тургузуун үн талазы-биле аяннаштырар, чогаалдың хевир-тургузуунуң идеялиг утказынга бүрүнү-биле чагыртып таарыштырарына улуг рольду ойнап турар.

Тыва шүлүк силлабиктиг дүрүмге чагыртыр, ооң иштиги тургузуу одуругларда слогтуң санындан дорт хамааржыр. Оон аңгыда тыва шүлүктү силлабиктиг болгаш аллитерациялыг шүлүк деп тодарадыр (силлабический и аллитерационный стих), чүге дээрге ооң кол принциптери – одуругларда слогтуң санын таарыштырары болгаш одуругларның эгезин аяннаштырары болур.

Эге аяннажылгада тыва шүлүктө рифманың шынарлары көскү деп демдеглээн бис. Ындыг-даа болза эге аяннажылга тыва шүлүк чогаалында колдуунда чогаалдарның 90-дан 100 чедир хуузунда ажыглаттынып турар. Ону статистиктиг, саналга методу-биле бадыткаары берге эвес. Эге аяннажылганың бөгүнгү шүлүк чогаалында ындыг байдалы ону үн аяннажыышкынының аргазы, рифма болурундан иштиги тургузугнуң шынарларының бирээзи апарганынга чедирген. Тыва шүлүктү силлабиктиг болгаш аллитерациялыг деп тодарадырының чылдагааны ында. Ол тыва поэзияны өске чоннарның шүлүк чогаалындан ылгаар онзагайы

болур. Чижээлээрге, якут шүлүк чогаалында эге аяннажылга ындыг нептереңгей эвес, ынчалза-даа төнчү аяннажылга калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Үн аяннажыышкынының эң-не дээштиг аргазы – рифма болур. *Рифманы (аяннажылганы)* чогаалга доктаамал ажыглаттынар үн аяннажыышкыны деп билир бис. Тыва шүлүкте одуругларның эгези болгаш төнчүзү аяннажыр, ону эге аяннажылга азы эге рифма болгаш төнчү аяннажылга азы төнчү рифма деп адап турар бис.

Одуругнуң төнчүзүндө аяннашкан хевирлерге доктаап-таалыңар.

С.Пюрбю

Эртенгиниң ыры
Үнер хүннүң шапкынчызы
кызыл херел
Үстүү дагның
хаваанда кээп
төктү берди.
Аткан даңның медээчизи
хектиң үнү
Арга-чарык сыңмасталдыр
долуп келди.
Чыргалаңга
базым немээр
өөрүнчүг
Чырык хүннү
мендилежип
уткуп алыыл.
Чалымнарны
чара шапкан
Улуг-Хем дег,
Шапкын болгаш чаагай үүлө
бисти манаан.
Оттуп келген,
шимчеп үнген
иштиң үнү
Оргү-делгем төрзэн чурттун
кырын эргээн.

Чаагай хөглүг
 чуртталганы
 улам каастаар
 Шалып ишке
 могаг чокка
 хайнып хүнзээл.
 Өскен черниң ужу-кыдыын
 долуп турар
 Өөрүп ханмас
 чуртталганы
 чалгынналыыл,
 Ажыл-ишчи
 оңмас-чаагай
 чечек сунуп,
 Ашкан хүннү
 аан кежээ
 аъткарып каал.
 Сагыш-сеткил чоргааралы
 улам дендээр
 Шалып ишти
 болчаавыска
 кежээ түңнээл.

1938

Юрий Кюнзегеш

Койгунак
 Шырыш, төжү ожуктуг
 Шыргай ишти хөртүкте
 Ийи кулаа караңнаан,
 Ийи караа борбаңнаан
 Сен сен, койгунак –
 Семдер ак койгунак.

 Шатта харның эриирин
 Шала часкаар эндевес –
 Даңгаар эртен алганып,
 Талдар картап амдажаан
 Сен сен, койгунак –
 Семдер ак койгунак.

Хову, шөлге даалыктаар
Холу, буду майышкак,
Кокай көргөш, чашты бээр
Кокпа оруу шавышкак
Сен сен, койгунак –
Семдер ак койгунак.
1966

Одуругларның төнчүзүндө аяннажышкын ийи арга-биле тыптыр:

Бирги аргазы:

Ала чайгаар тывылган аяннажышкын. Ол чогаалдың хевиринге улуг салдар чедирбейн турар болгаш одуругга ийи-чаңгыс көзүлгөш, чиде бээр. Системниг бодамчалыг аяннаштырганындан ол ылгалдыг. Чамдыкта ол дылдың иштики чурумунуң илерели бооп үнүп кээр.

М. Доржу

Карак чажы

Чаъс соонда кызып дустуң
Карактары кылаңнашты.
Сагыжымга ол-ла дораан
Чаштыг карааң сагындырды.

Дустуң караа эртинезиг,
Билзек, сырга каастап болур.
Тулган дирткен чонукчунуң
Билиг, ижи негеттинер.

Амыраам сээң карааң чажы,
Ажыг дус дег амданныг бол,
Шүүп кагган дамырак дег,
Чүрээмге кээп шулуражыр...

Ындыг өйде күжүрүм сээң
Ырак, чоогуң меңээ дөмей.
Эң-не эргим эжим болуп,
Эктим суйбап чедип кээр сен.

Чамдыкта душ бооп аяннажы бээр.

Шүлүктүнүн өлгенинге

Чүректерде хылын сзэннээн чадаган дег
Шүлүк өлбөс – кижиге өлүр. Өйлүг назын
Хылдан чиңге... Сагышсырааш мөчүп каап боор.

Хылыш-биле месилдешкен шүлүктөргө
Чонун ышкыш, Кордильерниң хаязы дег –
Чонуп, шылып, буза тепсип шыдавастар!

Чогаалында Сталинград ам-даа дириг,
Совет улус өңнүү сеңээ чоргаарланыр.
Өжзөн, килең – деткимчеңни утпас дзэн бис.

Өштүг хейлер халдап кээрге, чалданмаан бис.
Өңнүүвүс сзэн чаңнык ырың хей-аът киирген.
Тынывыс дзэш – Совет чурт дзэш тулушкан бис.

Дываажаны чаалап аар деп аазаваан бис.
Тынныг, дириг, хостуг, чоргаар чурттаар дзэштиң
Ханывыс төп – даңгыракты бижип каан бис.
Хайлыг бужар фашистерниң сыскындызы
Чонун боскун боой тудуп, шурап кээрге,
Чогаалың Сзэн тук бооп киискзэн – чоргаараар бис.

Чонун алгап, бижип кааның шүлүктөргө
Чолуктарга удур тулчуп, демиселдин,
Тиелелгениң даңы ышкыш чырып туру.

Дириг сектер – фашистерниң куду чайлаар
Диңмиттелдир бомба дег частып туру.
Дидимнерни тулчуушкунче кыйгырып тур.

1974

Ала чайгаар, душ бооп тывылган аяннажыышкын чогаалдың
идеязынга-даа, даштыкы хевирлээшкининге-даа салдар чедирбес.

Ийиги аргазы:

Авторнун баш бурунгаар бодап алганы-биле, бодамчалыг ажыглааны. Ындыг таварылгада тыва шүлүкке чараш үн аяннажышкынын чедип алып чугула аргаларның бирээзи – рифма, аяннажылга болур. Ол эге аяннажылга-биле кады көстүп келгенде, ритмиктиг кезектер-одуругларның кызыгаарын тода көскү болдурбушаан, шүлүктү каастап турар. Шүлүктүн уран-чечен хевирлээшскининге, идеялиг утка биле хевирниң каттыжарынга улуг рольду ойнаар.

Чижээлээр, С.Б.Пюрбюнүн "Дуруялалар чанып турда" деп шүлүүндө айтырыг хевириңде кылыг сөзүнүн рифмазы чогаалдың эмоционалдыг талазын күштелдирип, кударалдың, чарлыышкынның шөйлүп узаан аар анчыг хөөнүнүн илередикчизи апарган.

Сарыг бүрү шалыраажын
Чаңгыс бөгүн дыңнаан эвес,
дүймөп чүмүл?

Чайны өттүр сагынмааным
Саймааралдың хөрээм долуп
хайныр чүзүл?

Кылаң дээрни кыңгырадыр
Кырымда бо дуруяаның
ыглап чоору ол?

Кымның чүрзэн кударадыр
Кыйгы салып, байырлажып,
чарлыры ол?

Кыска тутсуп четтикпээним
Кызыл чечээм куурарып,
онганы ол бе?

**Каш-даа катап дидинмээним
"Карам" деп сөс сөглеттинмейн,
барганы ол бе?**

Кайгап-харап чоорум ол?
Харлыг кыжы
эстеп-хадып эртпес эвес!
Сагышсыраан ужурум чүл?
Сарыым-чүрээм
чайын, кыжын чарлыр эвес!

Ийиги арга-биле тывылган одуругларның төнчүзүндө аяннажыышкынны *аяннажылга (рифма)* деп адап турар бис. Ынчангаш, бо терминни чүгле шүлүкке доктаамал көстүп кээр чогаалдың үн аяннажылгазының аргазы болуп турар таварылгаларда ажыглап болур бис деп доктаадып алыылыңар.

Ийи хевирниң төнчү аяннажылгазын ылгап көөрү чугула:

Төнчү аяннажылганың бирги хевири:

Грамматиктиг аяннажылга азы грамматиктиг рифма.

Тыва шүлүк чогаалында синтаксистиг параллелизм биле овур-хевирниң параллелизми деп уран-чечен аргалар кончуг нептереңгей. Өске чоннарның шүлүк чогаалында синтаксистиг домактың туружу тыва домактың ышкаш быжыг эвес болганындан, адаанывыс ийи поэтиктиг аргалар чоорту кошкап, хөй ажыглаттынмайн барган.

Тыва дылдың домак тургузуунуң аайы-биле база овур-хевирниң болгаш синтаксистиг параллелизмниң нептереңгейи-биле шүлүк чогаалында одуруг бүрүзүнүн төнчүзү аяннажыр.

Домакта сөстөрниң туружу чаңгыс аай доктааткан болганындан, одуруг бүрүзү синтаксистиг домактың кежигүнү болур сөстөрниң туружунуң аайы-биле дөмейлешкек болур. Одуруг-домактың төнчүзүңгө үргүлчү кылыг сөзү - сөглекчи көстүп кээр, а домак ийи одуругда кирген болза, ийиги одуругнуң төнчүзү аяннажыр.

Синтаксистиг домактарның бирги кезээ – эгезинден ортузунга чедир - аяннажыр. Домактың ортузунга база-ла колдуунда чаңгыс аймак кежигүн, грамматиктиг хевири дөмей сөстөр таваржыр. Ол болза грамматиктиг рифма болур. Ындыг грамматиктиг рифмалар улустуң ырлары болгаш кожамыктарында хөй таваржып турар. Чижээ:

Улуг -Ойнуң чоруун чазаар
Узун дынны, муңгаш дынны,
Уругларның болчаан болчаар
Улуг-Шөлдүн буга дөзү.

Кылыг сөзүнүн аяннажыышкынындан аңгыда грамматиктиг рифма өске-даа морфологтуг кезектер-биле илереттинип болур: чүве ады, демдек ады, ат орну дээш оон-даа өске. Чижээ:

Делегейде Делегей бар,
Ажыттынмаан мээң оруум.
Дептерлерде дептерим бар.
Ажып көөрү мээң чүрээм.

Деңгеримде сылдызым бар,
Көвүрүү чок мээң оруум.
Деңнелгеде деңнелге бар,
Көрүп каары – мээң караам.

Бо шүлүкте төнчү грамматиктиг аяннажылгада чогаалдың идеялиг утказын илереткен сөстөр (оруум – чүрээм - караам) киргенин эскербес арга чок. Эге аяннажылгада дүжүп турар сөстөр *Делегейде – дептерлерде – деңгеримде - деңнелгеде, ажыттынмаан – ажып көөрү, көвүрүү - көрүп каары* поэтиктиг овор-хевирни делгемчидип турар.

Ол ышкаш Ю.Кюнзегештин “Койгунак” деп шүлүүнде грамматиктиг рифма *караңнаан – борбаңнаан* база “койгунак” сөстүн боду-биле аяннажып турар *майышкак, шавышкак* тода көскү чурумалды тургускан. Бичии уругларның шүлүк чогаалының чугула аргаларының бирээзи – катаптаашкын – бо таварылгада чүгле сергек дыңналыр “койгунак” деп сөсте эвес, а харын-даа ооң-биле аяннажып турар сөстөрнүң төнчү үннеринде база кирген: - ак. Ынчаар чараш, уттуп болбас овор-хевир “койгунак – майышкак - шавышкак” чогаалдың уран-чечен ажыдыышкыны болган.

База бир чижек. А.Даржайның “Адыр-Бажы” деп шүлүүнде эге аяннажылга биле төнчү грамматиктиг аяннажылганы (чүвейн - менийн - ийин) кады ажыглааны шүлүктүн утка талазын улам нарын, бөдүүн эвес болгаш кончуг ханы, сагыш-сеткилдин хөй нарын шимчээшкиннерин сиңирген болгаш, чогаалды бүгү талазы-биле байыдып турары көскү.

Адар-Төштүн
Адыр-Бажы - ада-өгбем чурту чүвейн.
Белдир-Шыгы -
Мээң бодум союп үңгээр ширтээм чүвейн.

Ажып кадыын
Аңаа билип, ажыг дерим төккен менийн.

Амырактың
Арнын аңаа танып-көрүп душкан менийн.
Сарыг дытка
Сарыым кысты эргеледип хонган менийн.
Сыгыр даңда
Сыгырганың ыры бисти оттурган ийин.

Оон бээр-ле
Оран дүп чок чылдар шуужуп эрткен чүвейн.
Чочагайдан
Чоон дыт частып, дээрже бедип үнген чүвейн.
1987

*Төнчү аянажылганың ийиги хевири грамматиктиг эвес
аянажылга болур.*

(Уланчылыг)

Эдилге:

*"Улуг-Хем" сеткүүлдүн 2002 чылдың № 4-5-те "Тыва шүлүкте эге
рифма" деп чүүлде (ар. 167-де) "К. Черлиг-оол" деп сестерниң соонда
"Эжеш эге аянажылга" деп одуругну кирип номчуур.*

(У.Д.)

Людмила Мижит
ТГШИ-ниң литература
секторунун эргелекчизи

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ОРУУ

Тыва Республиканың Улустун шүлүкчүзү, сураглыг очулду-
рукчу, чогаал шинчилекчизи Юрий Шойдакович Кюнзегештин
төрүттүнгенинден бээр 75 чыл болган.

Шүлүкчүнүн оруу... Ооң чурттап эрткен үези... Ооң чогаал-
дары...

Бодунун чырык черге төрүттүнүп келгенинин дугайында Юрий
Шойдакович каракка көстүп кээр кылдыр бижээн: "Мени тоолай
чылдыг, Доора-Хем аксында Арбык деп черге төрүттүнген дээр
чүве. Улустун чугаазы-биле алырга, ынчан Кара-Додут Агбаан

оглу Шойдак диинээр дээш белеткенип турган: авамың адак-бышкаа аар боорга, он хонукта оттулар ыяжын төрөпчилеп эккелгеш, чарып-бичелеп каан. ...кадайы карак чырааш, эликтин кара мүнүн аартазын дээш, аңнап чоруткан. ...Эртенинде, Арбык хемниң эриинде шаңда чадырынга чортуп келирге, авам оол божуп алган орган". Ол 1927 чылдың он ай турган (паспортунда – он бир ай), оглун Күнзегеш деп адап алганнар. Авазы, ачазы 1925-26 чылда өглөнгөн, Күнзегеш оларның дун оглу болган.

Кижиге төлү — оглурус деп
Авам, ачам алгап-йөрээп,
Хиним кескеш,
Арыг суунга хирим чугган
Төрөөн хемим —
Дөргүнектиң дамдызы мен.

("Ишчи кижиге чурттап чоруур")

Ооң соонда дуңмазы төрүттүнгөн, авазы 30-34 харлыында аарый берген. Эмчи-даа, хам-даа дузалап шыдаваан, чогаалчы алды харлыг турда, авазы чок апарган... Ооң беттинде, 4-5 харлыг тургаш, "ликбез" кичээлдеринге авазын эдерип барып тургаш, улуг улустун өөренип турган үжүктөрин шээжилеп алган. Авазы бодунун адын үстөп каан шуугайга бижээш, номчударга, "Се-" деп үжүглөп эгелээш-ле, төндүр номчуп чадап каанын чогаалчы хомудап-даа, каттырып-даа чугаалап олурар чүвө. Шак ынчаар авазының дузазы-биле номчуп өөренип алган. Авазының ады Оюн Булаган уруу Севекчик, кырган-ачазы Сафьянов дээр байның чылгызын кадарып чораан. Оюн кижиге турган.

Ачам мени куужактааштын аяс дээрде
Айны, Хүннү, сылдыстарны көргүзүп каан.
Аңчы, малчы болур сен дээш, боо-хөөзүн,
Аргамчызын холдарымга тутсуп берген.

("Далай-биле эннержир-дир")

Чогаалчының өзүп-доругуп келген үези — Тываның бир төөгүлүг эргилдезинин чылдары турган: "Мээң кижиге бооп, эзер дергизинден туттунгуже доругуп келген үем — Тывага культура революциязы өөскүп, национал бижик чогааттынганының чылдары, ону өөренир дээн чоннун хей-аады көдүрүлгөн, сургуул-

суюл дээш аныяктарның идекпейи бедээн – хайныышкынның үе турган". Кырганнарның тоолдарын, элдеп төөгүлерин дыңнап, аныяктарның кожумактарын, тывызыктарын шээжилеп ап, оюн-тоглаа, концерттер көрүп, хөйүнү хайгаарап, бүгү чүүлдү сонуургап чораан үези. 1933 чылда "Алдын-Хөл" деп дириг-чурук (үнү чок) көргөш магадаан – бир дугаар кинога ойнаан тыва кижини, хамнап турар В.Ш. Көк-оолду көргөн. Эрзинде Кара-Хөл, Тарлашкын тулчуушкунунун дугайында кино болган. Ол болуушкун бичии кижиниң угаан-медерелинге дыка улуг рольду ойнааны чигзиниг чок.

Честек-каттыг шөлдерини, тейлерини
Чеңниг холум чедер шаанче куспактадым.
Аржаанныг сууң тереңинге хөлестенип,
Артыш-шаанаан айдызынга таалап чордум.

Сырын биле чаъс-хат эртпес эзимнериниң
Сыгыргазы болуп аргаш ырлап чорза!
Улуг даглар бедиин тырта уя туткан
Улар куш дег хостуг шөлзөн ужул чорза!
("Чуртум сенээ эргип келдим")

Ю. Кюнзегештин чогаалдарын номчуп, ооң иштики делегейиниң оода-ла эриинге дээп, ханылаарын кызыткан номчукчу шүлүкчүнүң эрткен чуртталгазынга, ооң базым бүрүзүңге камныын, ынаан эскерип болур. Чижээлээрге, чаш назынын шүлүкчү чүглө арыг, чырык сактыышкыннар-биле бүргөп, ооң үнөзин, кижиге болгаш шүлүкчү болуп боттанып келгениниң кол өзээ кылдыр санап чоруур дээрзи билдинер. Канчаарга-даа кижиниң чаш назыны – амыдыралының таваа болгай. "Өскөн черимниң кайгамчык чараш өң-баазын кыннып кээр үнүш-бойдузу, аргада аң-меңи, кат-чимизи, сугда балыы, черде чечээ, дээрде чөлээжи, шыкта ховаганнар, шынаада дуруялар, хөлде өдүрөктер, элде хараачыгайлар, янзы-бүрү ужураалдар болгаш таварылгаларның ачызында чаш шаамның каасталгазы, өөрүшкүдө, муңгаралда чаагай сеткилдиг өмээржиб кээр кижилер дег, өңнүктерим болу берген. Ам болза, хөй сюжеттиг төнмөс-батпас шүлүглел, дөгөрезиге шүлүк-түр ийин деп магадаар ийик мен" – деп, Ю. Кюнзегеш бижээн. Ынчалза-даа кижиге-ле бүрүзү бо бүгүнү эскерип, сеткил-хөңнүңгө кажан шагда

уттундурбас кылдыр шыгжап ап шыдаар бе? Ю. Кюнзегештиң чогаадыкчы салым-чаяаны чажындан-на көстүп келгени оон безин билдингир-дир.

Туманныгда даңгаар эртен
Турлаам кагаш, үнүпкен мен.
Аас-кежиин холда туткан
Авам мени үдеп кагган.
А баар черим ырак болгаш
Азып болур – орук-ла хөй,
Ындыг турган.
("Чыргалывыс сылдызы")

Тоора-Хемниң школазының 4-кү клазын дооскаш, өөрө-дилгезин уламчылаары-биле Кызылдың № 2 дугаарлыг каттышкан школазынче хөй өөрү-биле аъттаныпкан. Баштайгы башкылары О.Т. Сапчай, А.Ш. Агбаан, Л.Б. Чадамба, И.Ч. Эргил-оол, А.М. Белек-Байыр олар уран чүүлдүң, чечен чогаалдың база спорттун идепкейлиг нептередикчилери чораан, өөреникчилерниң салым-чаяанын эскерип, деткип чорааннар. Юрий Кюнзегеш Оюн Эргил-оол дээр башкызы-биле школаның хана-солунун үндүрүп тургаш, школадан дургуннаар өөреникчилер дугайында шиижигеш-даа бижээн. Черле чогаалга салымныы илдең апарган. Тыва чечен чогаалдың оруунун изекчилери С. Сарыг-оол, С. Тока, С. Пюрбю, Б. Хөвөңмейниң шүлүктөрүн, шиилерин номчуп, А. Пушкинниң, А. Горькийниң, Ю. Лермонтовтун, Т. Шевченконун чогаалдарының очулгазын номчуп, чогаалды сонуграп эгелээн. 1939 чылда Республика уругларының 1-ги уран чүүл олимпиадазы чарлаттыгган. Аңаа белеткенип, шүлүк бижээш чоруткан. Оон харыызы келбейн барган...

1940 чылда чурукчу боорун база шенеп көргөн. Чурукчу В. Деминниң бөлгүмүңге кичээлдеп, Ю. Аранчын, С. Ланзыы суглар-биле чурук чуруп өөренип турган. "Тыва баштыңчыларның портреттерин чуруңар" дээрге, Анчымаа дарганы чуруп каарга, хүлээвейн барган. Ол бөлгүм-мастерская көжүп чоруур боорга, барбастай берген.

1942 чылда ТАР-ның Чогаалчылар эвилели тургустунган. Ол чылдан эгелеп Ю. Кюнзегеш аныяк чогаалчылар бөлгүмүнче барып эгелээн. Бөлгүмге кичээлдерни С. Пюрбю, С. Сарыг-

оол, И. Бадраа, Идам-Сюрюн Монгуш, Оюн Күнзеңмаа, Л. Чадамба, Б. Хөвөңмей олар эрттирип турган. А бөлгүмчүлөр аразында сөөлүндө барып алдарлыг апарган кижилер турган: С. Тамба, Ф. Сеглеңмей, Ю. Аранчын, К. Тоюң, А. Делгер-оол...

Школачы Ю. Кюнзегеш шүлүктөрүн бижиб-бижиб, ТАР-ның Чогаалчылар эвилелинің даргазы С.Б. Пюрбюнуң адынга чорудуп-ла турган. Шүлүктөрдөн аңгыда “Тарлашкын дайыны” деп шүлүглел база чогааткан. Ооң түңнелинде, С.Б. Пюрбю Ю.Кюнзегеш-биле беседа кылып, ону деткээн. Оон бээр-ле Ю. Кюнзегештиң амыдырал-чуртталгазы чогаал-биле холбаалыг апарган, ооң адырылбас кезээ болу берген.

1942 чылда ТАР-ның чогаалчыларының конференциязынга С.П. Щипачев-биле (1942 ч.) С.П. Гудзенко-биле (1948 ч.) ужуражыышкыннарга киришкен.

Сураглыг чогаалчы, очулдурукчу Семен Гудзенко С. Сарыг-оолдун, О. Саган-оолдун, В. Эренчиннің, Л. Чадамбаның, Ю. Кюнзегештиң, С. Сүрүн-оолдун, О. Сувакпиттиң шүлүктөрүн очулдурга, “Огонек”, “Смена”, “Дружба народов” сеткүүлдерге парлаткан. Ол очулгаларның ачызында 1949 чылда өске улуг чогаалчылар-биле 22 харлыг аныяк чогаалчы Ю. Кюнзегешти ССРЭ-нің Чогаалчылар эвилелинге хүлээп алган. Кайы хире улуг бүзүрел-дир база кайы хире улуг харыысалга Ю. Кюнзегештиң мурнунга салдыгандыр! ТАР-ның Чогаалчылар эвилелинің даргазы С.Б. Пюрбюнуң он-он чыл бурунгаар көрүп, Ю. Кюнзегеш Тываның улуг чогаалчызы апаар деп билгени ол боор. Башкызынга тураскааткан шүлүүндө Ю. Кюнзегеш “Херелиңнің хензиг ужуу чурттап чор мен...” – деп биче сеткилдий-биле бижээн. Оон бээр Юрий Шойдакович – тыва поэзияның чайгылыш чок, өскерлиш чок ыраажызы.

Шүлүктөрнің сүүзүнүн ажыдар дээш,

Чүстүң чартыы – бежен чылда шүүдеп келдим...

(“Бодалдарым бодаралы”)

1951 чылда Абаканның башкы интитудун дооскан, сөөлүндө сураглыг эртемденнер апарган Д.А. Монгуш база Д.С. Куулар-биле өөренип турган. 1960 чылда Москваның Литература институтунун Дээди курстарын Д. Кугультинов, В. Астафьев, В. Кузнецов олар-биле дооскан.

Ю. Кюнзегеш 19 номнун автору (тыва дылда 14 шүлүк чыындылары үнген, орус дылда – 4 чыынды, 1 ном – алтай дылда).

Чаңгыс өнчүм – арттырып каар уян ырым.
Салгап алыр оолдар, кыстар, үре-садым
Арбай ышкаш, ону соктааш, челбип кааптар,
Адыштарга үрезинниң арыы артар.

Шүлүкчүнүн ала-шокар сеткил-хөңнүн
Шүүреп тургаш тыпкан олча арай хоомай,
Хензиг-даа бол, чырыкка ооң хамык өңүн
Херелдендир тудуп шинчи – черле чайнаай!
("Чонга бараалгадым")

Ю. Кюнзегештин шүлүктериниң эң кол баганазы – бодунун үезиниң кижилери база үениң боттуг болуушкуннары. Мен бодаарымга, Ю. Кюнзегеш "Чүс чыл-биле эгин дең" деп чогаадыкчы девиз-биле чурттап чораан шүлүкчүлерниң бирээзи-дир.

Амыдыралды өөренип көрүп, оон чогаалга овур-хевирлер дузазы-биле чуруп тургаш, чогаадыкчы кижини амыдыралдың эң не онзагай, солун талаларын ылгап, шилип, белен звес, нарын ажылды күүседип чоруур. Биригээр чугаалаарга, чогаадыкчы кижиниң бодунун үезиниң амыдыралында чүнү эң кол, бижип көргүзеринге төлептиг, онзагай деп санап турары, чүнү бедик-өндүр азы бак-ералыг, чүнү кажыыдалдыг азы каттырынчыг деп санап турары – ооң делегей көрүүшкүнүнүн, амыдыралды хүлээп көрүп турарының көрүнчүү болур.

Каржы, хедер, язы ылгаар, бижек чаяр –
Хай-бачыт хөректерде тырлып кээп-тир.
Даарта олар кижилерниң сеткилинден
Тайлып каар деп бүзүрелим дириг артар.

"Шеглиг болза" деп шүлүүнде тыва кижилерниң мөзү-бүдүжүнүн амгы үеде үрелип турарынга сеткилинден удурланып, нүгүл-хоп, ера багы, бузут-бала, килең-өжээн тыва улустун сеткилинге өөскүвейн, арыг чораан болза дээн күзелин илереткен. Алдарлыг чогаалчы М.Б. Кенин-Лопсанга хамаарыштыр сураглыг чогаал шинчилекчизи А.К. Калзанның бижээни "Езулуг

чогаалчы дээрге чүрээ изиг, караа көскү, кулаа дыыжы, ховар угаан-сарыылдыг кижидир" дээн сөстөрүн Ю.Ш. Кюнзегешке база хамаарыштырып болур деп бодаар мен.

Өөрүшкүнү сартык ышкаш дилеп албас,
Аас-кежиин сарлык ышкаш ачылатпас...
Аас-кежик, өөрүшкү кижилерге
Өртээ турбас ажыл-биле кады келир.
("Өөрүшкү, аас-кежик болгаш ажыл")

Амыдыралдың кандыг-даа болуушкуннарын эскерип онзалап көрүп билиринден база аңаа хамаарылгазындан чогаадыкчы кижиниң делегей көрүүшкүнү иле көстү бээр дээрзи билдингир. Делегейни хөй талаларындан чуруп билири чүгле чогаадыкчы кижиниң эскерип, көрүп шыдаарындан эвес, а амыдыралды, ооң чүзүн-баазын өңнөрүн чүрээ-биле хүлээп билири, чуртталганың тыныжын билиринден хамааржыр. Юрий Шойдаковичиниң чогаадыкчы ажылы кижилерниң болгаш делегейниң салым-хуузунга сонуургалы, идекпейжи хамаарылгазы болгаш Шынны дилеп тывар аргаларының байлаа-биле ылгалып турар.

Ю. Кюнзегештиң балладапары, шүлүглелдери ("Хаяда чурумалдар", "Ынакшыл болгаш килең дугайында ыры", "Көк-Эл", "Кадарчы кыс дугайында баллада", "Тожу хөл дугайында баллада", "Чуртталганың эрегези" болгаш өске-даа) үстүндө бижээн бодалдар-биле дүгжүп турары онзагай солун.

Кандыг-даа чогаадыкчы ажылдың үнген дөзү — ужуу — өзээ турар болгай. Бодунуң шүлүкчү салым-чаяанының илерээринге идиг болган ужуктарын Юрий Шойдакович "Шүлүктерим ужуктары" деп чүүлүндө мынчаар тайылбырлап турар: "Ол бүгү кырганның тоол, тывызы, аныктарның кожамы, төрөөн черимниң каас чаражы болгаш кайгамчык байлаа, сөөлүндө барып, шүлүкчү болу бергенимниң бир ужуу апарган боор. Чурттап өскөн кайгамчык үем, төрөөн черимниң экономика болгаш культура сайзыралы, чоннуң амыдыралының чаагайжааны — шүлүктеримниң үзүлбес ужуу болган, оларга тыва литератураң үндөзилекчилериниң чогаалдарының үлегери быжыг доң апарган, орус болгаш совет литератураның байлак дуржулгазы мээң чогаадыкчы салымымның туттурган кол өзээ бооп кезээде артар дээрзи билдинип кээр".

Ю. Кюнзегеш – социалистиг реализмнің салым-чаяанның төлээлеринің бирээзи. Чогаалчыны ооң чурттап чораан үезинде база ниитилелден аңгылап көрүп болбас дээрзи билдингир. Ю. Кюнзегеш социалистиг амыдыралдың чурукчузу, ооң чадаларын уран-чечен сөстүң дузазы-биле төөгүгө арттырып каан, боттуг амыдыралды ол-ла хевээр көргүзүп чораан чогаалчы. Ооң чогаалдарының ужур-дузазы – ол үеде совет кижиниң шын мөзү-шынарын чогаалдың дузазы-биле хевирлээри. Чүгө дээрге чогаалчы кижиниитилелдин идеялиг болгаш эстетиктиг үнелелдериниң тургузукчузу болур ужурлуг. Ю. Кюнзегештин дараа-зында шүлүүнде эки кижини деп билиишкин мынчаар чуруттунган:

Кайгамчыктыг эки кижини чурттап чораан.
Караа багай, кулаа дүлей, арай аамай.
Ынчалза-даа төрээн чуртун, төрөл чонун,
Ыдык бедик чүдүлгезин садып көрбээн.
Ынак эжин, өңнүү биле дайзынын-даа
Ыялавайн, чемелевейн чурттап чораан.
Кайгамчыктыг эки кижини чурттап чораан.
Кара бажы агаргыже өөрү-биле
Каржы багай чаңнажып-даа база көрбээн.
Ажы-төлүн, эжин-өөрүн ыялааштың,
Адак-бакка санаттырып, хоптавайын,
Анаа боду дужунда-ла чурттап чораан.

Ю.Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажылының, шүлүкчү салым-чаяанының төлептиин, мээң бодалым-биле, улуг шүлүкчүнүн иштики культуразының бединде, сеткилинин бичезинде база амыдыралче көрүжүнүн арыг, чырыында. Ю. Кюнзегештин чогаадыкчы бот-тускайлаңы тыва культураның катаптаттынмас үүжези болур.

Төөгүнүн чадалары чогаалчы кижиниң шүлүктеринге илереп көстүп кээп болур – ону номчааш, ол ындыг чылда болган болушкун-дур азы бо чүс чылдың төнчүзү-дүр деп билип болур. Чижээлээрге, Тыва Арат Республика тургустунган үеде пафостуг шүлүктер, Ада-чурттуң дайынының үезинде бижиттинген шүлүктер, Ю. Гагаринниң алдарлыг ужудуушкунунун үезинде, чоннун бодунун төөгүзүнче, чаңылчаан культуразынче хая көрнүп эгелээн үезинде бижиттинген шүлүктер дээш, оон-даа

өске. Ю. Кюнзегештиң чогаалдары ол болуушкуннарны чырыдып, төөгүгө арттырып каан.

Поэктиг дыл – чогаалдың эң кол үндезини дээрзи билдингир. Ю. Кюнзегеш тыва дылын бедик үнелеп, ооң сөс курлавырын чөптүг ажыглап, чогаалчы кижиниң ажылын мынчаар тайылбырлап чораан: “Чогаалга кижиниң чүглө хөделиишкinnerин, аажы-чаңының даштыкы илередилгелерин, ажил-херээн көргүзери-биле кызыгаарлаттынмас, харын ооң иштики, чажыт делегейиниң ханызын, сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү өңнерин чурууру колдаар чүве болганда, шүлүкчү кижин бодун шинчилээр, сеткил-сагыжын шүгдүнер, бодунуң дылын – сөс, домаан үргүлчү өскелерни-биле деңнеп-шинээр апаар ужурулуг”. Шынап-ла, чогаалчы кижин кымдан артык “Чааскаан ора, сагыжың хына” деп үлегер сөске чагыртып чоруур кижин болур ужурулуг.

Үелерниң чассыг, шириин көрүжүнден,
Үем-чергем сылдыс шонган шырайындан,
Үнген хүннүң чыжыр алдын херелинден,
Булактарның шулуңнашкан сыдымындан,
Булуттарның сугда салдаан сомазындан
Шүлүктериң эзирлештир ужуп үнгеш,
Чүректерни хаалгалар дег соктап туру.

(“Шүлүкчү өңнүүмге”)

Езулуг шүлүкчү кижиниң дугайында одуругларны номчуп көрөэлиңер:

Чүс чыл чыгап чурттаза-даа чүрээнде ооң
Чүү-даа чок – чүлгүп каан дег арыг үрүң –
Чүглө чаңгыс ынакшыл бар – дириг болган.

(“Шүлүкчү эр бурганнаже...”)

“Чеже-даа чечен мерген болза, теория билбес, амыдыралче ханылавас, ону философияның дүрүмнерин езугаар ылаптыг шинчилевес, ниити билиин бедитпес болза, чогаалчының ажылы чегей болур, доскут чогаалдар бижиттинер” – деп, Юрий Шойдакович 1977 чылда бижээн. Улуг шүлүкчүвүстүң “үнүнүң бедик өткүдүн, шүлүктериниң онза чараш аялгалыын, дылының чечен-мергенин база бодалының чиге тодаргайын” сураглыг шүлүкчү А. Даржай “Сеткилдин көрүнчүү” деп чүүлүндө

чырыткан. Ылаңгыя “Мөөң-Хөлдүң көрүнчүүнге” деп шүлүкке хамаарыштыр солун болгаш онзагай сайгарылгазында: “Тыва шүлүк чогаалында чашкы үе дугайында эң эки шүлүктерни ада дизе, мен-не “Мөөң-Хөлдүң көрүнчүүнге” дээр мен” – деп бижээн. Ю. Кюнзегештин “Шончалайлар чиктер сана үнүп келген...” деп лириктиг шүлүүнүң тургузуун, утка-шынарын база “катаптаттынмас аянныг, кижини сорунзалап турар бир-ле тускай хөөнүн” У.А. Донгак “Сеткилдин теви” деп чүүлүндө ханы сайгарып, номчукчуга ажыткан.

Ю. Кюнзегештин чогаадыкчы ажылындан чаңчылчаан шүлүк хевиринден поэзияның нарын жанрларынче болгаш хевирлеринче, байлак окур-хевирлерже болгаш поэтиктиг бодалдарже эрткен оруу иле көстүп турар. Ол тыва шүлүк чогаалыга делегей поэзиязының алдаржаан шүлүк хевирин сонетти, балладаны, орук даштарын, эпитафияны (орнукшудулга мөргүлделерин) бир дугаар үлегерлеп ажыглаан шүлүкчүлөрдүн бирээзи болур. 1997 чылдан бээр “тос-карактар” деп шүлүк хевирин шенээн (“Тожу хөл дугайында баллада”, “Чуртталганың эрегези”). “Орук”, “Чону – чоорган”, “Байысаалга” болгаш өске-даа шүлүглелдерни үштээн строфалар-биле бижиттинген, тыва поэзияның база бир ажыдыышкыны болур.

“Чогаадыкчы мергежилди бедидер янзы-бүрү аргаларны ажыглап, улустуң аас-чогаалын чыыр, очулга кылып, чогаалдарның үнелелин бээр, литература төөгүзүнге хамаарышкан демдеглелдер бижиир ажылдарга киржи чораан мен” – деп, Юрий Шойдакович 1977 чылда бижээн.

Ю. Кюнзегеш – орус дылдан тыва дылче чогаал очулгазының мастери. “Очулга ажылы – теория талазы-биле билиглерни практикага чөп ажыглаарының, сөстүң байлаан коптарып, домакты шын тургузуп өөренириниң школазы болур” – деп санап чораан. Ол тыва дылче классиктиг литератураның шылгараңгай чогаалдарын (Байронну, Шиллерни, Пушкинни, Блокту, Бо Цзюй-И, Токубоку-болгаш өскелерни) очулдуруп, Орхон-енисей эрги түрк бижиктерин шүлүкче шилчиде очулдуруп, Богда шажын номналының шүлүүн тыва дылче очулдурган.

Ю. Кюнзегеш чогаалчы кижиниң үүле-ижинден аңгыда, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга тыва чогаалдың сураглыг шинчилекчилери А.К.

Калзан, Д.С.Куулар, М.А. Хадаханэ олар-биле эгин кожа ажылдап чораан. Ооң түңнелинде тыва литератураның төөгүзүңгө чогаал шинчилекчизи бооп база артып каар. “Тыва литератураның төөгүзүнүн” допчу очерктерин бижииринге улуг үлүг-хуузун кириштирген.

Юрий Шойдакович чогаадыкчы кижиге чоннуң аас чогаалын чыып, оон өөренири чугула деп санап чораан. 1965 чылда ол “Тыва кожамыктар” деп номну тургузуп, эге сөзүн, тайылбырын бижээн. Ол ном аас чогаал эртеминге улуг ужур-дузалыг болуушкун болган. Оон аңгыда Юрий Шойдакович 8 база 10 класстарга “Тыва чогаал” номнарын 1962, 1993 чылдарда чыып, тургускан.

Юрий Шойдакович хэй чылдарның дургузунда Тываның ном үндүрер черинге база “Улуг-Хем” сеткүүлге редакторлап, Тываның парлалга ажылынга эгээртинемес үлүг-хуузун киирген. ССРЭ-нің Парлалгазының тергиини, ТР-ның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Күрүне шаңналының лауреады.

Тыва Республиканың Улустуң шүлүкчүзү деп хүндүлүг аттың эдилекчизи Ю.Ш. Кюнзегештин “Улуг-Хемнің төрүттүнген черинде” деп аттыг тоожузу 2001 чылда “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынган. Өөнүң ишти Дырбак Халбыңовнаның херечилээни-биле, тоожу 1954-58 чылдарда бижиттинген, ынчалза-даа ийиги чартыы (ийиги кыдыраажы) чиде берген бооп турар. Ынчангаш-даа чадавас азы өске чылдагаан-биле Ю. Кюнзегеш тоожузу боду парлалгага бербейн чораан. Юрий Шойдаковичиниң чаңгыс чер чурттуглары тожу чонунуң дугайында боттуг тоожузу удавас аңгы ном кылдыр база чырыкче үнүп кээр.

Юрий Шойдакович ынаныштыг эжи болгаш чөлеңгиижи Дырбак Халбыңовна-биле ажы-төлүн төлептиг кижизидип, чуртталганың солун болгаш чымыштыг оруун эртип келген.

Чалыы шаамдан эдеришкен эжим келгеш,
Чаагым суйбааш, чемин салгаш: “Төңдүр чи” – дээш,
Чассыг көрдү — чайлаан кудум оңгарылды...

Ажы-төлүм, алган эжим ынакшылы –
Аялгамның мөңгө чүдүүр ыдыкшылы.
(“Чонга бараалгадым”)

Шүлүкчүнүн чырык тураскаалын мөңгөжидип, Дырбак Хал-быңовна эжиниң орнукшудулгазынга тураскаалды тургузуп, чогаалчының чурттап чораан бажыңының азыынга тураскаалдыг самбыраны быжыглаткан.

Бистиң шуптувуска сеткилиниң ырлары – шүлүктерин арттырып кааш, Юрий Шойдакович сөөлгү шүлүктеринде мынча деп ырлаан:

Өзүм үстүп, өзер назын намдай берзе,
Өзен хем бооп шулурткайнып чыдар мен ыйнаан.
Өскелерге базындырбас, кулдандырбас
Өскүс чүрээм дириг туң бооп диңмирээй аан!
(“Чуртум сеңээ эргип келдим”)

Өртеглиг аът оъттап алзын,
Өлчейлиг Хүн чырып түрзун!
Сылдыс, Айдан сырын салгын
Сыылады челбип келзин! –
Сыгырга дег үнүм ам-даа
Сынга, хемге чаңгыланзын!
(“Үнүм ам-даа чаңгыланзын”)

Сайлыкмаа Комбу

*Филология эртемнеринин
кандидады*

УЯН, ЧАССЫГ “ТӨНМЕС АГЫМ”

Чылдан чылче кыс чогаалчыларның делегей көрүүшкүнүн көрүнчүктелдирген номчугаштарның чырыкче үнүп, номчукчуларга чедип турары амыдыралывыста база бир чараш арыннар болур.

Хөңнүм биле хөңнүн хөөннеш болбаза-даа,
Хөлчок солун, номчуксанчыг болбаза-даа,
Шүлүктерим аразындан ийи-бир-ле,
Чүгээр дээнин ырым-сөңүм сеткилиңе
Артып калза, чолум ол деп билип ор мен.

— деп мындыг одуруглардан чоокта чаа чырыкче үнген “Төнмес агым” деп номнуң арыннары эгелээр. Номнуң автору Светлана Самбый-оол. Светлана Самбый-оолду шүлүкчү деп чечен чогаал делегейинде каш чыл бурунгаар ожаап, эскере берген дээрзи билдингир. А шүлүктериниң чыындызы 2001 чылда “Эне сөзү” солуннуң типографиязынга үнгени ол. Номнуң редактору Артык Ховалыг.

“Төнмес агымның” кол утказы болза, ынакшыл!” деп бо номнуң утказын, тургузуун, “бүгү бодун” хүндүлүг Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсаң бодунуң сайгарылгазынга бижээн⁽¹⁾. Лириктиг маадырның черинге, чуртунга, чонунга, эр эжинге, кижилерге ынаа – номнуң кол өзээ ол. Чуртталгада шыйыг бүрүзү ынакшылдан тынгартынган. Шак ол ынакшылды Светлана Самбый-оол одуруг, строфа, шүлүк, чогаал бүрүзүндө сеткилинден четче сөглөп шыдапкан. “Ырлап чор мен” деп шүлүүндө ынакшыл лириктиг маадырны чалгынналдырып чоруурун, ынакшылдан ырның куттулуп, чуртталгага хей-аът кирип, ынакшып чоруурун дорт-ла миннип бижээн.

Чараш чүве бүгүдезин
Чаптап ырлаар, ынакшый бээр.
Бодалдарым хайныр, дойлуур,
Могаары чок, хөңнүм ындыг...
...Ыры-шүлүүм аялгазы
Ынакшылдан мандып-бышкан.
Ыдык, байлак чуртталгага
Ынак болгаш, ырлап чор мен.

Светлана Самбый-оолдун шүлүктериниң аттары безин чассыдыгның, магадылалдың тыныжы-биле долдунган: “Ынак Шуюм, ам-даа ырла”, “Чараш-Дажым”, “Хараар-Тейим”, “Дустуг-Хемим”, “Манагатым, казанатым”. “-ым, им” деп кожумактар чүгле чассыдыышкын, магадылалдан аңгыда, күштүг сеткилди, чоргааралды илередир бир арга болуп турар. Ук шүлүктер чер-чуртунга ынакшылының күштүг төнмес агымындан куттулуп келген дээрзи илергей. Оларда ооң төрээн чериниң чаражы, байлаа каракка көстүп кээр кылдыр чуруттунган.

¹⁾ “Эне-сөзү”, № 36 (435), 2001, сентябрь 28 — октябрь 4.

...Шораан-бедик сыннар бүргээн
Чоргаар, эргим Тыва черим...
...Дыттыг, пөштүг эзимнерлиг
Тыва чуртум – мээң чуртум...
(“Тыва черим”).

Чүрек тайга меңгизинден
Чүглуп баткан уран ырлыг,
Тарай салган ийи чаъш дег,
Таан-даа чараш хемнеримни.

Бижиттинген дылы, шүлүктерде кирип турар бодалдары улусчу. Дылга илдиге бээр кандай сөстөр, одуруглар чок. Бо байдалы-биле база номчукчу кижиге олар дээштиг, чоок. Бижиттинген, тургустунган аайы-биле улустун ырларын, кожамыктарын харын-даа сагындырып келгилээр шүлүктер бар. Чижээлээрге, “Чонумну ыңай” деп шүлүк. шүлүктүн бо ады безин тыва кожамыктарда “чуртумну ыңай, чонумну ыңай” деп сөстөргө чоок, ону катаптап, өттүнген дег. Ол анаа-ла хоозун өттүнүшкүн эвес, ооң-биле шүлүкчү чогаалының улусчу аянын чедип алган. Шүлүктүн стофалары база-ла улусчу аянын тургустунган.

Хадымырлап чыварлап кээр,
Хайыралдыг чуртумну ыңай.
Барын-чогун үлежип кээр,
Баарзак-өөрзек чонумну ыңай.

Чуртумну ыңай, чонумну ыңай деп улусчу сөс каттыжыышкыннарының 2-ги, 4-кү одуругларда катаптаттынып турары хөй-хөй тыва кожамыктарның тургустунган бир аргазы болуп турар.

Чаш-ла ыяш угулзалаан
Чалбак шыктыг чуртумну ыңай.
Чарным, мойнум чадыктырган
Чараш кара чонумну ыңай.

Бо кожамыктарда чуртумну ыңай, чонумну аңай деп сөстөр бодалды күштелдирип турар. Одуругларны номчуурга безин номчуштуг база чараш, эптиг дыңналыр. А Светлана Самбый-оолдун “Чонумну ыңай” деп шүлүүнүн күштүг, дыңналгыр чоруу база ол сөстөрни эптиг таарыштыр ажыглаанында.

...Ээ көрнүп, үлежип каан
Эриг баарлыг чонумну ыңай...

Светлана Самбый-оолдун шүлүктеринин база бир күштүг талазы болза, чер, чурту-биле ажык чугаалажыг кылып, ону диргизип билиринде. "Дустуг-Хемим" деп шүлүкте ол көскү. Дустуг-Хем деп адаарывыс аржаан-домнуг хемчигеш-биле шүлүкчүнүн чугаалажыындан ооң ажыттыңан сеткили бүрүн билдинер. "...Саарың үнүн дыңнап ор мен", "Дустуг-Хемим – мени дыңна!" – бо одуруглар шүлүктү диргизип, лириктиг маадыр-биле чугаалажыгны улам күштелдирип турар одуруглар болур.

Светлана Самбый-оолдун чер-чуртунун дугайында шүлүктери шимээн-дааштыг, өңгүр өңнүг. Бойдустун чурумалын дириг хевээр кылдыр дамчыдыптары шүлүкчүнүн сеткилинден аттыгып келген арыг миннишкинниң күштүүн херечилеп турар. "Светлана Самбый-оол бир хемниң өске хемден онзаланып ылгалыр чараш даштарын, дааш-шимээнин, одар-белчиирин кулакка дыңналып келир кылдыр аялгалар-биле чогааткылаан" деп, Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсаң дээди үнелелди бергени-даа анаа эвес.

Светлана Самбый-оол бодунун иштики хөңнүн ой-кый чокка, дорт илередиптер, ажык сеткилдиг шүлүкчү. "Эргим-дир", "Кээрге турдум", "Кыйгырбайн көр", "Карак базып, хүлүм-зүрүп", "Каяа чордун", "Көстүп чор сен", "Чаңгыс сеңээ", "Чырып кээр сен" дээн ышкаш шүлүктеринде ооң ажык сеткили, уяргай, хунук бодалдары, чырык, чаагай күзелдери дорт илереттинген. Ынчангаш олар номчукчуларның сеткил-хөңнүнче кокпаны дораан шөйүп шыдаптар, оларга барып хөөннежи бээр ужу ол.

Улуг орус шүлүкчү Николай Алексеевич Некрасовтун мындыг сөстери бар: "Кижини бүрүзүнүн сагыш-сеткилинде чүгле поэзия-биле (шүлүк чогаалы-биле) ажыттынар клапан бар"¹. Шынап-ла, кижилерниң эң-не чараш, эң-не өндүр, эң-не эриг минниш-киннерин шүлүк чогаалы оттуруп эккээр-ле болгай. Бир шүлүкчүнүн ажыттыныышкыны өскелерниң ажыттынып чадап чораан, чүгле хилеп, остап чораан сеткил-сагыжын база ажыдыптар күчүлүг, онзагай бүдүштүг. Ынчангаш ажык сеткил-биле бижит-тинген шүлүктерниң сүр-күчүзү-даа, чажыды-даа ында.

¹ Н.А. Некрасов. Сочинение. М., 1986.

Кадыг-берге хүннерде-даа,
Карактарым огу болуп,
Чаңгыс-ла мээң шолбаным бооп,
Чарылбайн, кады чор сен...

("Эргимим сен").

— деп, шүлүкчү бодунуң амыдыралының оруктажының дугайында бижээн. Эргим, ынак, эң-не чоок кижизиниң, эжиниң дугайында оон артык кандыг сөстөр турар деп! Сөстөр тодаргай, артык ажыдыышкын, чемирик бодал чогу-биле одуруглар чиик, чараш дыңналыр. Ол-ла бодал "Чылдып чору" деп шүлүкте уламчылап, сайзыралды алганын эскерер бис. Мөңгө ынак-шылдың ажык сеткил-биле минниешкинин одуругларда сиирип киирген.

Херелдиг даң хаяазында
Кедээр чыраан Шолбан ышкаш,
Хере көргөн ийи карааң –
Кезээ шагда чырыткым ол...

("Чылдып чору").

Сеткил-хөөннерниң манаашкын, кударал, хилээшкин дээн ышкаш минниешкинерин бижээн шүлүктер аян-сырыны-биле, хевир-тургузуу-биле чараш дыңналыр. "Каяа чордуң? деп шүлүкте строфа бүрүзү үш одуругдан тургустунган. Үшкү одуруг бүрүзү "Каяа чордуң?" деп одуруг-биле катаптап турар рефренден тургустунган. Шүлүкте бодалды күштелдирериниң аргазын шүлүкчү ынчаар мерген тып алган.

Хүннүң чырык херелдери
Хүрең чаагым шонмастады,
Каяа чордуң?
Черниң кыры кууарарып,
Чечек-чимис оңуп калды,
Каяа чордуң?

Тулаа черим чараш кужу
Дуруяалар чана берди,
Каяа чордуң?

"Чедип келем", "Кайда бардың" деп шүлүктер тургузуг талазы-биле "Каяа чордуң" деп шүлүкке дөмей. Бо үш шүлүкте

кол бодалды күштелдирериниң аргазы база дөмей. Үшкү одуругнуң сөстери кол болуп артып, бодалдың акцентизин бодунче хаара түдүп турар.

Сөглеттинмээн сеткилицни,
Шагдан тура манап келгеш,
Шылай бердим.

Чаңгыс сенден ону манаан,
Салымым бе, чаяным бе?
Сөглөп көрөм?

Чалбыышталып, кыптыгып кээр,
Сагыш-хөңнүм уян ырын
Чажырбас мен...

("Чедип келем").

Кижилерниң мөзү-бүдүжүндө багай талаларының уржуктарын Светлана Самбый-оол ыглаан хөөннүң ажыг чаштары-биле бижээн. Ук шүлүктерде азыг диштиг араатаннардан ылгалыр чүүл чок чоруур кижилерниң сөлгү чогуң, мугулайын, эртенги хүн дугайында бодап шыдавазын дорт бижип каан. Ол шүлүктерниң одуругларында, сөстөринде бистиң ниитилеливистиң адааргал, авыяас, балдырлаар деп үлүг аарыг-човулаңнарының арны тодарап, илереттинген.

"Хөлүн эрттир чырык сен" – дээш,
Хөлөгелээр бодаан боор сен.
Өжүр үргеш, дүмбей дүнче
Өжегерээн чыгап чордуң.
Хөөлүг пашта ак сүт ышкаш,
Хөөкүй эжиң сеткили-ле
Хөмүрерип карарбаза,
Көстелип кээр чалбырааш-тыр.

("Хөлүн эрттир чырык сен" – дээш").

Сеткил-хөңнүнүн-даа, угаан-бодалының-даа, ниити бодунуң күш чогуң билгеш, бөлүглежип, хоп-биле, бир кижини бактаары-биле бот-боттарын көгүжүп, деткижер кижилер ында-мында, бистиң амыдыралывыстан ам-даа читпээн. Улдуруктар дег

улужуп, бир кижини тудуп чиирин кызыдып чоруур, кижилерге чүглө бакты кылыр кижилер дугайында от, көс одуруглар бижиттинип, сеткилдин аарышкызындан төрүттүнгөн.

**"Көскүлөңнээш анчыг хей" – деп,
Хөйге чарлап шаг-ла болдуң.
Көрүнчүк дег кылаң арыг,
Көскү-хөрээм ханызындан
Өөскүп орган чалбыраашче,
Өжүр сугну кудупкан сен...**

**Көскүлөңнээш болбас-тыр дээш,
Көзүлбестеп читпес-даа мен,
Хөйге чарлаар хөгжүмүң чок,
Хөлүйүпкен сени харын,
Хөөкүйнү деп кээргел-биле
Көрүп чоруур чырыткың мен.**

("Көскүлөңнээн анчыг хей" – деп").

"Сеңээ багайны кылып чоруурларны чүглө кээрге каг! деп амыдыралдың философиязындан, угаадыындан алган бодал-биле шүлүктү төндүрүп турары кончуг дээштиг. Чедимчелии-биле бердинген бодал.

Улдурук дег човулаңныг кижилерге шүлүкчү чараш-ла чагыгны берип, чугаалаан ийик:

**...Өлчей-кежиң бедик чорза,
Өскелерни кочулава!
("Салым-чолдуң оруктары").**

**Арын-нүүрнү, хүндүткелди
Агаар, суг дег үнелеп чор!**

("Кижилерниң сеткил-хөңнү").

"Шүлүкчүнүн чуртталгазы – шүлүктерде" деп, шүлүкчү, прозачы Михаил Дуюнгарның бижээни дег¹⁾, Светлана Самбый-оолдун бүгү боду ооң шүлүктеринде көрүнчүктелип келир.

¹⁾ М. Дуюнгар. "Харда чечектер", К. 1994.

Баарзап чоруур качыгдалы, сөглөп чадаан, уттуп чадаан миннишкини, чонунга, чуртунга төлөттинмес өрөзи, чымчак сеткилге дорамчылаашкынның хилегдели... Амыдыралдың аак-кээги, шуптузу долузу-биле чырыттыңган. Ол бүгүнүң күштүг, элзенчиг чүүлү — ажык сеткил-биле тө каапканы болур.

Светлана Самбый-оолдун чамдык шүлүктеринде билдингир ырлардан, чамдык шүлүкчүлөрдөн “алгылаан” бүдүн-бүрүн одуруглар таварышкылаар. Черле ынчаш, чогаал делегейин ап көөргө, эгелеп чоруур шүлүкчүлөр ындыг “оор чорукту” бо-ла кыла бээр. Кандыг-даа ажылды кылырда мурнунда турган үлегерден алырывыс ышкаш, мурнун эдерери ышкаш чогаалга база-ла ындыг дээрзи билдингир. Шүлүкчү боду безин билбейн шак ындыг катаптаашкынны кылыптарын ооң-биле тайыл-бырлаксаар ийик мен. Светлана Самбый-оолдун “өскелерден көжүрүп алган” одуругларын номчукчулар кайыын дээрзин танып каар боор: “Бергелерни көрүп эрткен мен-даа кайын ажыраар мен”, “Кедээр чыраан Шолбан ышкаш”, “Элик-хүлбүс огурушкан Эзим адаа оймалыкка”, “Арттырып каан өлүмү чок чогаалдарың”, “Салым-чолга орайын аар!”, “Салымым бе, чаяным бе!”...

Светлана Самбый-оол сеткил-хөңнүндөн ажыттыңган одуругларда ооң келир үеже чүткүлдүү илереп кээр. Ооң-биле чергелештир чуртталгага шудургузу, туруштуу база билдинер. “Кылыр ижим баштан ажыг” деп шүлүү ону дорт-ла сөглөп берип турар.

Кылыр ижим баштан ажыг.

Кылган чүвем эвээжин аар.

Уйгу-чыдын бодавас мен,

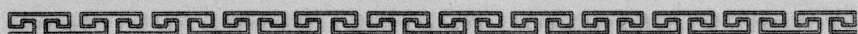
Улуг чалгаа ырап чорзун!...

“Чалгаапайны” сывырыпкаш,

Сагыш байын сүрөп дээн мен...

Светлана Самбый-оолдун “Төнмес агым” деп номунда кирген шүлүктөр бодунуң чараш хөөнү-биле, бай сагыжы-биле номчукчуларга улуг өөредиглиг, уян, чассыг үннүг шүлүктөр болур.

Юбилярлар

О.К. Саган-оол — 90

Куулар Доржу

Ооң чогаалдарының күжү

1913 чылдың январь 1-де Чөөн-Хемчик районунуң Хемчик деп черге арат Чысыңмаа кадайның өөнге база бир оол көстүп келген. Чоок-кожа аалдарның улуг кижилери чыылган дойга бичии кижиге моол, тыва сөстөрдөн бүткөн Саган-оол деп ат тывыскан.

Саган-оолдун чаш чылдары нарын үеде таварышкан. Революстуг демиселдин чылдары дүвүрээзинниг эртип турган. Ынчан Саган-оол иезинден чарылгаш, угбалары, дуңмалары-биле аалдарның аар, чиик ажылын кылып амыдыраар ужурга тава-

рышкан. Саган-оол элээн кааш чылдар тургузунда ырак төрели Кара-ламаның хоюн кадарып берип чораан. Ол аалга тургаш, олааның тоолчуларының база кырган ачазының тоолдарын дыңнап, оларны кадат үезинде өөрүнгө тоолдап берип турар апарган. Кады өскөн өөрүнден Саган-оол хомустап, сыгыртып, хөөмейлеп өөренип алган.

Тыва улустуң аас чогаалы болгаш ынчан “дидир-дидир” дишкен чоннуң политиктиг болуушкуннар дугайында чугаалары Саган-оолдуң угаан-бодалдарының угланыышкыннарының тодараарынга улуг идигни бергеннер. Ынчангаш чогаалчы он беш харлыг турда ону Кызылче өөрен дээрге, амыраанындан черге дээр-дегбес чоруп турган.

Кызылга ийи чыл өөрөнгениниң соонда, Улан-Удэ хоорайга моол ажылчын факультеди деп салбырга кирип каан. Сургуул чораан чылдарында О. Саган-оол бурят, моол, орус литератураларны өөренип, бурят культураның төлээлери-биле студентилерниң ужуражылгаларынга киржип тургулаан. Улан-Удэге тура О. Саган-оол Лермонтовтуң, Гейнениң чогаалдарын номчуушаан, оларның ооң сеткилинге тааржырын билген. Ол классиктерниң өлүм чок чогаалдарының үлегер-майыын эдерти чогаалдар бижип, оларга бодунуң сеткил-сагыжын илередирин О. Саган-оол ынчан оралдашкан...

1935 чылда О. Саган-оол Иркутскиниң педагогика институтунуң физика-математика факультединге өөренип турган. Кызылдың өөредилге комбинатынга математика башкылап тура, 1938 чылда араттың революстуг намының хүрээлеңинге кирген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Олег Карламович Саган-оол идеологияның харыысалгалыг ажылынга – радиокomiteдинге барган. 1942 чылда талантылыг аныяк чогаалчы, очулдурукчу дээш ону ТАР-ның чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнүгө хүлээп алган, а 1946—1971 чылдарда О. Саган-оол Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелин удуртуп келген. 1956 чылда партияның Дээди школазын бот-өөредилгелиг дооскан.

О. Саган-оол чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын Улан-Удэге, Иркутскиге эгелээш, оон кээрде лириктиг шүлүктер-биле долган ниити кыдырааш эккелген деп, А. Пальмбах сактып чугаалаан.

Тывага келгеш, О. Саган-оол тыва дылче П. Ершовтун “Мөгенниг аътчыгажын” очулдурган.

Дөртөн чылдарның эгезинде О. Саган-оолдун “Ужуражыышкын”, “Болбайн барган дой”, “Тываның арат чонунун мурнундан” деп чогаалдары парлалгага үнгүлээн. Оон бээр О. Саган-оол совет кижилерни чаа үениң негелдеринге дүүштүр кижизидер херекке бодунун чогаалдары-биле, хүн-бүрүдеги хөй-ниити ажыл-чорудулгазы-биле киржип келген. Ооң “Чүткүл”, “Бир көдээ советте”, “Ырлап берейн”, “Кайыын-даа тып аар мен”, “Оттуушкун”, “Үевис келген”, “Найырал”, “Баян-Таланың кижизи”, “Кежиктиг сылдыс”, “Сумудан келген оол”, “Дөспестер”, “Төрээн кижилер” деп чогаалдары тыва литератураның шилиндек дээн чогаалдарының санынга кирип турарлар. А.С. Пушкинниң “Дубровский, М.Ю. Лермонтовтун “Бистиң үениң маадыры”, А.М. Горькийниң “Кижилер холунга чорааным”, А.М. Шолоховтун “Аңдарган кур чер” (Бирги ному) деп чогаалдарын очулдурган.

Олег Карламович Саган-оол Тываның ажылчы чоннар депутадынга каш удаа соңгудуп, Тайбың камгалалының комитедин удуртуп, партия, чон-биле кезээде сырый харылзаалыг чурттап чораан. Ооң чогаалдарының күжү ында.

О.К. САГАН-ООЛ ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫННАР

Ч. Куулар: Олег Карламович совет үениң чогаалчызы. Бистиң эвилеп-ди ол 25 чыл дургузунда удуртуп, салгалдар аразында эки чаңчылдарны тургускан.

Мен ону улуг очулдурукчу деп билир мен. Михаил Лермонтов – мээң эң ынак шүлүкчүм. Ооң “Бистиң үениң маадырын” дыка-ла хандыкшып номчуп чордум. Пушкинниң “Дубровскийин” Шолоховтун “Аңдарган кур черин” чүү дээр!

Кайгамчык! Олег Карламовичиге ол дээш, дыка ынак мен. Математик кижиге чогаалчы болу берген дээрге, база сонуургаан мен. Бүрбү биле ооң кылып чораан ажыл-үүлезин ууп чүктээри – меңээ алдар болгаш бир чамдыкта ыглаксанчыг... буянын, бо үеде улам берге үүле.

23.01.2003.

М. Хадаханз: Кижиге экизи оон эртпес. Дыка бөдүүн, топтуг, хөй-ле кижини бодунче хаара тудуп билир кижиге. Токадан эгелээш, улуг

даргалар ону дыка хүндүлээр. Чогаалчы эш-өөрүнгө сагыш-човаачал, херек үеде шыңгыы негелделиг-даа чорду.

Д. Куулар: Сарыг-оол, Сүрүң-оол сугларны эдерип аңнаар кижн. Мен база оларны эдерип Ондум бажы, чамдыкта Эки-Оъттуг-даа барып турдум. Кижн кады чоруурга, элдеп солун улус боор. Адыг чазыйлап турар күзүн, 60 чылдар эгези-дир ол. Ондумга Саган-оол адыг көрүп кааш:

— Адыр, боолай бербе, мен одагда огум каапкан-дыр мен, оомну ап алгаш келийн, сен ырактан көрүп чыт — дээш, ыңай болган.

Келирге, Сүрүң-оол бир харлыг адыг оглун ужуруп алган болган.

— Мана диведим бе, ол канчаарың ол? — дээн.

— Сени манап чыдар чүве кайдал. Харын-даа даялап кагдың дивес сен бе — дээн.

Сүрүң-оолдун үстүнгө чыткан Сарыг-оол база дааштапкан бооп-тур.

— Сүрүң-оол эвес, Сарыг-оол адып каан — дижиб база турганнар.

— Мегечи ашактар-биле моон соңгаар кады аңнапас мен — деп, Сүрүң-оол могоаттынып турган.

Хөй чогаал бижээш, баш туруптар. Дараазында база кады чоруп-ла каар бис.

А. Даржай: Бир дугаар хоорай темазын ажыткан кижн ол — “Сумудан келген оол”. Тыва ажылчын аңгының ыраажызы-дыр. Кымны-даа болза, күш-ажыл чемгерер. “Дөспестер” — көдээниң ажылчын күжү-дүр. Саган-оол боду-ла чогаалчыларның ажылчын ады болгай.

Дөспестер

(Романдан эгелер)

17.

Боражык биле Меңниг-Кара хоочун кадарчы Чудуруктуң аалынга келген. Аалдың хою өдекте турган. Оларның аразында Хураганмай, Каржаңмай турганнар.

Боражык биле Меңниг-Кара аъттарындан дүшкеш, оларны баглаашка баглап кааш, өгже барбайн, хой аразында тургулаан аныяктарже углапканнар. Ол душта өөнден үнүп келген Чудурук даргазын танып кааш, бодаан: “Шаанда аалга келген кижн баштай өггө кирер боор. Бо шагда кандыг-даа кижн аныяк кыстарже кылаштаар апарган шаг-дыр ийин бо...” Боражык аныяктар-биле хөглүг чугаалажы бээрге, Чудурук шыдашпайн, оларның чанынче кылаштап чедип келген.

Ашак-биле мендилешкеш, Боражык чанында турган кара баштыг тогдуну тудуп алгаш, ооң ооргазын, ужазын тудуп, бажын суйбап, деңгилгезин көргөш, ашактан айтырган:

— Бо хой чүгө шоолуг семирбээн дээр силер, кырган?

Айтырыгның алыс ужурун билбээн, ону бодунга шаштырыгылыг кылдыр көрүп, ону менден чүгө айтырар кижжи боор кылдыр бодап турган ашак харыылаан:

— Ындыг-ла хой-дур...

Туруп турган хойну салыпкаш, өске хойларны тудар дээрге, алдырбайн баарга, оларны-даа сүргөш канчаар дээнзиг көргөш, дарга катап айтырган:

— Шупту хойларның деңгилгези мындыг бе?

— Көрүңердаан харын – дээш, Чудурук көрүп турган.

Ыйт чок турган Хураганмай чугаага киржи берген.

— Дооза кайын ындыг боор ийик. Семис, шыыраа кончуг хойлар-ла-дыр. Салыпканыңар тогду чазын сырыңгып турган, ынчангаш эки семирбээни ол-дур – дээш, уруг Меңниг-Караже көргөн.

Мал эмчизи бадыткап чугаалаан:

— Соокка алзып, ишти баксырап турган хой.

— Шуптузунуң деңгилгези эки хойлар-дыр. Чайын оъттуг, суглуг черге чайлаан – деп, Каржаңмай эжин деткип, каттырымзап көргөн.

— Малдың деңгилгезиниң дугайында чүнү билир силер. Билир кижжи мен-дир мен, чүвени көрүп чораан, пат баш каткан ашак.

— Кижжи билип чадаар чүү боор ийик, көстүп турган хойларны – деп, Хураганмай үзе чугаалаан.

Уруунуң киришпеске киржиپ турарыңа шугулдап, олче кылчаш кылдыр көрүп чорда, Боражык аныяктарга улашкан:

— Шынап-ла мында кижжи бодап чадаар чүү боор ийик, кырган – дээш, чоогунда турган хойга хенергедип чеде бергеш, барып тудуп алгаш, ооң ооргазын, ужазын тудуп көргөн. Ол хой аажок семис болган... Меңниг-Кара база бир хой тудуп эккелген. Оозу база-ла шыырак болган.

Болар-биле кады турар болза дарга-биле орта чугаалаштырбас, киришкеш турар улус-тур дээш, ашак даргазын өөнче чалаарын бодай берген.

Ашактың оожургалдыг чугаазын дыңнап орган Боражык чөпсүнмейн, аңаа чөрүштүр саналдаан:

— Мен бодаарымга, бо чылын кыштың тыныжы соок болур хире. Белеткеливис база кошкак, сигенивис эвээш болгай. Ынчангаш кыштың эгезин Чадаана ол чарыынга эрттирер дээр дээш чор мен.

Дарганың саналынга ашак таарзынмаан, айтырып үнген:

— Кай, чадагай шатка бе?

— Ындыг-даа болза кур оъттуг, мал баспаан чер.

— Кандыг боор ирги але...

Боражык ашактың бодалын дыңнаксаан. Аңаа Чудурук мынча деп харыылаан:

— Мал деп амытан өөр-өнер оъттаар, чурттаар черлиг, оон ыраар хөңнү чок болур чүве болгай. Мээң кадарып турар хойларым бо кавыны турлагзына берген, каяа-даа аппарып каарга, дедир оъттап чанып кээр, харын-даа чаптанчыг чараш мал бо. Оларның өзүп, көвүдеп турары база-ла ында. Черле чудап көрбээн, кончуг чуттуг кыжын безин, өске аалдарның хой, хураганы кырлып турда, дешкилежип кыштаар хойлар.

— Аныяктар чүү деп бодап турарыл? — дээш, дарга уругларже көргөн.

Хураганмай харыылаан:

— Оъттуг-ла болза шады хамаан бе ооң.

Уругнуң чугаазын Каржаңмай биле Меңниг-Кара база деткээннер. Чудурук ыт чок олурган.

“Чаңгыс өгнүң чалгааранчыын, чайлай хонар черлиг болза, чааскаанның чалгааранчыын, чараш кара эштиг болза” деп, шаанда аныяктар ырлажыр чүве болгай, бо уруглар база көжүк-сеп турарлар-дыр” кылдыр бодааш, Боражык бүдүү амырап, ашакка чугаалаан.

— Аныяктар көжерин күзеп турар болганда оларның аайын эдерер апаар-дыр, кырган. Чүгле аалыңар эвес, аңаа он шаа кодан хой турар. Кур оътту кезек ажыглаар апаар.

Чудурук иштинде чөрүжүп орза-даа, оозун сөглөвээн. Ооң хевири бо-ла улустуң шүүттүүн, көжер-кажар дижип алган дээнзии кончуг болган. Ооң ындызын Боражык эскерип каан.

— Белен турар-дыр але, кырган. Машина чорудуптар мен, көжүп аар силер.

Аныяктарже көрбүшаан, ашак харыылаан:
— Күзеп турар улус болганда, көжер-ле ыйнаан мону...
— Ындыг харын — дээш, Боражык туруп келген.
Ашак-биле, аныяк кыстар-биле байырлашкаш, Боражык эмчизи-биле кады чорупкан.

18.

Боражык хову бригадалары кезип чорааш, пат турупкан, орай чедип келген. Херим эжиинге доктаап, тонунуң довураан кактап, бөргүн силгип, эде кедип алгаш, бажыңынче таваар углап, буттарын магадылалдыг аар-аар көдүрүп, салып турган ышкаш бazyпкан...

Боражык бажыңынга кирип кээрге, өрээл ишти мурнундаагы ышкаш, чылыш дивээн, кухнядан чемзиг чыт келбээн. Бажың ишти, даштын дээрниң кылчагары ышкаш, кежээки чыварның кыржаңы ышкаш, сагындырган. Кадайы ыыт чок олурган. Боражык тонун азып тура, кадайынче оваарымчалыг көрүп, оон серде чок айтырган:

— Бо канчап баардың? Аарый бердиң бе?

— Канчап барып-тыр мен? — дээш, оозу бичии када соолаш кылдыр көре каапкаш, бужурганчыын ай дээнзиг, өскээр көрнү берген.

— Арның чиктии кончуг кылдыр хуула берип-тир. Сагыжым бе азы? Кайын сагыжым боор ийик, эндээр эвес мен, сагыш-сырай-даа бергениңни, чассый-даа бергениңни дораан билир ышкажым кай — дээш, чазык аажызын көргүскен. Ындыг-даа болза ооң сөстери Яңмаага анчыг дыңналган. Таан чиктиг кижии йин дээнзиг көргөш, чөрүү чок билинген:

— Харын чиктиим кончуг ийин... Ол хиремде огулуг аарыыр черим база чок. Та канчап барганым ол...

Кадайының аажызын пат билир, ооң чаңында бичии-ле өскерлиешкин болу бергенин эндевес, ындыг-даа болза, ооң биле холбаштыр анчыг, каржы сөс, чугаа үндүрүксевес Боражык кадайының чиктиин бо удаада база-ла эскерип каан болгаш, олче чазык көрбүшаан бодаан: "Мооң аарбааны-ла илдең. Ындыг-даа болза мооң аажы-чаңы чассыырындан ажып, кедереп турар апарган болдур ийин..."

Шынап-ла кадайының аажызы чаңгыс бөгүн мындыг эвес, сөөлгү хүннерде элээн-не чиктиг апарганын бүдүү эскерип эгелээн.

Яңмаа биле Хеймер-оолдун мурнундан тура таныжын Боражык база дыңнаан. Ындыг-даа болза оларның таныжышкыны кандыг-даа кем чок, чалыы төлдерниң аразында найырал, өңүктөрниң харылзаазы деп билир турган. Ынчангаш Боражык кадайын Хеймер-оолга хүннээр бодалдан мырыңай даг ажыр ырак турган.

— Аарый берген болза эмчиге барып, шинчидер апаар-ла болгай — дээш, Боражык холун чуна берген.

Ол аразында Яңмаа көрүнчүкке чүгүрүп чеде бергеш, арай куурара берген шырайын көрүнчүктен көргеш, ийи адыжы-биле арнын чоткулапкаш, катап база көрдүнгеш, хензиг хүлүмзүрүп чоруй, кухняже чорупкан.

— Мүн кылбаан-дыр сен але? Эът төнүп калганы ол бе?

— Даштын бар боор ийин оң.

— Ынчаарга дүлүп чиир-ле болгай. Диттип чадап оргаш канчаар дээр болбас ийикпе.

— Бодун кылып чинаан.

— Ийилээ кылып-ла болгай. Сен эът киир, мен от салыйн, суг эккээн — дээш, Боражык хөрөктээжи биле бөргүн кеде тыртып алгаш, хууңнарны туткаш, суглап чорупкан.

Яңмаа, ашааның сөзүн дыңнаваан ышкаш, шимчеш-даа дивейн харын чанында чыткан чылыг аржыылды бажының, эгиннериниң кырынче шуглай каап алгаш, эде олуруп алган. Яңмааның сагыш-сеткилин ашааның дугайында сактыышкыннар ээлээн, чуртталганың иштинде ашаа-биле сөс каржып, бакташкан таварылгалар бодаттыгган.

Өгленгенден соңгаар ашак, кадайның аразында анчыг таварылгалар база болгулаан. Боражык багай эвес ашак деп чүвени Яңмаа билип чораан. Ындыг-даа болза Боражыктын чамдык аажылары аныак херээженни хандырбаан. Боражык ажынганда, “сээң-биле чассыжып олурар харыым чогул” дээр, ону чамдыкта катаптай бээр. Ол сөске элээн үр үеде таарзын-майн чорза-даа, сөөлүнде кээп, аңа база-ла өөренип калган. Ол болза ашааның эргеледир сөзү кылдыр биле берген. Ажынмаанда, ол сөске тааржыр апарган. Ол бүгүден аңгыда, Яңмааның таарзынмас чүвези болза, Боражыктын үргүлчү чай

чок болуру, аъттан дүшпес, аалдар аразынга шаап турары. Аалдар кезип, чоруп-чоруп чедип келгеш, аянныг эптиг чугаазы чок, ол-бо айтырыглар салгаш, чемненип алгаш, дегийт-ле удуп чыдыптар. Ындыг аажы аныяк херээженге чалгааранчыг, чамдыкта анчыг апаар. Ооң күзели болза, Боражыктан чарылбайн, ооң-биле үргүлчү кады хөглөп, хөөрөп олуруксаазы кээр, оон туржук кады хап, чүгле Кызыл чедир кады чоруур хамаан чок, харын Москва-даа четкен болза кылдыр бодаар турган. Ол күзел бо аразында боттанмааны хомуданчыг болуп, хөрек өйүп чораан. Ылаңгыя мындыг бир таварылга ооң хөрээнге дашталып чыдыпкан.

Бир катап Боражык ажыл ужурунда Кызыл кирер дей берген. Ынчаарда чай шаг.

— Хос машиналыг кижидир сен, мени эдертип ал, Кызылды көрейн — деп, Яңмаа дилээн. Аңаа Боражык ойнай-сылдай чугаалаан:

— Сен база сула салгылаар сен ийин. Мен болза ажыл дугайында чоруп турар кижидир мен. Ийилээ-ийилээ хап туруп аарывыска хоржок ыйнаан, аал-оранывыс, азыраан малывыс бардыр.

— Малда чүү боор ийик, хос бажың турар черинге турар-ла ыйнаан. Инекти саап турар кылдыр кожавыска чагып каай-ла мен.

— Хүн чаңгыс бо эвес, сөөлүндө, мен шөлээлеп алган үемде, таптыг белеткенип алгаш, кады хап тургай бис аан.

Бо сөстөрни дыңнааш, Яңмаа оон ыңай кызытпаан. Мени бажың ээлээр кижидир көрүп турар-дыр деп быжыы-биле бодааш, бир шагда сагындырары-биле кажар боошкунунда бооп алган.

Ынчаарда Боражыкка хамааржыр бир мындыг бодап турган: аныяк кижидир, арыг, силиг идик-хептиг-дир, аъш-чемниг-дир, бажың-балгадын ээлеп оарга, аңаа оон артык чүү боор ийик, ол-ла ыйнаан кылдыр бодап чораан.

Эрзинде куй эжиинде

Леонид Чадамба

Башкы базым

Он-на айлыг мээң дуңмам
Олурбастаан — үңгей берген.
Сойган, үңгээн, сойган, үңгээн..
Чорук черле чогувастаан.

Турар-дыр деп бодап алган.
Туттунгаштың туруп келген.
Тура халааш, кылаштаар дээн —
Дужап каан дег, барып ушкан.
База катап туруп келген —
Элең-тендин харап турган.
Базар бодаан — барык углуг.
Эр-даа баскан — бирээ, ийи...

Эрес эрин дидим, дидим
Элейтип-ле базып кагган.
Бас-ла, дуңмам, бас-ла дуңмам...
Башкы базым — Ура-а! — дуңмам!
1967

Бичин Лена

Бистиң Лена
Бичин Лена
Биче-даа бол,
Билбези чок.

Багай диртип
Черле көрбээн.

Бижиир, номчуур,
Санаар, чуруур.
Бир-ле башкы,
Бир-ле артист.

Авазы-даа,
Аказы-даа,
Акылары,
Угбалары
Ажыл-ишчи
Уруувус дээр.

Ажыл дээрге
Айым дивес.
Авазынга
Дузалажыр.

Бистиң Лена
Бичин Лена
Бирги классчы
Болу берген.

Аяк-сава
Чугжу кааптар.
Арыг-силиг,
Чурумнуг-даа.

Бирги кичээл
Эрткен соонда,
Бистиң Лена
Чанып кел-ле,
Ээгиш-биле
Хөөрөп турган:

Чечектерин
Суггарар-даа.
Чечен чугаа
Чугаалаар-даа.

— Школамны
Доозуп кааптым.
Ынчангаштың
Дораан чандым.

Бажың иштин
Шевер эдер —

1964

Бир чик

Бир-ле катап бистиң аалга
Бичин чаштар хөктүг болган.
Орлан-биле хураганы
Оюн эреп ээрешкен тур.

—Каям, эжим ойнаптаал бе,
Кошкарлар бооп көржүптээл — деп,

Кайызы-даа дидим кирген,
Кончуг сүргей херешкен тур.

Кайгалдарың эъди изип,
Кайызы-даа чажам дивээн –
Дедирленип, хейдигип ап,
Девээн дег кээп, чик-ле дишкен.

Карак оду кызаш кынган –
Орлан орта ойда дүшкен.
Канчангаш-ла, харап келген –
Онаа кошкар кайгаан турган.

—Канчап бардың, эжиким? – деп,
Катаптаар деп шоглаан турган.
Харыылаар-даа харык чок оол
Харын хөглөп каттырган де...

Күжүгөн

Күжүгөн деп
Хүргүл-бора
Хүннү бадыр
Күженип кээр.

Сарааттап каан
Сиген-көгү
Чаагай чыттыг,
Чиңгир ногаан.

Ажыл-иш дээш
Амыр-дыш чок,
Аңнаан чоруур
Амытан ол.
Ойну-чикти
Кезий халыыр –
Оът-сиген
Хээп хүнзээр.

Шак-ла ыңдыг
Чаагай чемни
Хураганнар
Хунаап чиксээр.
Күжүр ишчи
Күжүгеннер
Хүнезинин
Хүннүң курлаар.

Сиген-көктү
Шилип кыргааш,
Турлаандыва
Турбас дажыыр.

Күскээр чайын
Бо-ла чорааш,
Күжүгенге
Болчуксаар мен.

Мээң ужурашканым

Леонид Борандаевич Чадамба-биле мынчалдыр ужуражып таварышкан мен.

1979 чылдың чайы чүве. Тываның чогаалчылар Эвилелинге чеде бердим. Зоя Тюлюшовнаның өрээлинге кире бердим. Ол угбай чазык чаагай, кончуг кижизиг кижиге. Чогаалчыларның “Улуг-Хем” альманагыңче чорутканы чогаалдарын хол-биле парлаар машинага парлаар ажылы кончуг нарын. Ооң-биле чугаалажып олурувуста, кожазында өрээлден чолдаксымаар сынныг, чазык шырайлыг, идик-хевиниң шевергини дегет, галстуктуг, бажын бокстай таартып алган, назы дөгүй берген кижиге үнүп келди.

—Экии! — деп мендилээш — Кым деп оолуп бо? Чогаалчы бе? — деп, менче көрүп алган каттыра аарак, сонуургады.

—А адыр силер ийини таныштырып каайн, шынап, дарга! — дээш, Зоя Тюлюшовна олудундан тура хапааш, бир холун менче кожаш кылгаштың, чугаалай-дыр: — Бо сандайда оорак оол Хову-Аксы суурда чурттап, ажылдап чоруур — Чечен-дир. А бо дээш, ол демги даргаже айыткаштың уламчылады — Улуг чогаалчывыс Леонид Борандаевич Чадамба-дыр. — “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редактору бо-ла болгай — дээш, олудунга олуруп алды.

А мен олудумдан тура хапааш, ооң сунган холун туткаштың, адым ададым. Ол мээң ажыл-ижимни, кайда-чүдө ажылдап турарымны сонуургады. Аңаа “Тыва кобалыт” комбинатында ажылдап турарымны төөгүпей кааптым. Леонид Борандаевич мени кичээңгейлиг дыңнап ора, хенертен айтыра-дыр:

—Чечен чугаа, тоожу бижип турар сен бе, дуңмам? Ам дараазында үнер “Улуг-Хем” сеткүүлүнүң арыннарынга, шынап, “Өлүм кашпалы” деп чечен чугаа үнер чүве. Ол сеңии эвес бе? Азы аттажың өске автор бе? Ооң сөөлгү арнында Баян-Кол суур, 1974 чыл деп каан чораан — деп, сиңигип-ле келди.

Ону дыңнааш, арным изиш диди. Хаваамны бир холум-биле сүйбай каапкаш, дивидээн дег үнүм сириңейнип, аяар, келдирлей аарак, шыжыладым:

— Ол-ол-ол ме-ээң-ии-дир. Ону “Улуг-Хем” сеткүүлдүң ажылдакчызы бир даргага 1974 чылдың чайынында дужаап берген мен. Ол-ла хевээр хемче октаан даш дег, сураг барган чүве болгай... О, ам ол чырыкче үнери ол де! Эки-дир.

— Ийе. Ында, дуңмам, сээң частырыгыңарың эдип пат болдум. Чогум бижиириң эки деп болур... Ол дугайында сеңээ тайылбыр чугаа кылып апар мен, Чечен. Чедип келгениң кончуг эки болган-дыр. Хүпээдир-ле. Дараазында үнер “Улуг-Хемге” көөр апар.

— Бо олурган угбаң, сээң “Өлүм кашпалы” баштайгы чогаалыңны машинкага дөгөрезин эде парлаан кижиге бо. А сен кылын кыдыраашта шариктиг демир-үжүк-биле бижээн чордуң... Угбаңга четтирдим деп чугаа-ла. Ол улуг үүлө бүдүрген кижиге.

Мен аңаа четтиргеним илереттим. А Зоя Тюлюшовна мээң бижээн чүүлүмнүң чедер, четпезин, орфографтыг болгаш пунктуациялыг дүрүм-нерин каксыды тайылбырлап чугаалааш, бижики кижиге ол дугайын эки билирин, өөренип алырын чагып сургады.

Леонид Борандаевич мени бодунуң кабинетинче кири берди. Ийи-үш стол салган улуг өрзөп. Ооң олуруп алганы бичижек столунуң чанында дужаашкак сандайга олуруп алдым. Ол хүлүмзүрө аарак, чугаазын эгеледи:

— Бо номнар салдыган ниити килдис чериниң шкавының кырында номнар эде салып турумда, ында доврак-доозун шыва хонупкан кылындымаар кыдырааш холумга туттуна берди. Үр-ле чыткан хире. Довураан үрүп, кактай силгипкеш, арыннарын ажып көрдүм. Чечен деп ат бижээн, “Өлүм кашпалы” деп чогаал болду.

Сонуургап, эге арыннарын номчуп көрдүм. Элээн номчааш, сиңниге бердим. Төндүр номчааш, сеткүүлге үндүрери-биле белеткезин дээш, Зоя Тюлюшовнага аппарып бердим... Ол ам “Улуг-Хемге” үнүп келир. Авторнуң частырыгларын чугаалап берейн. Ында абзацтар, , чамдык бижики демдектери шын салдынмаан, шуут-ла чыскаалдыр калбайтыр бижики каан чорду.

—Бо четпестериңни эки өөренип көөр апарган-дыр сен, Чечен. Чечен чугаа, шүлүк бижииринден көңүс өске болгай... Ону эки сайгарып өөренир болган-дыр-ла сен. Чогаал оруу – нарын ажыл.

Леонид Борандаевич-биле ынчалдыр ужуражып танышкан мен. Аас-кежик! Ол мээң бижээн чечен чогаалдарымның чедер, четпезин айтып, эдип, меңээ ажыктыг сүмелерни берип чораан.

Ол – бөдүүн болгаш ажык сеткилдиг, кижизиг улуг чогаалчы.

Агы

Хөлбеңейнип хатка чалгаан,
Көккүр тоннуг, дошкаларлыг,
Агы, сени ажыг оът дээр,
Аңаа черле бүзүреве.

Сыннар кыры ам-даа харлыг,
шынаа, дөргүн кавыскылыг,
дошкун часка торлуру чок,
доң чер дежип, агы үнер.

Амзап көөрге, ажыш кынныр
агы-сиген — хойнуң чеми
кара черден кужактанган
ханы, быжыг дазылдарлыг.

Частып үнер чечек шупту
частың чылыын манап орар.

Агы черле эрес болгаш,
ала харда четчип алган.

Чаашкын суунга агы сиген
чараш кылдыр чунуп кааптар,
көккүр өңү, маргыш-даа чок,
хөй-хөй чечек төлээлей бээр.
1964.

Чурумал

Кышкы хову кырын көөрге,
кыза-тоглар кыпканзыг боор...
Хөрек долдур агаар-хадын
хөлчөк таалап тыныксаам кээр.

Ак бе дээрге, аккыр эвес,
ак хар арай көккүр көстүр,
Чамдык өйде суузуң "чинчи"
саргыл өңнүг апаргылаар.

Дээрлерниң кыдындыва
делгем хову чаттыла бээр,
хөлбегер көк сүвүр даглар
хөлчөк ырак бедип турар.

Шала кежээ дүжүп чорда,
бедик даглар чавызап кээр,
белге туман дүшкензиг боор,
чаржаң дошту чатканзыг боор...

Төгерик ай шаары дээрде
дөстемиргей көстүп турар,
улуг айны чаштын холу
удазынга дискен-даа дег.

Шүлүү сүтсүг

Шүлүкчүнүн номунга эге чүүлдү бижиirimде, чүнүн-даа мурнунда ооң чогаалдарының сүтсүүн, ие чолдуун бодап ордум.

Портретке кирипде хевирлиг бо чүүлдү сомалаанымдан бээр ам чээрби чыл ажып, хөй суг аккан, хөй үе эрткен чүве болганда. Ам канчаар, катап чаартыр ужурга таварыштым.

Ынчан чурааным бо:

Одуртпалак кара чажы
дыргак өтпес болу берген,
очулдуруп, эдип-чазаар –
тыппазы чок угбай чүве.

Долбанналчак хоюг арнында, хараачыгай чалгыннары дег, чиңге кара кирбиктериниң адаандан шоваа хүрең карактарын имирээрти көрүп алган, театрга, хурал-суглаа болган черлерге кара өңнүг тыва тонун кедипкен чоруур угбай-ла чүве, ам ажыг-шүжүгге чаңгыс-ла чылын бажы агарып каап-тыр, хөөкүйнүн.

Чүгле шүлүүн кырываан-дыр, Өшкү-Саар. Амыдыралдың бодарап олар эге-дөзүн ие кижиниң эриг сеткипинден кайгамчык-ла тода бижээн-дир сен, угбай! Хамааты нүүр, үүлө-чол дугайында бодап келгеш, чүгө-ле ийик, сээң бо одуругларыңны сактып кээр-дир мен.

Үстүндээзи чаа очулгам-дыр, ынчангаш аныяамда дег шала хедер, шала изиг тыныштыг болганын ам эскерип олур мен, дыңна даан, угбай:

Демир хачы баштарынче
чаңгызын-даа октаваан мен.
Деңгер-ле бо, өршээ-дадай,
чаяттыңган үүлемни
шала чоргаар чүктеп чор мен.

Бо одуругларны бижээн кижиде даңгырактың бизинге аашкынып, ону бодунуң дириг үлегери-биле бадыткаан.

Оларның өг-бүлезиниң дугайында чолу чаагай чогаалчы эштерим деп, хоочун өгбевис Леонид Чадамба хөйге чарлап бижиp-даа чорду.

Ооң ашаа Емельянов Анатолий эрткен чылын бурганнаан, оглу Кондратий ам Горький аттыг чогаал институтун доозуп алган, уруу Елизавета ол-ла институтту дооскаш, ам Москвада ажылдап, чүрттап чоруур, ооң шүлүктериниң ному Санкт-Петербург хоорайга үнген, Улан-Удэ хоорайның сам училищезин тыва уруглар-биле кады дооскан Анастасиязы ам Санкт-Петербург хоорайның күрүне филармониязының артизи. Кызыл школазын мөңгүн медаль-биле дооскан узун кара Денизи Москва университетин кончуг эки дооскан – шуптузу кайгамчык салым-чаяанныг кижилер, оларның өңнүү болуру безин – кижиге чараш алдар.

Сес шүлүк чыындыларының автору Тываның комсомол шаңналының лауреады Светлана Козлованың чогаадыкчы намдарында кол-ла черни

очулга ажылы ээлеп турар. Ол тыва шүлүкчүлөргө болгаш тоолчуларның чогаалдарын 40 ажыг чыл дургузунда орус дылче онза хандык-шылдыг очулдуруп чораан. Чижээлээрге, ооң очулгазы-биле Монгуш Кенин-Лопсанның “Чүгүрүк Сарала” деп романы 1977 чылда Москвага “Современник” деп ном үндүрер черге 30000 кезек түүлүг үнгеш, Бүгү-эвилел номчукчуларынга четкен.

Тыва улустуң тоолдары база-ла ооң холун дамчааш, Новосибирск, Москва хоорайларга орус дылга үнгүлээн.

Козлованың тыва аянныг очулгазы-биле “Тыва улустуң ырлары”, “Чоннун чечени” деп номнар Кызылга үнгүлээн. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөрүнүн ол чыындызының онзагай көрүштүг, хөйге чедингир болганынга хоочун график И.Я. Кузнецовтуң кириген үпүүн маңаа база демдеглевес арга чок.

Тыва улустуң ырларынга суук, хоюг, хөглүг, сергек аялгаларын чүгле чүрээнин согуу-биле хандыр сеткип билир-ле кижини оларның ритмин өскертпейн, өске дылче очулдуруп болур. Черле ынчаш ырны ооң кады төрүттүнген аялганың ритминге кири өске дылче дамчыдары кончук нарын-берге херек.

“Самагалдайдан”:

Вдаль взгляни, на Самагалдай –
Он расписан узором юрт.
Кто душой не в этом краю –
Скажет: “Бедный, скалистый край”.

“Хандагайтыдан”:

Словно нитка-шелковинка,
Вьется речка Хантагайты.
Словно кружева узоры,
Все долины Хандагайты.

“Декей-оодан”:

Конь гнедой, как ветер, мчится
В голубой дали степной.
Черный шелк волос струится
Над конем живой волной.
Аа шуу, декей оо! –

Бо одуругларны тыва кыстар сценадан илдик чокка ырлай бээрин бодап көөрге, орус шүлүктө ол-ла бурунгу тыва аалга ижигип чурттап бергени илдең-дир. Ынчангаш сээң сагыш-сеткилинде тыва аялга долудур, Өшкү-Саар.

“Прозаның очулдурукчузу – авторнуң кулу, а шүлүктүн очулдурукчузу – ооң кады шүүргедээр эжи, эфир дег хостуг” деп, сураглыг орус шүлүкчү Самуил Маршак чугаалаан болгай. Козлова угбай бодунуң шүлүкчү талантызы-биле Степан Сарыг-оолдун, Сергей Пюрбюнуң, Монгуш Кенин-Лопсанның, Кызыл-Эник Кудажының, Юрий Кюнзегештин, Монгуш Өлчей-оолдун, Вп. Серен-оолдун болгаш өскелериниң-

даа шынап-ла “кады шүүргедээр” чогаадыкчы эжи, өңнүү. Ону чижекке бадыткап көргүзээл:

Хөлбөң-чындың чечек-чимис чытталбас бол,
Хөлегелиг ногаа ыяштар көзүлбес бол,
Кыштың соогу чыккылама дызырт турда,
Кызылымга чайдан артык ынакшыыр мен.

Кызыл-Эник Кудажы
“Кызылдың соогу”

Цветы – под снегом. В воздухе застыл
Серебряный рисунок тополей.
Но зимний, примороженный Кызыл
Мне летнего дорожке и милей.

Баштайгы строфаны оригиналында барык хевээр дамчыткан болза, а сөөлгүзүнүн кол утказын болдунуу-биле элээн байыдып, орус поэзияның тыныжынче киир сорунзалай каапкан:

...Арнывысты кышкы чывар шымчыза-даа,
Аксывыстың кежи улам төктүп чоруур
Ынчангаштың Кызылымның соогунга,
Ынаам кыстың ошкааны дег, ынак-тыр мен.

Пусть кружит вьюга снега белый пух,
Пусть щиплет лица нам мороз – до слез.
Как крылья счастья – крылья белых вьюг,
И поцелуем кажется мороз.

Сээң чогаалдарың маадырлары бөдүүн малчыннар, аңчылар, тудугжулар болганы өөрүнчүг-дүр, Өшкү-Саар. “Аъттыг шеригжи кыс” деп шүлүглелинде Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи алдарлыг тыва херээжен, алдарлыг малчын Вера Чүлдүмовна Байлактың дайын шөлүнгө маадырлыг чоруун алгап чуруп турар болдун. Алдан чылдарның эгезинде Кызылдың бөдүүн тудугжунун дугайында “Чаражын аар!” деп шүлүүн-биле “Комсомольская правда” солунун конкурзунун тиилекчизи болуп үндүн. Бөдүүн ажылчынның бүгү чурттун хөгжүл-дезинге киирген үлүү-биле оон ажыл-амыдыралын шын холбап, чаңгыс мөзүлөш овур-хевирни чуруп тургузары дээрге-ле, чогаадыкчы чедиш-кин ол болгай. Бүгү-эвилелдин конкурстарына тиилеп турар болганында, чогаалында төлөптиг үнө черле бары ол. “Чаңнык даажын дыңнап ор мен” деп шүлүктөринин чыындызы Москвага үндүргени база ужурлуг. Черле ынчаш диңмиттиг үвистиң тыныжы-биле шүлүкчү чүрээң үннежип соп чорууру чараш-тыр.

Сээң чогаалдарың – бистиң үе-чергежилеривистиң дириг портрет-чуруу. Кижилериниң салым-чолун кээрге, оларның амыдыралына киржи бээриңи – сээң тывыжың, сээң сюжеттериң деп билир мен.

“Куу куш дугайында баллада” дээрге, чоокта чаа Тываның ак-көк делгемнериниң хааны чораан, оон ырак, булуңнарынче хөй-хөй тонна

чүүктү, муң-муң чаш ажы-төлдүг кижилерни агаар оруу-биле сөөртүп чораан ужудукчу Куулар Канчыыр-оолдун амыдыралы болгай.

Агаарга ужуп чорда бензини төнө бээрге, "АН-2"-зин чымчак шет-даа кырынга, терең хем-даа чалгыынга хондура каап, хуулгаазын чоруктарны кылып чораан эр ышкажыл.

Кончуг эр бодунга хамааржыр эң-не чоок кижизиниң багай аажылаанындан муңгарап-деңгерээш, Улуг-Хемниң соок дожунуң адаанга... өлүг чыткан...

Ам дээрге ындыг болуушкуннар кедерээн. Шүлүкчүнүн чүрээ ниитилелдин богу дээш саргый бээрге, тыва номчукчу меңээ ийи катап аарышкылыг...

"Ийи ава" дээрге, даарта хүнге бүзүрел, эки кижилерниң найыралы-биле өртемчей база катап чалыыткап, чаартынып болур дээрзинге идегелди оттурар чогаал.

Бир-ле катап сени шүлүкчүвүс Сергей Бакизовичи сөөлгү орукче үдеп турар кажыыдалдыг хүн көргөн мен. Капрон кара думаалай чырык арнын бүргээн, ыглап алган карактарың ыжа берген, ном туткан холуну чүрек дужунда салып алган, уян чүрээнде каң согун кадалган чүве дег органың көргөш, чүрээм шимирт дээн болбазыкпе, угбай. Шаг-шинээң дыка-ла үзүлгөн, бодунуң ачаңның ажыын ажаан дег олурдун.

А чамдык интеллигент эштерни ынчан көөрүмге, ак галстуктуг-даа боор чораан... Таан-даа, театр бар чыткан эвес, кончуун көрөм. Оларга мен Москваның уруу Өшкү-Саар угбайдан бүгү чүвени эскерип, культурага өөрениңер диксээм кээп турган!

Козлова "Тувинская правда" солунуң чанында "Сүг бажы" деп аттыг аныяк шүлүкчүлерниң бөлгүмүн хөй чылдар дугайында уштап-баштап келген. "Төл кылдыр төрүттүнгөн чаш уругнуң думчуун сы тудары дег, чаа-ла бут кырынга туруп кел чыдар аныяк чогаалчыларга Светлана Козлова буянын холун сунуп, баар оруун айтып берип турар" деп, ооң дугайында улустуң чогаалчызы М. Кенин-Лопсан бижээн ("Кызыл оруктуң" ыраажызы. 1978 чылдың октябрь 21-де "Тываның аныяктары" солунга үнгөн).

Светлана Владимировна Козлова 1933 чылдың февраль 21-де Москва хоорайга төрүттүнгөн. Ооң адазы шериг кижии чораан. Кырган-авазы черкес кижии-дир. "Кара бажым авамдан укталган, ханым изии база ооңуу-даа чадавас" деп, ол баштактангылаар болгай.

Ол 1955 чылда Москваның күрүне университединиң журналистика факультедин дооскаш, өөнүң ээзи шүлүкчү Анатолий Федорович Емельянов-биле кады Тывага кээп ажылдай берген.

Чолу чаагай, чогаалы сүтсүг, чону чоорган угбам-биле ижин-кара чок хөөрежир өңнүктөр чордувус.

Шүлүктерниң сүтсүү-биле

Сеткилимге чоок тур сен.

Чүрекейиң эри-биле

Черимейге ижиккен сен.

Ол 50 харлап турда, 1983 чылда үстүндө одуругларны аңаа тураскааттым. 1986 чылда Москвага “Современник” деп ном үндүрер черге “Камешки в воде” деп номумну парлаан. Шүлүктеримде тыва овур-хевирлерни салбас дээш, “кара очулгазын” бодум кылып аар чордум. Бижек демдээнге таан чаржынчыг частырыглар кылбас дээш угбамга хынадып алыр мен. Чаңгыс мен-даа эвес, хөй-ле кижжи ооң дузазын көрүп чорду. Езулуг ак сеткили-биле дузалаар кижжи.

Эргилдениң шуурганы ылаңгыя чогаалчы кижилерге дыка кадыг болган. Үержаа, Дуюнгар, Доржу... хөөкүй Анайбан улуг оглу Екатеринбург хоорайга чок апаарга, черниң черинге өскө хоорайга түрү көрдүм дээр чораан.

—Криматорийге оглумнуң сөөгүн өртөткөш, ооң хүлүн бичии хааржакка уруп берген. Чүү адам хааржакчыгашты хол сумказынга тудуп чорааш, Кызылга ужуп келгенимни көргөн болзуңза... — дээш, ыглап орган. Ашааның соонда оглун чидиргөш, ажыг-шүжүггө олчаан оңгарылбады.

Хөй божуп чораан кижиниң бут дамырлары алгаан. Амы-тын кес кырында. Москвага кезер эмчи ооң бир будун... деп турда, “Бетховенни салып бергер, ажы-төлүм дээш, шүлүктерим дээш шыдажыптайн” — деп чугаалаан дээр чораан.

“Дүвүлүг дүн” деп номумда “Анайбанның ыржы чүрээ” деп баллада бижээн кижжи мен. Эки чорзумза бо темаже база катап эглип келгөш, оглунуң хүлүн сумкалап чораанын бижиир болза, дыка-ла драмалыг шүлүглөл болур.

Куулар Черлиг-оол

Ие кижжи үүдөзи

(Барык-ла Козлованыы-биле)

Чаштың чаңын эртежики-ле
Савазынга билип каар мен.
Мында-ла мен, авай дээнзиг,
Быктым орта тепкиленир.

Чаңгызын-даа хачылатпайн,
Эдим аарты божуп чордум.
Чаян-дөстүг үүлемге
Эрээ-хинчек көргүспедим.

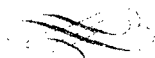
Үлениң аар, чиигин
Бүгүдөгө

Чарлаар эвес,
Үнү безин дөзээн-дир дээш,
Бүдүү өөрүп ханмас чордум.

Мында-ла мен, авай дээнзиг,
Быктым орта тепкиленир.
Бодавыже оол-дур дээш,
Божугуже шыдажыр мен.

Өөрүшкүнү аарышкыдан
Ие кижн ынчаар билир.
Өртемчейниң үүлезин
Ийи кижн үлежи бээр.

Чүрек биле чүрек кожа
Ийи дүнгүр чарышкан дег,
Чүү адам дүэт ийик!
Ие кижн ону чаян.
1.01.2000.

Чогаалчылар Эвилелиниң 60 чыл оюнда Улустун
чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсанга С.А. Сарыг-оол аттыг
шаңналды тыпсып турары.

В. Кривдиктиң тырттырган чуруу.

Чурукта: чогаалчылар Ч.Ч. Куулар, Б.Б. Маады, Д.С. Куулар,
Нина Эртине, чурукчу Х.С. Киров, М.Д. Черноусова-Сарыг-оол.
В. Кривдиктин тырттырган чуруу.

Допчузу

ЧОГААЛ МӨӨРЕЙИНДЕН

Василий Монгуш. Карантин. Чечен чугаа	3
Таңныыл Чечен чугаа.....	5
Маадыр-оол Ховалыг. Ыт нүүрү. Чечен чугаа.....	7
Кызыл-Эник Кудажы. Чээннерим. Чечен чугаа.....	11
Октябрь Туң-оол. Үстүү оранче чагаа. Чечен чугаа.....	13
Алексей Бегзин-оол. Ашактар. Чечен чугаа.....	17
Кара-оол Натпий-оол. Лаай-оол. Чечен чугаа.....	19

ШҮЛҮКТЕР

Ульяна Куулар. Ынакшылың оду-биле Хомудал.....	23
Эргимимге Ачамга.....	24
Дүш. Эргим авай.....	25
Эрес-оол Хаяң. Күскү бодалдар.....	26
Нина Эртине. Айдың дүннүң ыржымында.....	28
Зоя Намзырай. Сактыышкын.	29
Ынакшылдың хилинчектиин.....	30

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Николай Куулар. Коргуушкун. Чечен чугаа.....	31
Саая Майнак. Чолдун човулаңы. Тоожу.....	35
Ирбижей Чечен. Ноян таңмазы. Тоожулал.....	48
Куулар Черлиг-оол. Үер сөөлүндө. Тоожу	60
Монгуш Ульяна. Кырган Каарган. Чечен чугаа.....	72

ШҮЛҮКТЕР

Александр Даржай. Тура соруум, тура халы!.....	77
Ынакшылдың самы. Сестээн одуруглар.....	78
Өөрүшкүң үлөшпейин чор.....	82
Виктор Ооржак. Сал.....	83
Муңгарал.....	84
Куулар Улу. Диш аарыы. Алдын чаашкын.....	85
Катия Века. Хоолу-Хем. Шалың-биле чуннуп алган.....	86
Хүнү кээрге... Хоора баскан чаңгыс даштан... ..	87
Чаяна Шилова. Үш одуруг шүлүктөр.....	88
Зоя Донгак. Мөңгө Деңгер-Хайыракан	88

Сериин салгын үрүп турар хову черниң.....	89
Норбу Орлан. Кежээ дүжүп... ..	90
Чаасканзыргай соңгажыгаш... ..	
Бодалымда чашкы үем.....	
Ооржак Аяна. Сеткил оду. Эскет чокта чүрээм —.....	91
Очур Тайгана. Чуртталганың кадырынга.	92
Чогуп бүтпээн күзелдер... Көдээ суурда.....	92
Баажай Мила. Дуруяалар дизии ырап.....	93
Куулар Улу. Сукпак – изиг куспак.....	93

САЙЗАНАК

Уругларга булун

Алдын-оол Ондар. Чолдак-кулакты мунганым.	
Чечен чугаа.....	94
Ховалыг маа Куулар. Шаңнал. Фантастиктиг чечен чугаа....	97
Казырыкпай Оттук-оол. Бызаалап чорааным.	
Чечен чугаа.....	102
Шаңгыр-оол Доржу. Шивиниң дүвүрели. Чечен чугаа.....	104
Чооду Кара-Күске. Ии, дадай!.....	106

ОЧУЛГАЛАР

Федерико Гарсиа Лорка. Кижиниң үнүңгө ынак мен.....	108
Гитара.....	108
Де профундис. Ийи кыстар. Цыган романс.	109
Очул. Ч. Чочагарныи.....	111
Юрий Некрасов. Көжээ.....	113
Чурумал. Даш кадай.....	114
Хаяда пөш. Очул. С. Комбунуу.....	115
Дондок Улзытуев. Хоржок тур мен.....	115
Оштаашкын. Чагыг.....	116
Катап-катап... Очул. Н. Кууларныи.....	117
Матвей Чойбонов. Чажыт чүүлдер чуртталгамда.....	118
Чамдык-чамдык үелерде.....	118
Этюд. Очул. С. Комбунуу.....	119
Кондратий Емельянов. Чалгынын сый боолаткан.	
Очул. К. Улу.....	119

ОЮН-БАШТАК, КОЧУ-ШООТ

Игорь Иргит. “Элдептиг кижилер” деп бөлүктөн.....	120
---	-----

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛGAZY

Донгак Уран. Тыва шүлүктө төнчү аяннажылга.....	129
Людмила Мижит. Шүлүкчүнүң оруу.....	137
Сайлыкмаа Комбу. Уян, чассыг “Төнмес агым”.....	148

ЮБИЛЯРЛАР

О.К. САГАН-ООЛ — 90

Куулар Доржу. Ооң чогаалдарының күжү.....	156
О.К. Саган-оол дугайында сактыышкыннар.....	159
Олег Саган-оол. Дөспөстөр. Романдан эгелер.....	159

Л.Б. ЧАДАМБА — 85

Леонид Чадамба. Башкы базым. Бир чик. Бичии Лена.....	165
Күжүген.....	167
Чечен Ирбижей. Мээң ужурашканым.....	168

С.В. КОЗЛОВА — 70

Светлана Козлова. Агы.	170
Чурумал.....	171
Куулар Черлиг-оол. Шүлүү сүтсүг.	172
Ие кижии үүлөзи.....	176

"Улуг-Хем", № 1 (35) 111
2003, январь — март

**Литературно-художественный и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы.**

**Редактор выпуска М.О. Саая. Обложка художника В.У Донгака. Набор
и верстка Н.С. Суван-оол. Корректор Д.Х. Күңзегеш.**

Набрано и сверстано на компьютерном центре журнала "Улуг-Хем".
Редакция журнала "Улуг-Хем". 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-
Кравченко, 57,

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Бумага тип. Гарнитура литературная. Печать
высокая. Физический печ.л.11,5. Усл. п.л.,10,7. Тираж 1300 экз.
Заказ № 195

Отпечатано в Республиканской типографии Госкомитета РТ по печати
и информации. 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, 1.

ТКУ-нун профессору, ф.э.к. Г.Н. Курбатскийниң "Тыва тывызыктар" деп ному 2002 чылдың эң эки ному деп шаңналга четкен.

В. Кривдиктин фото-чуруу.